

Загыр
Мырза Ду

Мирим

«АТАМҮРА»

ББК 84 Қаз 7-44

М 91

Мырза Әли Қадыр

М 91 Иірім. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 бет.

ISBN 9965-05-936-5

“Иірім” – естелік кітап. Ол – эссе жанрына қойылатын күрделі талаптарға түгелдей жауап бере алатын шымыр шығарма. Жиырманшы ғасырда өмір сүрген қазақ ақын-жазушыларының бәрі болмағанмен, біразы осы кітапта қамтылған. Оқырманды жалықтырмайтын тартымды да татымды тілмен автор өзі көріп, дәріс алған Мұхтар Әуезовтен бастап әдебиетке қатарлас келген біраз дарынды әріптестерінің іс-әрекеттерін, мінез-құлқын, ішкі дүниесін шебер бейнелеген. Ең бастысы – туынды жақсы оқылады. Қызықты.

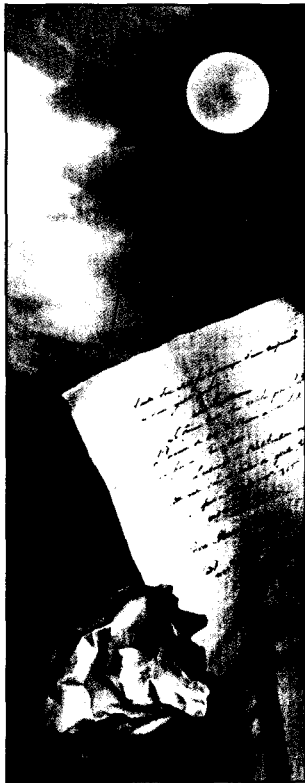
М 4702250201-009 хабарландырусыз–2004 ББК 84 Қаз 7-44
418(05)–2004

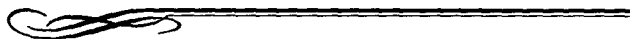
ISBN 9965-05-936-5

© Мырза Әли Қ., 2004

© «Атамұра» баспасы, 2004

Ulipiu
(*ecce*)

Кім білген жетістік пе?
Кемістік пе?
Төрт-бес дос жолға шықтық келістік те.
Асыққан көңілдердей экспресс
Ағызып келеді енді кеңістікте.

Бас қосып көрші-көлем,
Туыс жандар,
Батасын беріп қалды таныс шалдар.
Болғаны:
Бес-алты жүз теңге менен
Білетін бес-алты ауыз орысшам бар.

Бабамыз мал бағуды кәсіп етіп,
Бағытын өзгертпеген, осы беті.
Біз енді
Кеңістікпен қоса бүгін
Келеміз ғасырларды басып өтіп.

Жүйткіді қара айғырдың жалы шұбап,
Жолаушы балалардың жаны шуақ.
Қарайды терезеден құла түзге
Вагонның әйнегіне жабысып ап.

Вагондар теңселе ме,
Ырғала ма?
Ысқырып жақындады бір қалаға.
Шай ішіп,
Шып-шып терлеп біз отырмыз,
Аз ба екен он стакан бір балаға!

Көреді сені дала данасындай.
Қабылда ҚазМУ бізді баласынбай.
Ауыл мен астананың екі арасы
Жарық пен қараңғының арасындай!

Әйтсе де
Шоқтай жанып қара көзің,
Ешкімді менсінбейтін дара кезің.
Бас мына толған қиял,
Біле алмадым
Барады қалай тартып паровозың?!

Жетпей ме болса егерде бойында нәр?
Жайым жоқ күндіз-түні дайындалар.
Қаптаған Алматының ақындарын
Қалпақпен ұрып алу ойымда бар!

Әлі алда қамал бұзар көп күніміз,
Әзірше жас жазушы деп біліңіз.
Әйтсе де жер жарардай дүбіріміз,
Әйтсе де тау жығардай екпініміз!

Бетке алып әлгі әйгілі қала жақты,
Боздатып поезд біздің бара жатты.
Қоямыз сипап-сипап
Ішкіімге
Шешеміз тігіп берген қаражатты!

Абитуриент болғанша түк түсінбеппін. Университеттің қабылдау емтиханынан бастап көзім ашыла бастады. Оған шейін соқыр сезіммен ғана өмір сүріппін.

Оқуға түсу үшін біздер бүгінгі күнмен салыстырғанда өте көп сабақтан емтихан тапсырдық. Жазбашасын, ауызшасын қосып есептесек, біздер бір емес, жеті бірдей сыннан өтіппіз. Есеңгіреткен де солар, есімді кіргізген де солар!

Тарих — менің осы күнге шейін жақсы көретін дүнием. Тарихи шығармалар мен тарихи зерттеулерді, тіпті оқулықтардың өзін өз басым күні бүгінге шейін үзбей оқып келемін. Мектепте алған білімімнің өзі тәп-тәуір болатын. Бірақ қабылдау емтиханында бір бұйра бас ағай, қаншама сұрағына жауап берсем де, қалай әдемі жауап берсем де “төрттен” артық баға қоймады. Ал орташалау тапсырған бір талапкерге менің көзімше “бес” қойды. Жағрафия пәнінде де солай болды. “Төрт” алдым. Ал Арменияның халқы қырық миллион деп жауап берген жігітке “бес” қойды. Бірақ ол бәрібір түсе алмай кетті.

Ең жақсы білетін және жақсы көретін пәндерімнен “төрттен” артық баға ала алмағаннан соң оқудан күдер үзе бастадым. Тіптен шалғай, тіптен түкпірде туып, алыс ауылда өскен біздер үшін орыс тілі мүлде бейтаныс, мүлдем жұмбақ тіл болатын. Білмейтін тілінді білетін тілде түсіндірсе бірсәрі ғой. Білмейтін тілді білмейтін тілде оқып, дәлірек айтсақ, оқытып, әбден сорымызды қайнатқан-ды. Енді міне соның зардабын тартатын болдым. Соны ойласам, төбе шашым тік тұрады. Егер қойып жатса, бұл жолы “үштің” өзіне ырзамын! Ал “екі” қойып жатса, ренжи алмаймын. Менің орысшам “үш”

емес, “екіге” лайық! О, Жасаған, жар бола гөр! Осындай үреймен, осындай көңіл-күйіммен жүріп, орыс тілі диктантын “төртке” жаздым. Ал ауызшаның жөні бір бөлек! Мен онда білмейтін тілде сайрап, білмейтін тілде жауап беруім керек. Он минутқа жетпейтін орыс тіліммен қалай емтихан тапсырамын?! Бірақ қалай қайғырғанмен, қалай қақсағанмен, қалай жылағанмен бәрібір тапсыруға тиіспін. Тәуекел деп кірдім де кеттім емтиханға.

Емтихан алушылардың саны көп емес. Бір-екі ақ адам. Оның да біреуі кіріп-шығып жүреді. Отырмайды. Біреуі тапжылмайды. Екі көзі билет алған талапкерлерде. Басқаларға қандай сұрақ келгенін білмеймін, ал маған ақылға қонбайтын қырсық сұрақтар бұйырыпты. “Горький и мировая литература!” Мемлекеттік емтихан болса бірсәрі! Мектептен жаңа шыққан сары ауыз балапанға осындай сұрақ қоя ма екен?! Кешегі мектеп оқушысы, оқушы түгіл, студент, студент түгілі мұғалімдердің өзі, тіпті кейбір ғылым кандидаттары осы сұраққа жөнді жауап бере алар ма екен! Ақылға сыймайды. Әйтсе де бұл сұрақ мені қорқыта алмады. Орысша білмесем де, қазақшаға аударылған кітаптар арқылы орыс жазушыларын, тіпті шетел жазушыларын да тәп-тәуір білетінмін. Көркем әдебиеттің өзін ғана емес, “Әдебиет және искусство” журналы арқылы әдеби талдаулар мен шолуларды көп оқитынмын. Сол мақалаларда Лу Синьді Қытай Горькийі, ал Андерсен Нексені Данияның Горькийі деп жататын. Говард Фаст деген жазушы болған. Бүгінде оны ешкім де білмейді. Кезінде оны Американың Горькийі деп мақтайтын. Он минутқа әрең жететін шолақ орысшамен осының бәрін былықтырып айтып шықтым. Емтихан алушы әйел біресе оңға, біресе солға

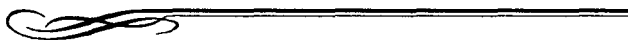
бұрылды. Біресе жоғары қарады, біресе төмен қарады. Орыс тілінің омыртқасын біраз мұжыдым-ау деймін. Мұғалімнің екі беті қып-қызыл боп алаулап кетті. Ұлы орыс тіліне қиянат, қиянат қана емес, обал жасап отырған мен емес, өзі секілді сезінсе керек, тіптен абыржып, не істерін білмеді. Бір мезгілдерде ғана барып есін жиды-ау деймін, ақырын ғана:

— Сіздің орысшаңыз, кешірерсіз, мүлдем кәдеге аспайды. Мүлдем! Бірақ ақылға сыймайтын бір нәрсе — Сіз тақырыбыңызды әбден жақсы білесіз. Бұл тақырыпты талапкерлер түгіл студент, студент түгіл аспирант, тіпті кейбір ұстаздардың өзі біле бермейді. Мұндай сұрақтың емтихан билетіне қалай кіріп кеткеніне таңым бар! — деп біраз отырды. Не істерін білмеді ғой деймін, алдындағы ақ қағазды шыжбайлап сыза берді, сыза берді. — Әйтсе де, — деді содан кейін сөзін жалғап: — Орысша өте нашар сөйлегеніңізге қарамай қиын сұрақтың өзіне тәп-тәуір жауап бердіңіз! Байқаймын, қайнаған қалың қазақ ортасынан келген оқушысыз ғой. Тілді әлі-ақ үйреніп кетесіз... Кұдай қаласа, Сізден түбінде жақсы әдебиетші шығады. Шығуға тиіс! Мен Сіздің болашағыңызға сенем! Сондықтан “бес” қоям! — деді. Мен, әрине өз құлағымға өзім сенбедім. Қуанғаннан жүрегім жарылып кете жаздады. “С-с-с” дей беріпін. “Спасибо!” дегім келген болуы керек.

Мектеп есігін жаңа ғана жапқан ауыл баласында қайбір данышпандық ақыл болушы еді! Ойлаймын келіп, ойлаймын. Кейін сұрастырып білдім, тарихтан емтихан алған мұғалім өзімнің жақын жерлесім болып шықты. Жә, тіпті жерлесім болмай-ақ қойсын, дұрыс жауапқа дұрыс баға қоюы тиіс

емес пе?! Өмір босағасынан енді-енді аттаған таптаза талапкер балаға осылай қиянат жасауға бола ма?! Менің бағамды түсіріп, біреудің бағасын өсіріп қойғанмен біреулердің жетектеген жетесіз жақындары бәрібір оқуға түсе алған жоқ. Ал түскендері оқып жарытпады. Бір-екі айдан кейін белгілі болды: көркем әдебиетке, тілге ешқандай қатынасы жоқ можантопай біреулер болып шықты. Бір жаманы солардың кесірінен қабілетті талапкерлер сыртта қалды. Соңынан білдім, солардың бірі – кейін қазақтың көрнекті жазушысы болған, өлерінің алдында “Абайдың қателігі” атты романы үшін Мемлекеттік сыйлыққа ие болған Рамазан Тоқтаров. Балы жетпегендіктен университетке өте алмай, Шет тілдері институтының француз факультетіне түсіп, соны бітіріп шықты.

Маған ойламаған жерден “бес” қойған жомарт мұғалімнің кім екенін де кейін білдім. Қыз күніндегі фамилиясы беймәлім. Сол кездегі фамилиясы Поссе. Аты-жөні Татьяна Владимировна. Біздерге сабақ берген жоқ. Бірақ анда-санда көріп тұратынымын. Кейінірек көз жазып қалдым. Бірнеше жыл өткеннен кейін Александр Жовтис деген әдебиетші және аудармашыдан сұрап көріп едім, ол оны бірден мақтай жөнелді. Айтуына қарағанда өте-мөте адал, не болса да әділін айтатын тура адам болған екен. Саяси қуғынға ұшыраған қазақ, орыс және еврей интеллигенциясына батыл ара түсіп, біразын аман алып қалыпты. Жовтистің осы әңгімесінен кейін мен ол туралы өлең жаздым. Біраз жылдар жатып-жатып кейінірек “Қылыш пен қанжар” кітабыма кірді. Өлең “Тұсаукесер” деп аталады. Ол туралы да, өзім туралы да сол өлеңнің біраз шумағын еске түсіріп көрейін:

Ойларымды ысырды
Оқыс тұрған бір құйын.
Есіме тез түсірдім
Әрбір елдің Горькийін.

Қабілет пен сауатқа
Қай кезде де көп сенем.
Лу Синьмен сабақтап,
Түйіндедім Нексемен.

Тағдыр тағы тырнағын
Батырды ма барысша?!
Сынға түсті
Жұрнағы,
Жалғауы жоқ орышам.

Жақсы ойларды тілімдеп
Жатса – тілім кінәлі.
Көзәйнегі күлімдеп,
Сөйлеп берді мұғалім:

– Әріптестер еншілес
Мүмкін маған тағар сын:
Орыс тілің онша емес,
Оны түзеп аларсың!

Күндердің бір күнінде
Ұғатындар ұғады.
Жаңылмасам,
Түбінде
Сенен кадр шығады!

Адаммын мен сыйлаған
Апа мен ағаны...

Қазақтарым қимаған
Қиды ол үлкен бағаны.

Мен зымырай жөнелдім,
Көңіл әбден өскесін.
Дана қызы ұлы елдің
Тұсауымды кескесін!

Осы бір азамат әйелдің, көреген ұстаздың алдында мен адам ретінде, ақын ретінде де мәңгі қарыздармын. Мен оны ешқашан ұмытқан емен. Өмірдің әр белесіне шыққан сайын Татьяна Владимировнаны бір еске алам. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутаттыққа ұсынылып, сайлаушыларыммен алғаш рет кездескенде де мен ол кісіні есіме алып, қарыздар адам ретінде атын атап өттім.

Шынын айтсам, маған кезінде, өте керек кезінде қол ұшын берген, маңдайымнан сипаған, қолтығымнан демеген жақсылар мен жайсандар, құдайға шүкір, аз емес. Мен өзімді шарапаттың шуағында өскен бақытты гүлдердің бірі деп санаймын.

Ұлы Отан соғысынан кейін Батыс Қазақстанның жағдайы, соның ішінде менің туған ауданымның тұрмысы, хал-ахуалы жақсы бола қойған жоқ. Жартылай аш, бүтіндей жалаңаш ғұмыр кештік. Нанды талонмен алып тұрдық. Ертемен сатылатын сол нанның өзіне бір күн бұрын, кешкісін барып тіркеліп, сол дүкеннің түбінде түнеп шығатынбыз. Аудан орталығының нан дүкені биіктеу бір төбенің басына орналасқан-ды. Әрең дегенде қолым жеткен бір буханка нанымды қолтықтап, әлгі төбеден түсе бергенімде көзім қарауытып, басым айналды. Төңіректі қара түнек басты да иненің жасуындай ғана жарық қалды. Сәлден кейін ол да өшіп, мен жалп

етіп құладым. Біреулер көрсе керек, аузыма су тамызып, үйіме жеткізіп тастады. Мұндай жағдайда оқуды қалай жалғастыруға болады? Уақытша тастай тұруға тура келді. Төрт сынып бойына мені оқытқан мұғалім апайым ата-анам бармаған аудандық оқу бөліміне барып, арызданып жүріп, өлердегі сөзін айттып, мектеп-интернатқа орналастырды. Соның, тек қана соның арқасында орта мектепті бітіріп шықтым.

Әлқисса, бұл бағыттағы әңгімелер мұнымен шектелмейді. Өмір жолында маған оң қабақ танытқан, аузыма су тамызып, жылы сөзімен жұбатқан, жүрек шуағымен жылытқан жайсаң жандар жөнінде әлі талай сыр шертпек ойым бар. Ондай ойларым болмаса мен бұл кітапты жазбай-ақ қойған болар едім.

Университетке түсу, барынша мол білім алу — басты мақсаттарымның бірі. Бірақ негізгі мұратым емес. Негізгі мұратым — ақын-жазушы болу. Газет-журналдарда жарық көрген өлеңдерді жібермеймін. Оқимын. Оқып қана қоймаймын, жаттап алам. Филология факультеті жанында әдебиет үйірмесі бар. Оны Еркеш Ебікенов деген жас ақын басқарады. Өзі төртінші курста оқиды. Танысуға батылым бармайды. Қарсы келіп қалсақ, амандасам. Сосын параллель көшеге өтіп кетіп, біраздан кейін алдынан тағы шығамын. Еркеш — нағыз ақын, аңқау. Менің әдейі осылай істеп жүргенімді байқамайды. Мен де білдірмеуге тырысам. Күндердің бір күнінде үйірменің мәжілісі болып, біраз студент катынасты. Бәріміз де шығып сөйледік. Әркім өзінің не жазатынын, қашаннан жазатынын айтты. Кейбіреулері өлеңін оқыды. Үйірме өзінің жарты жылдық жоспарын бекітті. Сол жоспар бойынша таяу күндердің бірінде

Сәбит Мұқановпен кездесу өткізілді. Қазіргі Байтұрсынов көшесі мен Төле би көшесінің қиылысқан жерінде университеттің жаңа корпусы болатын. Филология және журналистика факультеттері сонда орналасқан-ды. Міне осы корпусстың үлкен залында сол кездегі қазақ ақындарының ағасын, әрі ақуласын қабылдадық. Ол кездерде кез келген мәжіліс, кез келген кездесулер орыс тілінде өтетін-ді. Бұл кешке филология факультетінің орыс-қазақ бөлімінде оқитын барлық студент түгелге жуық қатынасты.

Сәбенді бұрын-сонды бұлай жақыннан көрген жоқ едім. Ақ сары келісті қазақ екен. Үстіндегі өзі өндес жеңіл костюмі бойына қонып-ақ тұр. Бірнеше күн жорықта болып, аттан жаңа ғана түскен жауынгердей теңселіңкіреп жүреді екен, сахнада түрегеп тұрып, ұзақ сөйледі. Сөйлемдері күрделі емес, қарапайым. Логикасы мықты. Тыңдаушыға жағымды. Қысылмайды, өзін барынша еркін ұстайды. Орыстың бір сөзін есіне түсіре алмаса, залда отырған студенттерден қазақша сұрап алады. Жастар оған жамырап жауап береді. Бір кезде ол жеңінің түймелер тұсын көрсетіп:

— Осы жерді орысша не деуші еді? — деп сұрады.

— Манжет!

— Манжет! — деп айқайлады залдағылар.

— Иә, иә. Манжет! — деді Сәбен де студенттерге қосылып.

Сәбең негізінен, отызыншы жылдардағы орыс ақындары, әсіресе, Маяковский және оның серіктестері туралы ұзақ және қызықты әңгімелер айтты.

— Маяковский түйе секілді болса, оның жанында Кирсанов ешкі сияқты болатын! — деп бір күлді-

ріп қойды. Мәскеуде Красная профессурада оқып жүрген кезінде Сәбеңнің оларды жиі көргені рас. Сәбең оларды көріп қана қоймаған. Сөз саптасына қарағанда оларды оқыған да, білетін де тәрізді.

Бұл кеште мен залдағы көптің бірі болып, ықыласпен тындадым. Бірер жылдан кейін Сәбеңмен кездесіп, ойламаған жерден әңгімелесіп те көрдім. Ыңғай білдірген де мен емес, Сәбеңнің өзі. Ол кезде мен университетті бітіріп, жақында ғана ашылған “Балдырған” журналында қызмет істеп жүргем. Жазушылар одағына жиі барам. Бұл жолы да сол жерде жүргенмін. Екінші қабатта Сәбеңмен жолыға кеттім. Сәлем бердім.

— Сен осы қай баласын? — деді Сәбең маған жылы жүзбен.

— Қадыр Мырзалиев деген балаңызбын! — дедім.

— Е, Қадыр Мырзалиев деген акын сен бе едің? — деді ол. — Мен сені сыртыңнан жақсы білемін. Қазақ балалар бақшасына баратын немерем сенің өлендерінді жатқа біледі. “Сөзін жазған Қадыр Мырзалиев” дейді тақылдап. Өлендерінді ғана емес, сын мақалаларыңды да үзбей оқып тұрамын. Сен өзің, байқаймын, высокий штильмен жазады екенсің. Мысалы, Ілияс Омаровтың кітабы туралы жазған “Еркін серпінің” сондай! — деді ол. Үлкендердің аузынан мұндай жылы сөз естіп көрмеген сорлы басым сасып қалсам керек. — Сен неге үндемейсің? Менің “стиль” демей “штиль” дегеніме таң қалып тұрсың ба? Таң қалма! Ломоносов заманында көбіне-көп “штиль” деп жазған.

Кез келген акын-жазушы, әсіресе әдебиет есігін енді-енді ашып, сөз сарайына еніп келе жатқан жас дарын жетім бала тәрізді біреу-міреу арқамнан

какса, басымнан сипаса деп тұрады. Сәбеннің ойда жоқта жылы шырай білдіріп, көңіл жомарттық жа-сауы жүрегіме бал құйғандай әсер етті.

Жалпы Сәбең тумысынан адам жатырқамай-тын көпшіл кісі болатын. Амандық-саулық сұрас-қаннан кейін әңгімені өзі бастайтын... Бірде Жазу-шылар одағының дәлізімен оң жаққа қарай бұры-лып бара жатып, Әдеби қордың ашық тұрған есігі-нен Сәбенді көріп қалдым да барып сәлем бердім. Кабинет директордың кабинеті. Бірақ иесі жоқ. Сәбең жалғыз. Сірә, директорды күтіп отырған бо-луы керек. Баяғы сол жайдары, көңілді қалпы. Аман-саулық сұрасып болған соң:

— Асығып бара жатпасаң отыр! — деді. Бұл жер-де асығыс не шаруа болушы еді, отыра кеттім. Әң-гіменің неден басталғаны есімде жоқ. Бір кезде Сә-бең: — Сен осы көп білесің, көп ізденесің... айтшы маған осы мына сахна классиктері атанып жүрген Мұхаң мен Ғабиттің пьесалары Мәскеу, Ленинград театрларында неге қойылмайды?! — деді төбеден түскендей. Мен үшін бұл мүлдем қиын мәселе. Оның үстіне менің ол кезде театрмен, драматургия-мен шұғылданып көрмеген кезім.

— Қайдан білейін, Сәбе! Шынын айтсам, шұ-ғылданбаған, ойланбаған мәселем! — дедім. — Көр-кем әдебиет негізінен, тілдің жемісі ғой. Мұхаңның тілі де, Ғабеннің тілі де ұлттық бояуға қанық. Оларды басқа тілге аудару өте күрделі болса керек, сірә! — дедім өз болжамымды айтып.

— Мен сенің бұл айтқаныңа қанағаттана алмай-мын. Қулық жасап тұрсын. Меніңше, мүлдем олай емес! Тіл қай кезде де проблема. Бірақ кілтін тап-саң, ол да қиын шаруа емес. Мәселе тілде емес, мә-селе шығарманың өзінде. Көтерген идеялық-көр-

кемдік мәнінде! Жүгінде! Образдарда! Көрермендерге оқыс жаңа дүние ұсынуда! Ал Мұхтар мен Ғабиттің еуропалықтарға ұсынатын ештеңесі жоқ. Бұлардың айтып жүргендері оларға бұрыннан таныс. Жауыр болған дүниелер. Оқиға өзгеше болғанмен, ой баяғы! Орысша айтқанда вторично!

Әңгіменің дәл осы тұсында Әдеби қордың директоры келіп қалды да сөзіміз шорт үзілді. Сәбеңмен қоштасып, өз жұмысыма кеттім. Әйтсе де бірер күннен кейін сол Жазушылар одағында Сәбеңмен тағы жолықтым. Сәбең мені қолтықтап тұрып:

– Жүр! Бос кабинеттердің біріне барып, өнеукүнгі әңгімені одан әрі жалғастырайық! Ол өзі өте маңызды мәселе! — деп бос тұрған екінші хатшының бөлмесіне алып кірді. Сосын: — Сен осы Аймауытовты білесің бе? Оқыдың ба? — деп сұрады.

– Жоқ, білмеймін! Оқыған емеспін!

– Әрине! Әрине! Аймауытов түгіл, сендер Сәкен, Бейімбет, Ілиястарды да оқыған жоқсындар ғой! Солай ма?! — деді.

– Өкінішке орай, солай, Сәбе!

– Бұл өзі белгілі бір азаматтардың ғана емес, бүкіл елдің, бүкіл қазақтың трагедиясы ғой! Бірақ қайтеміз?! Болар іс болды, бояуы сінді... Десек те, менің айтайын дегенім бұдан басқа! Айтайын дегенім — Аймауытов! Мәдениетті қазақ прозасы, тіпті драманың өзі осы Жүсіпбектен басталады. Тек бір ғана Аймауытовтан айырылуымыздың өзі біздің әдебиетімізді жарты ғасыр кейінге ысырып тастады. Бір Аймауытовтың өзі бір көркем қол, бір әскер сияқты еді!. Сендер мақтай беретін Әуезов пен Мүсіреповтеріңнің өзі осы Жүсіпбек шапанынан шыққандар. Бұлар жазып жүрген бүгінгі драмалардағы ақ өлеңді Мұхтар мен Ғабит ойлап тапқан жоқ!

Оның төркіні шешендік сөздерде және Аймауытовта! Қарындашпен жазудың өзін Ғабит сол ағасынан үйренген. Жүсіпбектің әйелі қырым татары болатын. Бөксесі өте биік орналасқан. Ростов жылқысы сияқты! Сол жеңгіміз үнемі біздей ғып қарындаш ұштап отыратын, жарықтық...

— Сәбе, сол Аймауытовтың кітаптарын шығаруға болмай ма?!

— Болады ғой деп ойлаймын. Аймауытов — сыншыл реализмнің өкілі. Идеологияда шаруасы жоқ. Нені көрсе, нені білсе — соны, яки өмір қалай болса, солай жазады. Егер маған со кісінің туындыларын түгел жинап бастыру керек, сол жауапкершілікті Сізге жүктейміз десе, ойланбай келісер едім. Ойланбай бір түнде бес-алты томын дайындап, қол қояр едім, — деді Сәбең сенімді сөйлеп.

Сәбеңнің осы сөзін бір ағамызға айтып едім, ол:

— Сәбең қанша қарапайым болса, сонша күрделі де! Оның бұл сөзіне жүз пайыз сене алмаймын. Осы айтқаны таза шындық болса, ол неге басқа адамның бұйрығын күтеді. Аймауытовты ақтау керек деп айқай салмай ма?! Сонда ол бір түнде, бір күнде халық қаһарманына айналып шыға келер еді ғой! — деді.

Кім білген? Кім білген?! Өз басым Сәбенді ақымақ адамдардың да, алаяқ адамдардың да қатарына қоса алмаймын. Ол — тегін тұлға емес. Қанша нәрсеге араласып, қанша нәрсені бүлдіргенін білмеймін. Әйтеуір ол да өз заманының диірменінен өтті. Сырттай байқалмағанмен, іштей зардабын шекті. Рас, Сталин өліп, мемлекет басына Хрущев тәрізді нақұрыс келіп, демократияны жақсы көргендіктен емес, Сталинді жек көргендіктен тоталитаризмнің

тамырына балта шапты. Отызыншы жылдары жазықсыздан жазықсыз жазаланған ақын-жазушы айдаудан қайтты. Аз уақыт болса да саяси өмірде күн жылынғандай болды. Илья Эренбург сол кезді пайдаланып, “Оттепель” атты шығарма жазды. Заман да сол туындының атымен **жылымық** заман аталды. Бұл көп адамға жаққан жоқ. Көп адамға көп нәрселер үшін жауап беруге тура келді. Соған шыдамай дәл сол тұста болмағанмен, сәл кейінірек Александр Фадеев өз саяжайында оңаша жатып, атылып өлді.

Міне осы тұста Сәбең “Өмір мектебінің” үшінші кітабын, яки “Есею жылдарын” жазды. Бірінші болып көркем шығармада Голощекиннің саяси бейнесін жасады. Бірақ ол кітаптың өзі біреуге ұнағанмен, біреуге ұнамады. Марксизм-ленинизм институтына рецензияға берілді. Бірнеше күн бойы Жазушылар одағының президиумында талқыланды. Қаламдастар өзара бет жыртысуға шейін барды. Мен өзім сол жиналыстардың бәріне де қатынастым. Ол кезде мен “Жұлдыз” журналында Бас редактордың орынбасарымын. Президиум мәжілісіне міндетті түрде қатынасамын. Сондай көп отырыстардың бірінде “Есею жылдарын” талқылау үшін президиум мүшелері түгелдей жиналып мәжіліс басталғалы жатқанда Сәбең қып-қызыл болып орнынан тұрды да:

— Жолдастар! — деді. — Токтатындар мына жанжалды. Сәбит Мұқановтың көрген құқайы бұл ғана емес! Менімен айтысқан қазақтың оңғаны жоқ! Токтат, Ғабиден!

Дәл осы кезде Ғабиден ақсақал аузына насыбайын салып, тілінің астына басып, рақаттанып отырған. Өзі қызыл адам одан бетер қып-қызыл боп

шыға келді. Сұқ саусағын тілінің астына жүгіртіп, сілемей-сілемей насыбайды тез шығарып, жаюлы жатқан бір газетке былш еткізді. Сосын:

– Әй, Сәбит, мен де сенің құқайыңнан қорықпаймын. Шынтуайтқа келгенде мен сені ... жіберемін! – деді анайы түрде. Әкемдей адамдардың, әулие тұтып жүрген классик жазушылардың аузынан мынадай нас сөздер шығады екен деп кім ойлаған! Жерге кіріп кете жаздадым. Есікке жақын жерде отыр едім, оп-оңай шығып кеттім. Не көрсем де, не естісем де отыра беруім керек еді. Шығып кеткеніме артынан қатты өкіндім.

Қазақта “бұрын-соңды” деген сөз бар. Соның екінші сынарын алып тастап айтар болсақ, бұрын Қазақстанда Қонаевтай жайлы басшы болған жоқ. Бірақ сол жайлы Димекең Сәбит Мұқанов үшін жайлы бола қоймаған сияқты. Біз бәріміз де пендеміз. Сондай бір пенделігі ұстаған сәтте партия пленумының мінбесінде тұрып Қонаевтың адресіне салмағы бір пұттық “мешок обещаний” деген ауыр сөзді лақтырып жіберсе керек Сәбең. Негізінен табиғаты жұмсақ биязы басшы ол үшін Сәбеңнің соңына түсіп, қуалай қойған жоқ, әрине. Сәбең бұл сөзді айтқан кезде Димекең Министрлер Кеңесінің Төрағасы ғана болатын. Жазушы ағамыз Қонаевты Республиканың бірінші басшысы болады деп ойлады дейсіз бе?! Әлде болмағаны дұрыс деп ойлады ма, кім білген. Қалай болған күнде де айтылар сөз айтылды. Қайталап ескертем, Димекең ол үшін Сәбеңнің соңына түсе қойған жоқ. Психологиялық тұрғыдан түсінер болсақ, Сәбенді қудалаған Сәбеңнің өз сөзі. Басқалар ұмытса да, оны Сәбеңнің өзі ұмыта алмады. Тіпті өзін-өзі кешіре алмады. Оның үстіне “Есею жылдарының” төңірегіндегі әдеби

айқас алпысқа келген ақ бас ағамызды титықтатып жіберді. Сөйтіп жүріп Сәбең мүшел тойын өткізді. Жазушы ретінде, әсіресе пенде ретінде өкіметінен, партиясынан үлкен сый, марапат күтті. Ашып айтар болсақ, Еңбек Ері деген атақтан дәметіп қалды. Ол дәметудің де өзінше логикасы бар-ды. Бірақ логика жұмыс істемеді. Пенделікке пенделік қарсы тұрды. Сәбең алтын жұлдызсыз қалды. Оның орнын бұрын алып жүрген Ленин ордені басты. Қазақстанның аға жазушысы үшін той ойдағыдай өтпеді. Той демекші сол тойға мені де шақырды. Бұл Сәбеңнің мені елегені, ескергені еді. Бірақ мен балалық жасап, сол дастарқанға бармай қалдым. Ол кезде менің өзім жасап алған темірдей тәртібім бар еді. Сонымен жатып, сонымен тұратынмын. Жұмыс аяқталар аяқталмастан үйіме жетуге тырысатынмын. Жеңіл-желпі тамақтанып алып, бірер сағат қалғығанға үйренгенмін. Содан түннің бір уағына дейін қозғалмай жазу үстелінде отыратынмын. “Ой орманы” мен “Дала дидары” темір тізгіннің арқасында дүниеге келген-ді. Сәбең дастарқанына бармай қалғаным да сондықтан еді. “Мен ол кісінің басты қонағы емеспін, іздей қоймас” деп ойладым. Мен солай ойлағанмен, Сәбең олай ойламапты. Бір кездескенде “Қадыр, сен тойға неге келмедің?” деді. Мұндай әңгіме болады деп ойламаған сорлы басым “Сәті болмай қалды, Сәбе!” дедім. Ол басын шайқады.

Сәбең жарықтықтың қырық жылға жуық тарта әдеби-қоғамдық өмірінде араласпаған шаруасы, белсенділік көрсетпеген жері жоқ. Соғыстан, Ұлы Отан соғысынан кейін, әсіресе елуінші жылдардың басында ұлтшылдық деген ескі дақпыртты қайта жаңғыртып, қазақ интеллигенциясына тағы қара бұлт төне бастаған-ды. Күнде жиналыс, күнде тал-

қы. Жиынды басқарып отырған Сәбең ет қызуымен Кенесарыға байланысты тоғызыншы сыныпқа арналған әдебиет оқулығына тиіседі. Қатты-қатты сын айтады. Сонда алдыңғы қатарда отырған бір азамат шыдамай:

— Сәбе, сол оқулықты өзіңіз біреулермен бірігіп жазған жоқ па едіңіз? — дейді.

— А? Солай ма еді?! Осы менің де араласпайтын шаруам жоқ! — деп Сәбең сылқ етіп отыра кетеді.

Шынында да Сәбең араласпаған шаруа болмаған сияқты. Сәбең өзі араласпайын десе де, басқа біреулер оны араластырмай қоймайтын.

Бірде Әбділда ағамыз диссертация қорғайды дегенді естіп Академияға бардық. Соның алдында ақын Әбділданың “Өмір және поэзия” деген үлкен кітабы жарық көрген-ді. Төрт-бес ай бұрын Сәбит Мұқановтың “Қазақ әдебиеті” газетінде ол кітап туралы көлемді сын мақаласы жарық көрген болатын. Әбділда сөйлеп болғаннан кейін мінбеге Сәбең шықты. Қасымда отырған жолдасыма:

— Көр де тұр қазір Сәбең сояды! — дедім сенімді түрде. Өйткені “Қазақ әдебиетіндегі” мақаласында Сәбең “бірінші, екінші, үшінші, ..., оныншы” деп қойып, біраз кемістіктерін батыра-батыра айтқанды. Енді солардың бәрін түгелдей сызып тастап, жетістіктерін ғана айтып шықты. Аң-таң болдым. “Мұнысы несі?” деп ойладым. Сөйтсем... Кейінірек естідім: Әбділда Тәжібаевтың “Өмір және поэзиясы” Мұхтар Әуезовке ұнамайды. Диплом жұмысының деңгейінде деген сөзді айтып қалады. Оны естіген Әбекен жылап Сәбене барады. Барлық жағдайды түсіндіріп айтады. Ара түскенін қалайды.

— Ыңқ етпе, — дейді Сәбең. — Екінші рет оқып шыққаннан кейін кітаптың маған ұнауы мүмкін ғой!

Әсіресе диссертацияның. Сөйтіп Сәбен жылап келген Әбекене жаны ашып, бұрынғы пікірін жүз пайыз өзгертіп, оның сәтті қорғап шығуына септігін тигізеді. Сірә, Алматыда болмаған болуы керек, Мұхаң бұл қорғауға келмеді. Бірер қиқар сұрақ берген Қажым Жұмалиев және басқалар атмосфера жасай алмады. Бұл жолы мен Сәбит Мұқановты тағы бір қырынан таныдым. Қанша білдім десең де, бір адамды, тіпті белгілі тұлғаның өзін білемін, жақсы білемін, жете білемін деуге болмайды екен. Әбділда Тәжібаев диссертациясы кезіндегі мен білем-ау деп жүрген Сәбит Мұқанов мүлдем басқа Сәбит Мұқанов болып шықты.

Сәбен туралы маған жұрт не демеді? Мен не естімедім? Бір ғажабы: өз басым өзге адамның үлкен сөзіне сенбей, өзімнің кішкене ақылыма құлақ түрем. Содан да шығар, мен Сәбенді жек көріп, Сәбене теріс айналып кете алмадым. Ол маған үнемі қарапайым, үнемі көпшіл, үнемі елгезек, үнемі кішіпейіл көрінетін. Ал бұл өзі сирек кездесетін қасиеттер. Ондай қасиеттерге мән бермеу, сенбеу, иланбау менің ақылыма сыймайды.

Басқа жанрмен салыстырғанда естелік-эссенің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Мысалы, прозада қандай образ жасағың келсе, сондай образ жасайсың. Кейіпкеріңе қандай мінез берем десең, сондай мінез бересің. Ал ол тек өз мінезіне лайық әрекет жасайды. Сенің мына кейіпкерің ондай емес, мынандай. Сен оны бұрмалап суреттеп отырсаң да біреу саған жармаса алмайды. Өйткені ол — сенің қиялыңнан туған, сен сомдаған бейне... Естелікте мүлде басқаша. Сенің суреттеп отырған бейнең — көркем бейне ғана емес, өмірде болған, біреу білмесе, біреу білетін нақтылы адам, кейде тіпті тарихи тұлға. Ке-

рек десеңіз, Құдайдың өзі жаратқан Адам. Оны бұрмалап көрсетуге ешқандай қақың жоқ. Осы тұрғыдан келер болсақ, Сәбең бойында да біраз кемшілік болатын. Ол тап күресі дегенге, пролетариат диктатурасы дегенге, интернационализм дегенге әбден сенген адам. Оның “Жас тұлпар” қоғамына сенімсіздікпен қарауы да сондықтан... Сөйте тұра сол “Жас тұлпар” істей алмаған шаруаны Сәбеңнің өзі істеді. Ана тіліміздің басына төнген қауіпті бірінші боп сезінді. Алматы қаласында ең бірінші қазақ балалар бақшасын сол Сәбең аштырды. Республика Оқу министрлігінің бірінші орынбасары шовинист Щербаковпен тайсалмай айкасты. Оған тойтарыс берді. Қазақ мектептеріндегі қазақ тілі сағатының қысқаруына қарсы тұрды. Екіншісі оны істей алған жоқ.

Дәл қай күні өткені есімде жоқ, әйтеуір елуінші жылдардың аяғы, алпысыншы жылдардың басында Қазақстан Жазушылар одағында ашық партия жиналысы болды. Өз басым жиналыс атаулыны жек көрем. Әйтсе де жолдастарым, әріптестерім үгіттеп қоймаған соң сол ашық партия жиналысына бардым. Қынжыла-қынжыла бардым. Бірақ барғаным дұрыс болыпты. Ол жиналыс менің көп нәрсеге көзімді ашты. Қаламдастарымыздың көбі, әсіресе айдаудан аман-есен оралғандар отызыншы жылдардың ойраны туралы біраз сыр шертті. Ашына сөйледі. Қаламгерлермен бірге сол жиналысқа ойранда опат болған жазушылардың жесірлері де қатынасты. Ілияс Жансүгіров пен Бейімбет Майлиннің үйіндегі қам көңіл шешелерімізді мен бірінші рет сол жерде көрдім. Фатима шешеміз Мұхамеджан Қаратаевты жерден алып жерге салды. Ілияс айдалып кеткеннен кейін Қаратаевтың үйлеріне басып кіргенін, ақын-

ның кейбір қолжазбаларын жыртып-жыртып туалетке ағызып жібергенін, аузы-мұрнынан шығып өрең отырған жүкті әйелді (өзін) көшеге айдап шығып, Болат деген ұлын мұз үстінде босанғанын ашынып айтты.

— Өтірік десендер мына отырған Бейімбеттің жесірінен сұрандар. Нәрестенің кіндігін осы кісі кесті! — деді.

Біраздан кейін мінбеге Хамза Есенжанов шықты.

— Ол кезде, — деді Хамза ағамыз, — сотқа үш адам шақырылады. Менің ісіме байланысты Қажым Жұмалиев, Оралдың бір казак-орысы және Дихан Әбілов келді. “Хамза Есенжанов ұлтшыл ма?” деген сұраққа Қажым “Жоқ! Ол ұлтшыл емес!” деп, казак-орыс “Жоқ! Ұлтшыл емес!” деп жауап берді. Дихан Әбіловтің олай деуге ерлігі жетпеді. Ол қазір осы залда отыр! — деп мінбеден түсті.

— Иә, рас! Солай дедім. Олай демеуге менің күдіретім жетпеді. Олай дегенімде менің өзімді айдап кететін еді. Сондықтан сені қаралауға мәжбүр болдым. Бар шындығы осы. Қалай десең олай де. Болар іс болды! — деді Дихан Әбілев.

Бір кезде мінбеге Қасым Тоғызақов деген ағамыз көтерілді.

— ... Не бүлдіріп қойғанымды түсінсем бұйырмасын! Түрмеде отырып жылай бердім, жылай бердім. Өксіп-өксіп жыладым! Бір уақытта түрменің бастығы келді. “Сен неге жылайсың? Бұл патшаның түрмесі емес! Социализмнің түрмесі. Ұялмайсың ба жылауға?!” деді.

Өздері жыларман болып отырған халық осыны естігенде ду күлді. Жабыла күлді.

Жиналыс ұзаққа созылды. Құсалы қаламгерлер ашу-ызасын бүгіп қалмай, іркіп қалмай, ақтарып

салды. Бірақ мен сол өткен жиналыстың протоколын жазып отырған жоқпын. Есімде қалған кейбір оқшау тұстарын ғана ортаға салмақпын. Тарихтың аты тарих. Шындықтың аты шындық. Оны ұмытуға да, бұрмалауға да болмайды. Сондықтан да мен бүйректен сирақ шығармай, барынша әділін айтып бағам. Бірақ қанша еске түсірсем де, Сәбеңнің атына айтылған ащы сөз, тіпті өкпе-наздың өзі болған жоқ. Бұл тегін болмаса керек.

Сәбең мен ғана емес, менің әкемнен де бірер жас үлкен. Бірақ ол ешқашан адамның жасын сұрап жатпайтын. Мән бермейтін. Табиғатынан демократ, табиғатынан көпшіл, алды кең қазақ еді. Кездескен жерде қолтығыңнан ұстап, іліп әкете беретін. Жас кезімде мен өте ұялшак, именшек болдым. Сондықтан да Сәбеңнің бұл қасиетін жақсы көре тұра пайдалана алмадым.

Кеңес өкіметі кезінде көсемдердің туған күніне ерекше мән беретін. Елуінші жылдардың аяғында Владимир Ильичтің тоқсан жылдығына қызу дайындық жүріп жатты. Қазақ ақындарының Ленин туралы өлеңдерін авторларына оқытып, кино-журнал жасамақ болып, біраз ақынның басын қосып, жиналыс өткізді. Ең үлкеніміз Сәбең. Ең кішіміз – біз, біздің буынның өкілдері болды-ау деймін. Өлеңдерімізбен танысқаннан кейін, хабар күтіндер деп бәрімізді қайырып жіберді. Бірер күннен кейін хабар алдым. Барсам, Сәбеңнен басқа ешкім жоқ. Анықтап көрсем, Сәбең екеуіміздің өлеңдерімізді ғана ұнатып алыпты. Енді соларды авторлардың орындауында жазып алмақ. Телестудияға шақырды. Ол кезде хабарлардың бәрі әңгімені жүргізушілермен бірге экранға тура шығады. Сондықтан студия түн ортасына шейін босамайды. Жазып алу сол кездер-

де басталады. Осыған байланысты Сәбең екеуіміз түн ортасында жазылып жүрдік. Ол кісі өлендерін жатқа оқиды екен. Және жаңылмайды. Зердесі таза. Дикциясы әдемі. Менде тәжірибе аз. Оның үстіне қысыламын. Әйтсе де қысыла-қысыла оқуға машықтанып алдым. Үзілістерде Сәбең әңгіме айтты. Түнгі үш-төрттерде үйге қайтамыз. Сәбеннің кара ЗИМ-і бар. Шофері мені үйге жеткізіп тастайды. Бірақ “күні жеткенде бастан жақ та айрылады” дегендей, телевидениедегі жазу да аяқталды. Содан кейін біраз уақыт Сәбеңнен көз жазып қалдым.

Кейбір адамдармен ұзақ уақыт бірге болдым, бірге жүрдім, тіптен бірге қызмет істедім. Бірақ естелік жазайын десем, ойыма ештеңе оралмайды. Ал Сәбеңмен өмірімде небары он шақты рет кездестім. Сол күндердің бәрі есімде. Көз алдымда. Көмескі тартпай, көркін бұзбай, әлі де нұр шашып тұр. Соның бірі Сәбеннің соңғы қатынасқан Жазушылар одағының кезекті съезі. Съезден кейінгі ұйымдастыру пленумы аяқталып, тарай бастаған сәт.

— Қадыр! — деген таныс дауыстан жалт бұрылсам, Сәбең шайқала басып маған таяп қалған екен.

— Ассалаумағалейкум, Сәбе! — деп жанына жетіп бардым.

— Сен осы нешедесің?

— Жас адам жас санамайды. Отыз бірде болуым керек, сірә!

— Сонда сенің тумай жатып екі дұшпаның болғаны ғой!

— Неге олай дедіңіз, Сәбе!?

— Жаңа сайлау қорытындысын хабарлағанда қатты мән бердім: саған отыз үш адам қарсы дауыс берді ғой!

— Мен соған мән бермешпін.

— Ал мен мән бердім. Ғабит болсын, Ғабиден болсын, мен болайын, бәрібір. Біз сіздерге қарсы дауыс бермейміз. Қарсы дауыс бергендердің бәрі өз қатарын. Достарың болуы да ғажап емес! Бұл жолы басқарма құрамына тандап-тандап екі жас талант иесін — Олжас екеуінді ғана өткіздік. Ал дәметкендер аз дейсің бе?! Солардың көбі қарсы дауыс берді, құдай біледі! — деді Сәбең.

Сәбең әулиелік танытты. Бірер жыл өткеннен кейін Шәміл Мұхамеджанов марқұм мас болып отырып:

— Қадыр, кешір! Бір топ замандастарың алдын ала келісіп алып саған қарсы дауыс бердік! Ақымақтық, әрине! — деді.

Менің Алматыға келгенімнің өзіне бүгінде жарты ғасыр болды. Жетпіске де жетіп қалдым. Зерде тозғанға ұқсайды. Көп нәрсе көмескі тартқан. Біраз дүние ұмыт болды. Осы естелікті жазып отырып, қателесіп кетпейін деп, күнделіктерге, құжаттарға, кезінде жазылған хаттарға қарап-қарап қоям.

1961 жылы Жазушылар одағына мүшелікке өттік. Бірде сол мүшелік билетті алуға шақырды. Жаз айы болатын. Әртүрлі себептермен ертерек барып қалыппын. Жұрттың бәрі түскі демалысқа шығып кеткен болулары керек. Ешкім көрінбейді. Жұмыс орным алыс емес. Бірақ бір барып, бір келіп жүрем бе деп, фойэдегі бос орындықтардың біріне жайғасып отырдым. Көп уақыт өткен жоқ, бір кездерде ауыр-ауыр қозғалып, екінші кабатқа көтеріліп келе жатқан Сәбеңе көзім түсті. Атып тұрып алдынан шықтым.

— Мезгілсіз уақытта мұнда неғып жүрсің? — деді Сәбең әдеттегідей жылы ұшырап. — Біреуді күтіп жүрсің ғой шамасы.

— Иә, Сәбе. Бүгін мүшелік билеттерімізді тапсыратын еді, соған ертерек келіп қалыпшын.

— Жүр! — деді Сәбең. Сосын Ғабит Мүсіреповтың кабинетіне қарай бұрылды. Кіре берісте бір кездері өз карауында ұзақ жыл жұмыс істеген біраз жастағы толық орыс әйелі отыр екен. Соған: — Мына жігіттің жазушылық жаңа билетін маған алып кел! — деді. Әйел маған қарады. Мен түсіне қойып:

— Мырзалиев Қадыр! — дедім. Ол ә дегенше алып келді.

— Менің фамилиям Ғабиттің фамилиясынан салмақтырақ болмаса, кем емес! Ал оқырманым үш-төрт есе көп. Осы билетіңе өзім қол қоям, өзім тапсырам! Қарсы емессің бе? — Сөйдеді де билетке әдемілеп тұрып қолын қойды. — Ал енді Жазушылар одағының ресми мүшесі болуыңмен құттықтаймын! Тәртіп бұзып, шығып қалып жүрме! Онда ұятқа мен қалам! — деп қалжыңдады. Бүгін тағы кімдерге билет тапсырылатынын білмеймін. Бірақ ішім сезеді. Осы билеттің иесінен мықтысы жоқ-ау деп ойлаймын! — деп шын көңілден қарқылдап бір күлді.

Дәл қанша жыл өткені есімде жоқ, бірнеше жылдан кейін Жазушылар одағы жаппай билет айырбастады. Ескі билеттерді қайырып алып, жаңа билет берді. Ескі билетімді жоғалтып алғанмын деп, Сәбең қол қойған билетті тапсырмай қойдым. Ол қазір менің қымбат архивімде сақтаулы.

Байқаймын, түлкі қуған аңшыдай, Сәбең туралы естеліктің қызығымен ұзаңқырап кеткен тәріздімін, біраз шегінбеске болмас.

“Есею жылдарының” төңірегінде әңгіме сол кітаптың өзі туралы деумен шектелмейді. Айтыстың аяғы Қазақ әдебиеті деген рухани әлемнің ішіндегі азамат соғысына айналып кете жаздады. Әбділда Тә-

жібаев, Мұхамеджан Қаратаев, Зейін Шашкин және басқалар Сәбит Мұқанов жағына; Әлжаппар Әбішев, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Тахауи Ахтанов Ғабиден Мұстафин жағына шыққан тәрізді. Ал Ғабит Мүсірепов, Тайыр Жароков, Жұбан Молдағалиев секілді біраз қаламгерлер аралық позиция ұстауға тырысты.

“Есею жылдарының” төңірегінде бір майдан жүріп жатса, “Қазақ әдебиеті” мен “Жұлдыз” редакцияларының арасында тағы бір майдан пайда болып, оның да оты өрши түскен-ді. Бұлардың қай-қайсысы да жақсылыққа апармайтын жайсыз жайлар еді.

Әдебиет пен өнердегі дау — мәңгі дау. Ол қай елде болмасын, қай халықта болмасын әлсін-әлсін, жиі-жиі болып тұратын таныс құбылыс. Солай деп карауға да болар еді, бірақ бұл айтыстың аяғы насырға шауып, қазақы ірен ала бастады. Ең жаманы — бұл ауруда әдеби-саяси идеологиялық нышан басым бола тұра жершілдік-рушылдық симптом да жоқ емес еді... Ең бастысы, абырой болғанда, бұл дау тап-таза аға буынның дауы еді. Жастар әлі келгенінше қалыс қалды. Аға буынның бір ақылдылығы — осы пәлеге жастарды араластырғысы келмеді-ау деймін. Өз басым соны байқадым. Және солай түсіндім. Өйткені менің басымнан сипап, арқамнан қағып жүрген Сәбең де, қолынан келгенінше өсіріп, жауапкершілік жүктегісі келіп жүрген Ғабиден Мұстафин де “Қадыр, сен осы қалай ойлайсың: кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс?! Сен өзін қай жағындасың?” деп сұраған жоқ.

Мені бір күні сол кездегі басшымыз шақырды. Жасыратыны жоқ, әңгіме күннен-күнге асқынып бара жатқан. Әңгіме сол төңіректе болатын шығар

деп жобаладым. Ондай жағдайда әрі редактор, әрі президиум мүшесі Әбдіжәміл Нұрпейісовпен сөйлеспей ме? Мен кіммін ақылдасатын?! Бар болғаны Бас редактордың, яки Нұрпейісовтың орынбасары ғанамын.

— Нұрпейісов, — деп бастады Ғабенң әңгімесін. — Соғыстан бұрын да, соғыстан кейін де жауапты жұмыс істеп көрмеген азамат. Рас, ол жақсы жазушы. Бірақ редакторлық тәжірибесі жоқ. Соған қарамай, өте жақсы журнал шығарып жүр. Бұл өзі негізінен, редакцияда отырған жастардың еңбегі болуы керек. Өз басым солай топшылаймын. Ал Нұршайықов тәжірибелі журналист, көпті көрген қаламгер. Өзі де өділ жігіт. Бірақ “Қазақ әдебиеті” дұрыс бағыт ұстамай отыр. Соның бәрі орынбасарының әсері ғой деймін. Жақын арада президиум мәжілісінде сол газеттің мәселесін қарамақ ойымыз бар. Орынбасарды орнынан босатып, басқа біреуді қоятын болармыз, сірә. Міне сол орынға өзінді лайық па деп есептеп отырмыз. Бұл негізінен, менің ұсынысым. Қалай қарайсың?

— Ғабен-ау! Мен сол “Жұлдызға” үйреніп қалдым ғой! Жақсы жазушы болсам деген адамға газеттен гөрі журнал дұрыс емес пе? Бір орынбасарлықты бір орынбасарлыққа айырбастағанда не табам?

— Мен бірдене табасың деп отырған жоқпын. Тапсаң, мені ғана табасың! Жақсы бастамаларыңды қолдаймын. Біздің буын қартайып келеді. Баяғылардың тілімен айтқанда біздер базардан қайтсақ, сіздер базарға бара жатқан жансындар. Үйреніндер! Әдебиеттің тізгінін сендерге тапсырмағанда, кімге тапсырамыз? Мен сені сыртыңнан қадағалап жүрмін. Өткен әдебиеттің жылдық қорытындысында поэзиядан жақсы, тіптен жақсы баяндама жаса-

дын. Мұндай мадақтауды менің аузымнан кез келген кісі ести бермейді. Шынын айтсам, сен өзін де, сенің жазғандарың да маған ұнайды. Өмірбаяныңмен таныстым. Әкең екінші жылы туған, менің түйдей құрдасым екен. Сен де менің Қайратыммен шамалассың. Менің көңілімді қалдырма. Айтқаныммен келіс! Ал менен сұрайтының болса, сұра. Қандай өтінішің бар? Орындайын!

— Ғабе! Шынын айтар болсам, сол жер маған ұнамайды. Әйтсе де әкендеймін деп отырсыз ғой, мен де сізді әкемдей көрем. Әкенің бетін қайыруға болмайды. Саудаласайын деп те отырғаным жоқ. Құдай сақтасын! Дегенмен бір өтініш айтайын. Үйге, пәтерге мұқтажбын. Небары жиырма сегіз шаршы метр қуықтай екі бөлмеде тұрып жатырмыз. Жазу үстелін қоятын жерім жоқ. Өзі суық. Баламыз ауруханадан шықпайды. Үй бөліп жатырсыздар ғой. Мені де ескерсеңіздер! — дедім қысыла-қысыла.

Ғабең бірден үнсіз қалды. Аяқ астынан бір нәрсені бүлдіріп алғандай өзім ыңғайсыздандым. “Күнге күле қарасаң — көйлегіне жамау сұрайды” демекші, “Менен сұрайтының болса сұра. Қандай өтінішің болса да айт!” дегесін, жақсы ниет білдіргенін пайдаланып сұрай салып едім, ұят болды-ау! Қап!” деп өкініп қалдым. Ғабең үнсіздігін бұзып:

— Менің өзім сертке берік адаммын. Сөз бен ісім қайшы келіп қалмаса екен деп, аландап жүрем. Кеше ғана осы пәтер мәселесіне байланысты арнайы комиссия құрып, бәрін де әділ шешіндер, өздерің шешіндер деп тапсырма бергенмін. Бір күн өтпей жатып, сол комиссияның шаруасына араласа кетуді қолайсыз көріп отырмын. Бірақ сайтан түртті ме, періште түртті ме, “не сұрасаң орындаймын” дегенді айтып қалдым ғой. Бұл сөзімнен де

қайтуға болмайды. Орындайын. Өзіне неше бөлмелі пәтер керек еді? Қай қабаттан алғанды қалайсың? – деді Ғабен бір шешімге келіп.

Мен, әрине, “Қазақ әдебиеті” газетінің редакторы боламын деп қуанған жоқпын. Ал орынбасарлығы кім болса сол бара алатын жай жұмыс емес пе? Мен баспана мәселесін шешіп алатын болдым деп қуандым. Бірақ мұның бәрі іске асқан жоба емес, қиял ғана болатын.

Көп кешікпей Қазақстан Жазушылар одағының президиумы жоспарлы мәжілісін өткізді. Мәжілісте “Қазақ әдебиеті” газетінің жұмысы талқыланды. Газеттің Бас редакторы Әзілхан Нұршайықов қатынасқан жоқ. Іссапарда жүр еді. Біреулердің айтуына қарағанда әдейі кеткен. Газеттің мәселесі редакторсыз талқыланбайды. Шынында да Әзекеннің бұл әрекеті тактикалық әрекет болуы керек. Бірақ оның жоқтығына қарамай, президиум оның орынбасарын тындады, талқылады. Талқылағанда да қатты талқылады. Жекен Жұмахановты жүндей түтті. Бейшараның түгін қоймады. Газеттің жұмысын қанағаттанарлықсыз деп тапты. Жекен Жұмаханов орнынан босатылсын, оның орнына Қадыр Мырзалиев тағайындалсын деп шешім қабылдады. Бірақ іс мұнымен біте қойған жоқ. Керісінше, өрт өрши түсті. Әзілхан Нұршайықов іссапардан орала сала дау қайта басталды. Мен екі оттың арасында қалдым. Әйтсе де түсінісіп алайық деп, Әзекенге кірдім. Өзі де бәрінен жақсы хабардар ғой, бірақ мен де тәптіштеп айттым. Ол кісі маған:

– Қадыр, менің сенде ешқандай шаруам жоқ. Қарсылығым да жоқ! Президиум шешім қабылдаған екен, соның негізінде кел де отыр. Орның бос, өзінді күтіп тұр! – деді.

Бұрын да ренжісіп көрмеген тату-тәтті жандармыз. Сыпайы сөйлесіп, сыйласып, тіл табысқандай болдық. Бірақ мен “Жұлдыздың” жұмысынан бас көтермей, көптен бері демалыс алмай қажып жүр едім:

— Әзеке! Бөлісе алмайтын түк те жоқ, алдыңыз жайлы болғанмен, дініңізге берік адамсыз. Тізе қосып, тіл табысып, тәуір жұмыс істесетін шығармыз. Мен Сізге жақсы көмекші бола аламын ғой деп ойлаймын. Бір ғана өтінішім: “Жұлдыздағы” демалысымды алып, бір айдан кейін келейін!

— Жақсы! Солай-ақ болсын! — деді Әзекең.

Әңгімені осы арадан үзе тұрғым келеді. Өйткені Әзекең өзінің кейініректе жазған естелік кітабында екі көзін тастай жұмып, Қадыр Мырзалиев партияда болмағандықтан, оны Орталық Комитет бекітпеді депті. Бұл енді қып-қызыл өтірік. Қып-қызыл өтірік деймін-ау! Өтірік болғаннан кейін оның сарысы не, қызылы не? Көгі не, қарасы не? Өтіріктің бәрі бір өтірік емес пе? Шынын айтар болсақ, мүлдем олай емес. Сірә, менің орынбасар болып барғанымды біраз адам қаламаған болуы керек. Сондықтан менен құтылу үшін түрлі-түрлі жолдар іздеп, ақыры редактордың орынбасары деген қызметті қысқартып тынды. Ол кезде штат қысқарту деген мода болатын. Соны жақсы пайдаланды. Ал егер мені коммунист емес деп бекітпеген болса, басқа бір партия мүшесін бекітер еді ғой. Өйтпеді. Ол орынға ешкімді де алмады. Бұл бір дәлел. Екінші дәлел: “Қазақ әдебиеті” газетінің де, “Жұлдыз” журналының да орынбасарлары Орталық Партия Комитетінің номенклатурасына жатпайтын. Жатқан болса, мен “Жұлдыз” журналында қалай Бас редактордың орынбасары болып бірнеше жыл қызмет еттім?!

“Сонымен сол апаң байға тиіпті, некесін орыс қиыпты” дегендей, Орталық Партия Комитеті ешкімнің де көңіліне қараған жоқ. Ғабиден Мұстафин арыз жазып, өз еркімен орнынан кетті. Нұрпейісов пен Нұршайықовқа партиялық сөгіс жарияланды және жұмыстарынан босатылды. “Жұлдыздың” жаңа редакторы болып Сырбай Мәуленов тағайындалды. Менің орныма яки Сырбайдың орынбасары болып Ісләм Жарылғапов бекіді. “Қазақ әдебиетіндегі” мен баруға тиіс орынбасарлық орын штат ретінде қысқартылды. Мен жұмыссыз қалдым. Басқалардың жөні бөлек. Біреу артық, біреу кем жазаларын алды. Ал Мырзалиевке обал болды-ау! Қосақ арасында босқа кетті-ау деген бір адам жоқ! Кеңестік гуманизм, міне, осындай болатын! Жә, жұмысты қойшы! Ғабиден Мұстафин уәде берген пәтер де қалды далада! Сөйтіп еңбекақысыз алты ай үйде отырдым. Жетім қозы — тасбауыр, түңілер де отырғар! Түңілуін түңілдім. Бірақ отығып жарытпадым. Бар өшімді қағаз бен қаламнан алдым. Жұмыссыз қалдым деп отбасыма айтпадым. Жұмысқа кеттім деп ертемен кетіп, жұмыстан келдім деп кештеу оралып, негізінен кітапханада жүрдім. “Еңбекақымды” кезінде әкеліп тұрдым. Сол жылдары мен:

Достарымның достығынан кейде зиян көремін,
Қыздың қою бұрымындай тарқатыла беремін.
Қастарымның қастығынан кейде пайда көремін,
Қыл шылбырдай бір шыңғырмай ширатыла беремін, —

деген шумағымды тіршілік кредосына айналдырдым. Бұл тек өлең емес, тек романтика емес — өмір шындығы еді. Жұмыссыз өткен алты ай, қиянатшыл дүние мені қатты шынықтырды. Ең бас-

тысы мені өмір дұрыс сабақ алуға, кемістікті жетістікке айналдыруға, көлеңкені шуаққа, өшпенділікті кешірімге айналдыруға, қысқасы, мыстан алтын жасауға үйретті. Бұл, әрине, үнемі қолдан келе бермейді. Бірақ менің осы әрекетімнен, осы философиямнан нәтиже шықты. Менің уақытша жеңілісім ғұмырлы жеңіске, қайсарлыққа айналды. Оған дәлел — менің өнімді шығармашылығым, жинаған абыройым.

Мен өзі о бастан байлық, билік, даңқ мәселесіне күдікпен қарап үйренгем. Ол — оқудың, ізденудің нәтижесі емес, жетімдік мектебінің жемісі. “Нағыз жазушы жетімнен шығады” деген екен Эрнест Хемингуэй, сол сөздің жаны бар. Менің бірінші кітабым — “Әліппе” болған жоқ. Адамдардың қас-қабағы болды. Өзгелердің қас-қабағын оқи білген балаға қытай ироглифінің өзі түк емес. Әйтсе де... Адам қанша мықты болғанмен, Өмір одан гөрі мықтырақ! Есеңгіретіп кеткен кездері де аз емес!

Жазушылар одағында жүріп өткен қара дауылдан кейін біраз уақыт қиын болатынын өзім де түсінгенмін. Бірақ осынша ұзаққа созылады деп ойлаған жоқ едім. Сөйте тұра ол өте ұзаққа созылды. Жарты жылдай жұмыссыз отырып қалдым. Әйелім де еш жерде жұмыс істемейтін. Бесікте баламыз бар.

Ауыс-күйіс кезінде Ғабиден Мұстафиннің орнына келген жаңа бастығымыз Ғабит Мүсіреповтың атына бірден өтініш беріп қойғанмын. Әбдіжәміл Нұрпейісовтың орнына Сырбай Мәуленов барып, оның орны бос тұрған. Маған сол консультанттық жұмыс жетіп жатыр. Бірақ неге екені белгісіз, сол орынға не мені алмайды, не басқаны алмайды. Бос тұр. Арызым Ғабит Мүсіреповтың алдында әлі жатыр. Жалпы өз қатарының ішіндегі ең күрделісі де,

ең жұмбағы да осы кісі. Тұйық және тұңғық. Оның ішінде не сыр барын оқудан шумерлерден қалған тас жазуларды оқу әлдеқайда жеңілдеу. Бірақ ол да адам, ол да пенде болатын.

Біздің қазақ әдебиетінің қасіреті қалың. Ол негізінен, қызыл империя кезіндегі қуғын-сүргінге байланысты. Енді-енді көктеп, қаулап өсіп келе жатқан қазақ мәдениеті мамырдың қақ ортасында қалың қардың астында қалды. Үсік шалды. Бейімбетті, Ілиясты, Сәкенді ақын-жазушы ретінде енді-енді толысып, енді-енді пісе бастаған кезде аяқ-қолдарына кісен салып, айдап әкетті. Әйтсе де халықтың аты халық, өнердің аты өнер ғой. Шалғындай орып, құрақтай қырқып, жайпап жатқанның өзінде елге ес болатын бірер азамат қалған-ды. Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, екі Ғабен бар. Солардың арқасында қазақ әдебиеті жетімдік көре қойған жоқ. Бір күйменің төрт дөңгелегі, бір тұлпардың төрт тұяғы төрлізді бұл төртеуі өнер керуенін адастырмай біраз жерге алып келді.

Міне, осы төртеудің бірі және сол төртеудің ішіндегі саясаткері, дипломаттауы Ғабит Мүсірепов екінші рет келіп, Жазушылар одағын басқаруға кірісті. Бұл Ғабен жай дипломат қана емес, адамдар арасында жүріп жататын шахмат ойынының да шебері, композиция құрудың да виртуозы еді. “Есею жылдарына” бола басталып, басқа да дау-дамайлармен ушыққан Жазушылар одағындағы ұлы майданда жеңіп шыққан жалғыз Ғабит болды. Олай дейтінім: Қазақстан Жазушылар одағының президиумы он бес адамнан тұратын. Соңғы шешуші мәжілісте соның екеуі қатынаспай, қалған он үштің алтауы Сәбенді, алтауы Ғабиденді қолдап тепе-тең бөлінді. Ғабит ақсақал ғана ешбір топқа қосылмай жалғыз

өзі қалыс қалды. Сол дипломатияның арқасында Қазақстан Жазушылар одағының бірінші хатшысы болып сайланды. Сөйтіп жаңа орнына келіп отырды. Қайталап айтам, сол күні-ақ жұмыс сұрап, өтініш апарып тастадым. Бес ай бойы жауап болмады. Бес ай бойы поэзия бөлімінің консультантының орны бос тұрды. Бес ай бойы ешкімге бұйрық берілмеді. Бірақ бес ай бойы поэзия секциясына түскен қолжазбалардың шекесіне “Мырзалиевке” деп бұрыштама соғылып отырған. Мұны қалай түсінуге болады? Осы күнге шейін соған ақылым жетпей-ақ қойды.

Басқа әрекеттерін былай қойғанда Ғабеннің жүріс-тұрысы, өзін-өзі ұстауы, тіптен киім киюі өзгелерден гөрі өзгешелеу болатын. Күн сайын костюм ауыстырып отыратын. Костюмдерінің саны да жетісегізден кем болмаушы еді. Әр күннің өз костюмі болатын. Кейін сол костюмдерге қарап, аптаның қай күні екенін жаңылмай ажырататын халге жеттім.

Киім-кешек өз алдына, Ғабеннің кейбір қылығы әйелдердің қылығына ұқсайтын. Қастарының айналасы көбіне-көп көгілдірленіп тұратын. Мұнысы несі деп ойлаушы едім. Сөйтсем, ағамыз әлсін-әлсін қасын да қырып тұрады екен. Төңірегін әбден тазалап жіп-жіңішке қас қалдыратын. Дұрыстап, ұқыптырақ үніліңкіресен, дөнгелек жүзінен әбден баптаған, массаждаған әжімсіз бетінен опаның да белгісі байқалатын. Қысқасы, сәнқой жан болатын. Соның бәрін қыз-келіншектерге ұнау үшін істейтін, әрине! Замандастарының куәландыруына қарағанда сұлулардың соғына шам алып түсетін Дала Дон-Жуаны! Қаншама сақ болғанмен, абай болғанмен, жеңгеміз соның бәрін сезіп-біліп отырғанға ұқсайды.

Кейбіреулердің айтуына карағанда, Ғабен бірде іссапардан оралады. Ол кезде ағамыз әлі де болса өсе қоймаған ескі Алматының бір қабат жер үйінде тұрса керек. Сәл демалған соң шағын ауласына шығып, шылым шегіп отырады. Аулада тауықтар жайылып жүреді, сірә. Қызыл шпорлы, қызыл телпекті кәрі қораз жас мекиенге бір емес, бірнеше мәрте шүйлігіп келіп, түк бітірмей, тайқып кете берсе керек. Соған көңілі толмаған Ғабен даусын шығарып, кекесін үнмен:

— Мына қоразға не болған өзі, алжығаннан аман ба?! — дейді.

Таң ата келіп, парыз-марызын өтемей, бөйбішесінің қойнында бірден қор ете түскен ағамызға жеңгеміз өкпелі болса керек, көмейге келіп қалған орынды әзілді ұстап тұрмай лақ ете түсіреді:

— Бұл қораз да өзін секілді сапардан келген ғой... — дейді.

Жеңгеміздің көңіліне алғашқы күдіктің қашан кіргені белгісіз, Ғабеннің ізін аңдуға кіріседі. Сондай көп іздің бірі К. дейтін келіншектің үйіне барып тіреледі. Абайлап, алыстан қадағалап, көз жазбай ілесіп отырып, Ғабит ағамыздың сол үйге барып кіргенін көреді. Төзімділік жасап, біраз тұрғаннан кейін есік қағады. Өзара араласып тұратын тату-тәтті көршілер. Бір мезгілде есік ашылып, ар жағынан К. шығады.

— Кіріңіз! Кіріңіз, женеше! — деп бәйек болады. Жеңгеміз кірген бойда үйдің қуыс-тесігін көзімен бір шолып шығады. Кереуеттің үстінде жатқан костюмді көреді. Шұлығынан басқасының бәрін шешіпті. Шалбарын қырын сындырмай, ұзынынан жатқызып қойыпты. Бәрі бар, тек иесі жоқ! Хүсни түк байқамағансып, түк білмегенсіп, К.-мен әңгі-

мелескен болып отырып алады. Ол кезде Ғабен сасқанынан шифоньердің ішіне сүнгіп кетсе керек. Ситуация Гогольдің “Ночь перед рождеством” хикаясындағы сияқты. Ғабен мен К.-нің жағдайы өте нашар! Бірақ не істеуге болады?! Жағдайдың тізгінін қолына мықтап ұстаған Хұсни жеңгеміз кінәлі екі пенденің әр минутын тамұққа айналдырады. Жақсылық па, жамандық па, осы сәтте К.-нің күйеуі келіп қалады. Өзі де келісіп тұрмаған оқыс жағдай одан бетер шиеленісе түседі. Ойында түк жоқ тек қожайын ағамыз ғана! К. мен Ғабенді құтқарса, Құдай не Хұсни жеңгеміз ғана құтқарады. Соны жақсы түсінген данышпан жеңгеміз қожайынның көзінше шифоньердің есігін қағып:

— Әй, Ғабит, бала болып кеттің бе, шық! Қожайын да келді. Осындай да қалжың бола ма екен?! Киін! Ойыннан от шығып кетер! Шайымызды ішелік те кетелік! — дейді.

Шифоньердің ар жағында не істерін білмей әрең тұрған Ғабен сүмірейіп шығып келе жатады. Өмір шындығы емес, кәдімгі құрдастардың қалжыны тәрізді шын қалжың екен деп қожайын мәз болып күледі. Басқаша ойлайын десе, Ғабен әйелімен жүр... Сонымен, кәдімгі түк болмағандай, төртеуі отырып шай ішеді. Өзі бүлдіре жаздаған дүниені өзі түзетіп, Хұсни жеңгеміз іштей қуанады. Осындай ақылды алтын әйелдерге ескерткіш орнату керек қой!

Қанша аузы күйсе де, қаншама әшкере болса да Ғабит ағамыз осы бір “кәсібін” қоймай-ақ кеткен тәрізді. Мен өзім Ғабенмен бір емес, бірнеше мәрте сапарлас болдым. Қай жерде отырсын бір-екі сұлу келіншек қатынасқан жерде Ғабен қара көзәйнегін киіп алып, әлгілерге қарайтын да отыратын. Ғабен-

нің кімге қарап, кімді арбап отырғанын ешкім байқамайтын.

Отызыншы жылдардың ойранына байланысты қалыптасқан құлық болуы керек, айналасының бәріне күдікпен қарайтын өте сақ адам еді. Сондықтан да шығар, ол өзі аз сөйлеп, көп тыңдайтын. Өз қарауында істейтін қызметкерлер түгілі көптен бері араласып, кәдімгідей сыннан өткен адамдардың өзін өте алыстатпай, тіптен жақындатпай, белгілі дәрежеде, белгілі бір инстанцияда ұстайтын. Ауру қалса да, әдет қалмайды. Сол бір жарты ғасыр бұрын қалыптасқан осы бір дәстүрді Ғабен, заман қанша өзгерсе де, өзгерте қойған жоқ.

Онысына түсінуге болады. Жиырмамыншы-отызыншы жылдар Ғабене онай соқпаған тәрізді. Ол өзі, бүгін болмаса — ертең, ертең болмаса — бүгінгі күні айдалып кетемін деп ойлаған. Сондықтан, өзінің айтуынша, бір-екі пар таза киім, беторамал, шұлық, ұстара, сабын, тарақ және басқа аса қажет дүниелер салынған жол чемоданын босағаға сүйеп қойып, екі көзі есікте болған. Ерте ме, кеш пе — ұстала қалған күндерде тергеушілер жармасады-ау деген туындыларынан алдын ала бас тартып, күнделік-жазбаларында өз пайдасына шешілетін пікірлер жазып отырған. Бір ғажабы, ешқандай дау туғызбау үшін, бұрмалап аудармау үшін кейбір пікірлерін “мойындауларын” орыс тілінде жазған. Мысалы, латын әрпімен басылған “Қыз Жібек” драмасының үшінші бетінде өз қолымен жазылған мынандай сөздер бар: “Прошу всех, мужчин и женщин, настоящих и будущих, т. е. ныне здравствующих и будущем рождающихся, если эта глупейшая вещь попадет кому-нибудь в руки, не читайте ее дальше этой стра-

ницы. Написаны мерзко, глупо, бездарно, даже бес-совестно!” Автор Мусрепов 1. 1. 1945 г.

Отызыншы жылдардың аяғындағы қуғын-сүргіннің шарықтау шегіне шырқап шығуына Ұлы Отан соғысы қатты кедергі жасады. Уақытша болса да оны тоқтата тұру қажет еді. Өзі де солай болды. Бірақ бұл процесс, ерте ме, кеш пе, жалғасуға тиіс еді. Ұлы Отан соғысы үлкен жеңіспен аяқталып, ел енді-енді есін жия бастаған кезде, яки елуінші жылдардың басында қазақ зиялыларының басына қара бұлт қайта үйірілді. Көреген қаламгер ретінде Ғабен соны алдын ала сезді. Әрекет етіп бақты. “Қыз Жібектің” үшінші бетіндегі “мойындау” Ғабеннің өзі көрсеткеніндей дәл қырық бесінші жылдың бірінші қаңтарында жазылды деп ойламаймын. Бұл не де болса елуінші жылдардың басында жазылған дүние. Бірақ бес-алты жыл бұрынғы дата көрсетілген. Тактика, әрине. Автор өз кемшілігін бұдан әлдеқайда бұрын сезінген, әлдеқайда бұрын мойындаған демекші ғой Ғабен баяғы... 1953 жылы наурызда Сталин оқыс дүние салды. Бірақ соның өзінде біраз қазақ айдалып, түрмеде отырып келді. Тарихшы Бекмаханов, әдебиетші Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Ысмайылов секілді белгілі ғалымдар Сібірге “саяхат” жасап үлгірді. Солармен бірге Ғабит Мүсірепов ағамыз да айдаудың ащы дәмін татуға шақ қалды. “Қыз Жібек” кітабының сол алғашқы бетінде мынандай да жазу бар:

“Более гнусной вещи я никогда не создавал!”

Ет пен сүйектен жаратылған адам ғой, отыз жетінші-отыз тоғызыншы жылдарды басынан кешкен, елу екінші жылды көзімен көрген сезімтал жан қалай ғана қорықпайды, қалай ғана сескенбейді?! Ол занды да. Ұлтшылсың деп жазықсыз адамдарды

ұстап жатқанда барып тұрған ұлтжанды Ғабен қорықпағанда кім қорқады?! Сондықтан да оның шығармаларында ұлтқа бүйрегі бұрып тұрған патриоттық туындылар жоққа тән. Жағымсыз орыс образдарына жоламаған. Оның жағымсыз образдары, негізінен қожалар мен төрелер. Оларды аямаған. Ыза-кегінің бәрін соларға төккен. Егер заманы дұрыс болғанда қазақтардың абыройын аспанға көтеретін қандай батыл, қандай батыр шығармалар жазған болар еді! Бірақ жазбады. Ал ретін тауып айта білген, жаза білген қаламгерлерді қатты бағалады... Шамамен алпысыншы жылдардың орта шенінде бір топ акын-жазушыны басқарып, Ғабен Батыс облыстарын аралауға шықты. Шалқардан бастап, Ақтөбе, Орал, Атырау аумағын көктеп өттік. Сол сапардағы кездесулердің бірінде мен “Бір жақсысы, бір жаманы” деген өлең оқыдым.

Бабамыздың шоқ басқан табанымен
Бірдей екен жақсысы жаманымен.
Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған Даланы кен.

Бір жаманы – жел сөзге ерген екен,
Бір жақсысы – тілге ерік берген екен.
Бір жаманы – кетпенге орашолақ,
Бір жақсысы – найзагер, мерген екен!

Бір жаманы – кешігіп әліппе ашқан,
Бір жақсысы – күйлері көбік шашқан.
Бір жаманы – қыздарын малға сатып,
Бір жақсысы – сүйгенін алып қашқан!

Бір жаманы – шаруасын мандытпаған,
Бір жақсысы – қулықпен жанды ұтаған.

Бір жаманы – үйленіп жеңгесіне,
Бір жақсысы – жесірін қаңғытпаған!

Тату-тәтті көршілер шыр бұзбаған.
Бірде тоңып суықта, бір мұздаған!
Бір жаманы – сонда да үй салмаған,
Бір жақсысы – абақты тұрғызбаған...

Осы өлең Ғабенә қатты ұнаса керек, кешкісін қалалық партия комитеті берген қонақасында соны тағы бір оқып берші деп өтінді. Ғабенә өтініп жатса неге оқымасқа! Оқыдым. Ол сондай бір ықыласпен тындап, “Вот сволочь!” деді. Мен түк түсінбей, іштей ренжіп қалдым. Сөйтсем, ренжитін ештеңесі жоқ, ол оның сүйсінгенде айтатын сөзі екен. Құдайға шүкір, осы сөзді мен одан, бір емес, бірнеше рет естіп үлгердім. Естімей кетсем, сағынатынды шығардым.

Ғабенә жол-сапарды жақсы көретін. Ғабенәмен сондай екі-үш күн бірге болған үш күндік сапарым ойымнан шықпайды. Мамыр айының алғашқы бір әдемі күндерінде Жазушылар одағына бара қалмасым бар ма? Ол кезде одаққа соққан қаламгер “Қаламгерге” соқпай кетпейді. Екі-үш күнге созылған Бірінші май мейрамының қызығы әлі басыла қоймаған. Сағат күндізгі он-он бірлердің кезі. Соған қарамай екі-үш үстелдің басында әріптестерім толып отыр екен. Бардың төріне қарай өте бергенде:

– Қадыр! Бері кел! Төрлет! – деген таныс дауыс шықты. Жалт қарасам, Ғабенә! Ғабит Мүсірепов! Жанында Шерхан Мұртаза, Базарбай Жұманиязов. Бос тұрған төртінші орындыққа барып отыра кеттім. Басқадан бас тартсам да, Ғабенәнен бас тарту мүмкін

емес! Шампан ішіп отыр екен. Маған да құйды. Әңгіменің қалай басталғаны, не туралы болғаны, әрине, есімде жоқ. Бір кездерде Ғабен:

– Менімен бірге Мойынқұм жаққа барып қайтуға қалай қарайсың? – деді.

– Сізбен бірге мына тұрған Мойынқұм түгіл, Солтүстік Мұзды мұхитына шейін барып қайтуға дайынмын! – дедім ойланбастан. Басым бос, еш жерде жұмыс істемей, үйде отырған кезім.

– Өте жақсы! – деді Ғабен шынымен қуанып. – Аудан басшысы көптен шақырып жүр еді. Мына Шерханның қолы тимейтін көрінеді. Базарбай келісімін беріп отыр. Көлігі бар. Менде Польшадан әкелген палатка-шатыр бар.

– Оның қажеті не?!

– Қажет болғанда қандай?! Өйткені бара жатқанда да, келе жатқанда да жолда далаға қонамыз. Түнейміз. Үйлерінде қандай дәмді тамақ, әдемі ішімдік бар, ала шығындар!

– Жолға қашан шықпақпыз?

– Сегізінші мамырда, түстен кейін!

– Құп болады!

Бір-екі күннен кейін уәделі уақытта атқа қондық. Шофермен төрт адамбыз. Жолда жоспар бойынша жұпар иісі аңқыған жазық далада бір түнеп алып, келесі күні түс ауа Мойынқұмға жеттік. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қарсы алды. Тойдың аты той. Ат жарыс болды. Палуандар күресті. Іштік, жедік. Астан кейін Ғабен, Базарбай және сол жердің бір-екі жігіті бас қосып карта ойнады. Менің ондай әдетім жоқ. Жалғыз жүріп серуендеп, демалдым. Есте қалатын оқыс оқиға бола қойған жоқ. Ал ұсақ-түйек нәрсені тәптіштеп жатқым келмейді.

Мойынқұмнан қайтар жолда жолсызбен сол-түстікке қарай бұрылды. Бұл кезде қараңғы түсіп қалған. Аспан бұлтты, күңгірт. Ай жарығы да жоқ. Машинаның фарын пайдаланып, шатырымызды құрып алдық. Төсейтіндерімізді төседік. Алматыдан алып шыққан шамымызды жақтық. Шайымызды дайындадық. Дастарқанымызды жайдық. Ғабен, негізінен коньяк ішетін. Мен бір өте сирек кездесетін Абхаз коньягін алып шыққанмын. Соны іштік. Сұлу әйелдерді, сирек коньяктарды көргенде Ғабен көрі қырандай қомданып, бір сілкінетін.

— Әй, Қадыр, осы сенің Кавказбен бір байланысың бар-ау деймін! — деді. Осы сөзді мен Ғабеннің аузынан бұрын да бір рет естігенмін. Жаңылмасам, Жазушылар одағында хатшы болып жүрген кезінде ағамыздың басшылығымен бүкіл Батыс Қазақстанды түгелдей аралап шыққанбыз. Ақтөбенің үш-төрт ауданында болып, одан Орал асқанбыз. Одан Атырауға аттандық. Ол жақта бірер күн болып, Алматыға қайта оралдық. Сол кездегі Гурьевтен (Атырау) шыққан жалғыз вагон біраздан кейін Мәскеу-Алматы поезына келіп тіркеледі. Бірақ тіркелер алдында жолдағы үлкен стансалардың бірінде сәл аялдап, екі сағат күтеді. Қаңтарылған көңілсіз вагонның ішінде елдің іші пысады. Әсіресе жастар не істерін білмейді. Ал үлкендер карта ойнайды. Біздер, жастар, оларға дастарқан дайындаймыз. Жолда адамның төбеті тәуір болуы керек, үстел үсті тез босайды. Екі сағаттық үзіліс кезінде ішімдік жағы сарқылып, басыртқылар таусылады. Вагондарды тұйыққа әкеліп, тұсап тастаған. Жақын жерде оны-мұны алатын азық-түлік дүкені жоқ. Не істеу керек?! Гурьевтегі жолдас-жоралар салып жіберген қызыл балық, қара уылдырық, көп жыл-

дық армян коньягі бар еді, солар есіме түсіп, қуанып кеттім. Ғабендер отырған көк түтінге толы купенің терезесін ашып, ауасын тазартып, дастарқан жайып едім, коньякқа көзі бірден түскен Ғабен:

— Вот тебе и сказка! — деді орысшалап.

— Сказка о том, как один мужик двух генералов прокормил! — дедім мен Салтыков-Щедрин ертегісінің атын есіме түсіріп. Ғабен сәтті айтылған өзіл жауапқа мәз болып:

— Коньяк! Коньяк болғанда қандай коньяк?! Қадыр, сенің осы Кавказбен бір байланысың бар-ау, сірә! — деген.

Бұл жолы да Ғабен сол бір сөзін тап сол күйінде қайталағандай:

— Әй, Қадыр, осы сенің Кавказбен бір байланысың бар-ау! — деді.

— Мүмкін, Ғабен! Бала кезімде нағашыларымнан ақылым жетпейтін қызық әңгімелер еститінмін. Бұл менің екінші-үшінші сыныптарда оқып жүрген шағым. Үлкен нағашым Кенжес өзінің тетелес інісі Қожасқа:

— Қожас, осы сенің есінде ме, жастау кезімізде Темірхан-Шораға барып, ұзақ жүріп қайтып едік қой, — деді.

— Иә, есімде еміс-еміс...

Темірхан-Шора бұрын-соңды басқалардың аузынан естімеген сөзім. Ал нағашыларымның жас кезімізде деп отырғаны Қазан төңкерісінен бұрынғы жылдар ғой деп топшылаймын. Өйткені олардың өзі он тоғызыншы ғасырдың төртінші ширегінде дүниеге келген азаматтар. Ал енді Темірхан-Шораға келетін болсақ, ол мен үшін жұмбақ. Ауыл ма, қала ма? Бала кезімде естіген осы бір сөзімді көп жылдар бойы анықтай алмай-ақ қойғам. Картадан да іздеп

таппағам. Бірақ біраз жылдар өткен соң Сүлейман Стальский жайында арнайы кітап жазған орыс тілді лезгин жазушысы жөнінде ЖЗЛ-дан шыққан әйелінің кітабын оқып отырып, ойда жоқта Темірхан-Шора деген сөзге тап болдым. Автордың айтуына қарағанда Темірхан-Шора дегеніміз Дағыстандағы қазіргі Буйнакск қаласы көрінеді.

— Дағыстан! Онда сенің нағашыларың нағып жүр?

— Мәселе сонда, Ғабе! Олар оқымаған адамдар. Жағрафиядан мүлдем хабарлары жоқ. Әйтсе де әйгілі барымташы рудан!

— Қандай ру?

— Ақберлі!

— Сырымның әкесі — Дат. Даттың әкесі — Шолан. Ал Ақберлі Шоланның бауыры емес пе?

— Соның өзі! Ақберлі, Шолан, Құл, Олжарыс, Дауымшар бәрі біртуған. Ақберлі мен Шолан — батыр, ал Дат момын адам болған.

— Енді түсінікті! — деді Ғабен. — Дағыстанда ноғайлар, құмықтар тұрады. Біздермен тамырлас, түркі туыстар. Ноғай, ноғайлылар — біздің ең жақын бауырларымыз. “Ноғай, қазақ біртуған” деген өлең де бар. Сенің нағашыларың соларды сағалап барады екен ғой. Ақылға сыяды. Құмықтың Жыршы Қазақ деген үлкен ақыны болған. Өзі жыршы, өзі қазақ! Ол да тегін емес қой!

— Әрине, Ғабе!

— Қысқасы, олай айт та, былай айт, сенің Солтүстік Кавказбен байланысың болып тұр-ау! Ендеше құй сол Кавказдың коньягын!

Құйдық. Ғабеннің денсаулығы үшін деп алып қойдық. Бір емес, бірнеше шишаның түбіне жеттік. Әңгіме қызды және әдебиеттің төңірегіне ауысты. Біраздан кейін қазақ классиктері, соның ішінде

Мұхтар Әуезов туралы әңгіме болды. Сөйлеп отырған Ғабен оқыстан үнсіз қалды.

— Қалың ойдың ішіне кіріп кетіп шыға алмай отырмын. Қалың ой емес, ауыр ой! Өте ауыр! Айтсам ба, айтпасам ба? Вот в чем вопрос! — деп, сөз аяғын Гамлеттің монологымен тұжырымдады.

— Айтыңыз! — деді Базарбай.

— Айтыңыз! — дедім мен де.

— Не айтатынымды білмеген соң “Айт!” “Айт!” деп отырсындар ғой. Білсеңдер “Айтпай-ақ қойыңыз!” дер ме едіңдер, кім білген! Шындық! Шындық! деп айқай саламыз. Ал сол шындықты жария ету кейде дүниенің азабы! Дұрысы сол шындықты білмей-ақ қою. Кейде өтірік адамды өрге сүйреп, ақиқат адамды көрге тығады! — Ғабен тағы біраз үнсіз қалды. — Мәселе Мұхтар Әуезов туралы. Дау жоқ, ол үлкен жазушы. Ұлы жазушы! Бірақ, қалай айтсам екен, қызғаншақ кісі еді! Біз куәміз. Ал қарапайым халық оны білмейді! Мүмкін білмегені де дұрыс шығар!

Мені не сайтан түрткенін білмеймін:

— Ғабен! Сіз зират басында мүлдем басқаша сөйлеп едіңіз ғой! — дедім.

— Иә, басқаша сөйледім. Қалай сөйлеуім керек еді сеніңше?! Барып тұрған пенде еді деуім керек пе еді?! Жоқ, мен именно солай сөйлеуім керек еді ғой. Мен шындыққа керегін айтқам жоқ, елге керегін айттым! Ал енді біреу болмаса, біреу сол шындықты біле жүргені дұрыс секілді! — деді де, Ғабен алдындағы қадағын ешқандай тостсыз тастап жіберді.

— Әрине, қалай болғанда да ақиқатқа ештеңе жетпейді! — дедім мен басқа түк ойламай. Менің сөзім көңілі күпті ағамызды сәл-пәл жұбатқандай

болды ғой деймін... “Солай ойлағандарың дұрыс болар еді” дегендей Ғабен бір күрсініп алды.

Содан кейін далаға шығып, біраз жүрдік, біраз тұрдық. Одан кейінгі әңгіме жараспады. Ауадан емес, ойдан мастығым тарап кетті. Жатқаннан кейін де ұйықтай алмай дөңбекшіп біраз мазасыздандым. Ғабеннің “ақиқатты біреу болмаса, біреудің біле жүргені дұрыс қой” дегені миымнан шықпай қойды.

Келесі күні ертерек оянып, күн ысып кетпей тұрғанда жолға шықтық. Жол үстінде көп әңгіме бола қойған жоқ. Әркім өз ойымен өзі, кешегі әңгімелерге талдау жасап келе жатқан тәрізді. Түнде біраз ішіп едік, бүгін соның әсері білінбейді. Тым сергекпіз. Қордайдан аса бере бір кішкене бұлақ жағасына тоқтап, тамақтанып, көк шалғынға аунап, қалғып та алдық. Ғабен бізден бөлініңкіреп, әрірекке барып жатқан! Оянды ма екен деп, жақынданқырап барсам, теріс қарап жатқан Ғабен күбір-күбір етеді. Қарасам — қолында буда-буда жүз сомдық ақша... Андып жүрген адамдай болмайын деп, ақырын басып шегініп кеттім. Бұл неғылған көп ақша! Талай-талай қаламақы алып көргенмін. Көп ақшаның не екенін жақсы білем. Бірақ мынадай мол дүниені көрген емен! Өзімен бірге алып шыққан ақша болса оны есептеп керегі не? Онсыз да белгілі емес пе! Е-е, қаламақы алған шығар деуге бұл жерде баспа жоқ. Баспа болған күннің өзінде мұндай көл-көсір қаламақы ақылға сыймайды. Осынау шешуі жоқ жұмбақ шаруаның ұшығын таппай машинада отырып тағы қалғып кеттім. Алматыға келгенде бір-ақ ояндым!

Жұмыс бабында Ғабен өте жайлы адам болатын. “Ананы неге істемедің? Мынаны неге істемедің? Жұмыс кезінде қайда жүресің осы?” деп қызметкерлеріне жекіп жатқан сәтін бір көрген емен.

Ол басшылық еткен кезде Жазушылар одағындағы айқай-шу, дау-дамай, негізінен басылып, кәдімгідей тыныштық орнап қалған-ды. Бір күндері себепсізден себепсіз Жазушылар одағының секретарьлығынан босатып, оның орнына Әди Шәріповты алып келді. “Басқа адам таппағандай онысы несі?” деді жазушылар. Өңшең классиктер басқарып келген Жазушылар одағына бірер естелік жазған партия-кеңес қызметкерін отырғызу, әрине оқыс құбылыс болатын. Бірақ Ғабеннің өзі секілді Әди Шәріпов те жайлы азамат еді. “Мен бастықпын! Мен де жазушымын!” деп шіренген жоқ. Шығармашылық жағын Жұбан Молдағалиевке тапсырып қойып, өзі шаруашылықпен, жазушылардың мұң-мұқтажымен шұғылданды. Бір қызығы, Әди Шәріпов пленумда бірінші хатшы болып сайланғанмен, өзінің бұрынғы істеп жүрген жұмысын, яки Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасарлығын бірден тапсырмай, қосымша атқарып жүрді. Соны пайдаланып, Жұбанның қолымен Министрлер Кеңесіне өтініш хат жаздырды да, өзі орынбасар ретінде әлгі өтінішке бұрыштама соғып, жанашырлықпен шешім қабылдайды. Сөйтіп Жазушылар одағына Әдекең біраз жақсылық жасап, жарылқап тастады. Одаққа жаңа жиһаз бергізді. Жолма-жол аудармалар жасау үшін біраз қаржы бөлдірді, карауындағыларға пәтер әперді. Сол кісінің арқасында мен де пәтер алып қалдым. Соның бәрін де ол үлкен ақылмен, парасатпен істеді. Менің ықылассыздығыма қарамай, әрі үгіттеп, бері үгіттеп, мені жергілікті комитеттің төрағасы болуға көндірді. “Сонда сен маған да, өзіңе де пәтер алуға көмектесесің!” деді. Әйтпесе, жағдайымыз әбден мүшкіл-ді. Төрт жан жиырма жеті шаршы метр тар бөлмеде тұрып жатқанбыз. Жазу

үстелін қоятын жер жоқ-ты. Дәлізде қарсы келіп қалған екі адамның біреуі шегінбей, екіншісі өте алмайтын. “Министрлер Кеңесі Автомобиль министрлігі салып жатқан орталықтағы әдемі үйден Жазушылар одағына екі екі бөлмелі, екі үш бөлмелі пәтер бергелі отыр. Сол үш бөлменің бірін сен аласың!” деп Әдекең көңілімді алдын ала күпті қылып қойған. Жоғарыдағылар сөздерінде тұрмай, аяқ асты сабындай бұзылып, өзгере қалатынын кім білген! Бір күні Әдекең Үлкен үйден ренжіп қайтты. Үш бөлмелік жоқ! Екі екі бөлмелік, бір бір бөлмелік! Үйдің екінші жартысы бітпей жатыр, біткеннен кейін үш бөлмелікті береміз деп алдарқатыпты. “Содан аласың. Немесе мына екі бөлмеліктің біріне разы боласың!” деді Әдекең. Көп ойландым. Қатты ойландым. Ертеңгі күн үш бөлмелі пәтерді бере қойса жақсы. Бермесе ше?! Айнып кетсе ше?! Екі бөлменің өзін ала берсем бе? Екіні екіге айырбастағанда не ұтамын?! Біреулер айтады: салынып жатқан үйдің үш бөлмелігі жақсы. Ал екі бөлмелісінің өзі отыз жеті шаршы метр. Ал менің екі бөлмем небары жиырма жеті шаршы метр. Он шаршы метр кіші! Он шаршы метрдің өзі бір бөлме ғой! Сонымен ойланып-ойланып, алғаным дұрыс шығар деп шештім. Бірақ әйелім ол туралы ештеңе білмейді.

Алғаш алған пәтерімнің тұсында әне береді, міне береді, әні аламыз, міні аламызбен әбден мазамыз кеткен! Қой, бұл жолы отбасын орынсыз алаңдатпайын, алдын ала әуреге салмайын. Не де болса, мәселе түгел шешілгеннен кейін бір-ақ білсін, бір-ақ қуансын деп таптым. Пәтер алуға керек құжаттардың бәрін өз аяғымнан жүріп жинадым, үй іші түк сезген жоқ. Сездірмедім. Ақыры ордер қолға тиді. Абылай хан даңғылы мен Гоголь көшесінің

қиылысқан тұсында теңізге шыққалы дайын тұрған аппақ ақ кемедей зәулім үй алыстан көз тартады. Сұмдық әдемі. Үй емес, арман! Әттең үш бөлме емес, екі-ақ бөлме! Әйелім ол кезде көк базардың жанындағы бір дүкенде уақытша жұмыс істейтін. Түскі тамақтан кейін қолтықтап, сол үйдің жанынан өттім. Оның екі көзі аспанда. Басына ақша бұлт киіп тұрған тамаша гимаратта.

— О! Қандай әдемі үй! Қандай әдемі үй! Бұл үйден пәтер алған адамдар қандай бақытты! — деді.

— Алар ма едің осы үйден? — деймін мен.

— Алмай ше?!

— Екі бөлмесі жарай ма?

— Екі бөлмесі түгілі, бір бөлмесіне де барар едім! Мұндай үйде тұрмай-ақ, әшейін кіріп-шығып жүргеннің өзі ғажап қой!

— Қой! Бір бөлме не болады?! Мен саған соның екі бөлмесін-ақ алып берейін! — деймін күліп.

— Қалжындама! Адамның арманымен ойнауға болмайды!

— Жоқ! Ойын емес. Қаласаң — алып беремін! — деймін төс қалтамдағы ордерді сыртынан сипап қойып.

Зәулім үйге қарай-қарай мойны талған әйелімді жұмысына шығарып салдым да, екі-үш жігітті ертіп үйге қайттым. Ол кезде дүние деген дүние жоқ. Ең көбі, ең қымбаты және ең қиыны — кітап! Ол жағы енді менде баршылық! Солардың бәрін бір машина ғып тиіп алдық та көштік те кеттік. Ол кезде бізбен бірге Мұхтар Шахановтың қарындасы тұратын. Соған:

— Сен әзірше осында бол! Төтен келгенде аға үйді көшіріп әкетті де. Үйді өзі көрген. Пәтері 37. Мана түс кезінде екі бөлмелі пәтер әперем деп уәде

бергем! Соны орындадым. Келген бойда тезірек жетсін! — дедім.

Жаздың қақ ортасы. Күн күйіп тұр. Жүктің өзі аз болғанмен, машақаты көп. Оны біз төрт қабат үйдің үшінші қабатынан түсіріп, жеті қабат үйдің алтыншы қабатына шейін көтердік. Лифт бар, бірақ жұмыс істемейді. Жұрт жүгін тасиды деп, әдейі тоқтатып қойған. Үйдің өзі жеті қабат. Оның астында тағы бір қабат бар. Ол үлкен дүкен, гастроном. Соның бәрінен көтерілу оңайға түскен жоқ. Шаршаудайын шаршадық. Әйтсе де шыдадық. Әйелім келгенше тасып біттік. Шөлдеп, таңдайымыз кеуіп өліп барамыз. Кітаптар буылмаған. Оларды сөрелерімен көтеріміз. Қолдан қол, дәлірек айтсақ, саусақтан саусақ қалмады. Тасып болған кезде саусақтарымыз бүгілмей, бүгілсе жазылмай сіресіп қалды. Енді-енді ғана көшіп келген үйде не болушы еді, дайын тамақ та жоқ. Жеңіл-желпі жуынып алдық та думанханаға тарттық. Ең жақыны деп “Жетісу” ресторанына бардық. Бара сала тоңазытқышта сырты қырауланып тұрған салқын сыраға тапсырыс беріп, бірер фужерден тастап-тастап жібердік. Сосын, аяйтын не бар, ең дәмді, ең қымбат тағамдар алдырдық. Содан кейін көлден қайтқан үй үйректеріндей маң-ман басып отбасымызға қайттық. Жолдастарымды шығарып салып, тоқтай қалған бірінші троллейбусқа отыра кеттім. Мас емеспін, бірақ ескі әдет бойынша көшіп кеткен үйіме бір-ақ келдім. Есіктің тұтқасына қолымды соза бергенімде есімді жидым. Жаяу баратын жаңа пәтерге бармай, құдай айдап, ескі үйіме оралыпшын. Оқасы жоқ! Бұл үй маған жақсылық әкелген үй. Осы пәтерде тұрып мен “Ой арманын”, “Дала дидарын” жаздым. Осы үйде мен комсомол сыйлығын алдым, осы үйде тұрып мен

жұмыс бабында біраз өстім. Бес ай жұмыссыз отырғанда біраз жаңа нәрселер жаздым. “Дала дидары”, алмасам да Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылды. Біз кеткеннен кейін біздің бұл баспанамызға ұйғыр жазушысы Жамаладдин Босақов, одан кейін Оразақын құрдасым көшіп келді. Оразақынның бұрын бір-екі қызы бар еді. Осы пәтерге келгеннен кейін келіншегі ұл тапты. Рахмет саған, құтты қоныс!

Бұл жылдар қазақ әдебиетінің шарықтап өскен жылдары еді. Әдебиеттің өзі ғана емес, әдебиетке деген ықыластың ерекше дамып, оқырман қауымның да қаулап көтерілген кезі. “Жұлдыз” журналының таралымы бүкілодақтық әдеби-қоғамдық журналдардан: “Октябрь”, “Дружба народов”, “Знамя”, “Новый мир” және басқалардан асып түсті. Көркем кітаптар қырықелу мыңнан, тіптен одан да үлкен таралымдармен шыға бастады. Қысқасы, елдің рухани деңгейі бұрынсонды болмаған биікке көтеріліп кетті.

Ақын-жазушылардың өз оқырмандарымен байланысы бұрын-сонды болмаған дәрежеге жетті. Ел аралау, халықтың тұрмысымен танысу басты дәстүрге айналды. Ғабит Мүсіреповтың басшылығы кезінде Батыс Қазақстан өлкесін араласа, Әди Шәріпов кезінде Шығыс өлкесімен танысу жоспарланды. Павлодар, Семей, Шығыс Қазақстанға рухани көркем саяхат жасалды. Сапар-саяхаттар кезінде жас ақын-жазушылардың семинарлары өткізілді. Бір сөзбен айтқанда жақсы бастама болды.

Жалғыз жүрсен бірсәрі. Көппен жүру мен үшін өте ауыр. Үйкүшіктеу болып өскен мен секілді жүйелі тәртіп адамына осының бәрі оңай соққан жоқ. Батыс сапарында Ғафу, Сағи марқұмдар он шақты күн ішінде бұғақтары шығып, қарындары томпайып, жұмырланып шыға келсе,

мен төбетімнен айырылып, ұйқым қанбай, жүдеп-жадап қайттым. Өңшең бір майлы тамақ, өңшең бір қуатты ішімдіктер мені тез титықтатты. Үйдін, асхананың қарапайым тамақтарын сағынып, Атырауда топтан бөлініп, көзден тасалау бір жердегі дәмханаға кіріп, борщ ішіп борша-боршам шығып терлегенім бар.

Бұл сапар да маған онай соққан жоқ. Әйтсе де Батыс күндерінен алған тәжірибем бар, шыдап бақтым. Делегацияның құрамы әжептәуір, әр облысқа барған бойда топ-топқа, бригада-бригадаға бөлініп, ықшамдалып жүретін болдық. Павлодарда мен Баянауыл тобына сұрандым. Мен ғана емес, қонақтардың барлығы дерлік сол Баянауылды қалады. Баянауыл шынында да адам қызығатын жер екен. Түбін су мүжіген жартастар, көк тасты жарып шыққан қайсар қарағайлар тереңінде тұрып ине сабақтауға болатын мөлдір су! Қай жағына бұрылсаң да көздің жауын алатын сұлулық! Болашақ “Жерұйық” кітабының идеясы да, алғашқы эскиздік тармақтар да осында дүниеге келді.

Кереку сапары ақырын-ақырын Семей шекарасымен жалғасты. Абай ауданында бұрын-сонды бір-екі мәрте болғанмын. Бұл жолы Ақсуат ауылдарын көргім келді. Бізді, Сағынғали Сейітов екеуімізді облыстық газеттің редакторы Қарқабат деген азамат алып жүрді. Бұдан бұрын ол кісі Орал облыстық газетінде бірнеше жыл редактор болып қызмет істеген екен. Батыс Қазақстанға, сол елдің халқына деген ниеті бөлек, ерекше. Үлкен ілтифат, ізет көрсетті. Ақсуат таза қазақтар тұратын алыс аудан болып шықты. Қонақжай ел бізді бірден аспанға көтеріп әкетті. Алыс ауданның алыс жайлауында, Қытаймен шектесетін тау басында түнедік. Күндіз ыс-

тық, түнде суық. Таң атқанша құмандағы су мұз болып қатып қалады екен. Жылы киініп, қалың жамылып түнеп шықтық.

Қай жерде жүрсек те әдеби кездесулер ұйымдастырып, ел алдына шығамыз, шығармаларымызды оқимыз, сырласамыз, жұрттың сұрақтарына жауап береміз. Сондай әдемі кездесу, салихалы сұхбат Тоғыз тарау деген жерде, клубтың ішінде емес, сыртта, көдімгі далада өтті. Бұл кездерде дастарқан кең, дәм мол болғанмен, тарту-таралғы жағы шектеулі болатын. Оны да жақсы білеміз. Және ештеңе дәмеспейміз. Сөйте тұра сол кездесуде бір жергілікті азамат, мен өлең оқып болып, орныма отыра берген кезде қол көтеріп, сөз алды.

— Қарағым Қадыр! Мен сенің өлеңдеріңді әлім келгенінше жібермей оқимын. Өйткені қатты ұнайды. Біз алыс ауылдың адамдарымыз. Өздеріңіздей ақын-жазушылармен күнде-күнде жолығып, күнде-күнде дидарласып жатқан жоқпыз. Бүгін мен сені өз көзіммен көріп, өз құлағыммен тыңдадым. Ырзамын. Байқап тұрған шығарсың, мен өзім Ұлы Отан соғысының мүгедегімін. Бір қолды беріп қайтқанмын. Сол шолақ қолмен атып алған бір сілеусінім бар еді. Соның терісін саған сыйлағым келеді. Кабинетіңнің қабырғасына іліп қоярсың. Азырқанбай қабылдағаныңды қалар едім, — деп президиумның басына жақындады. Шолақ қолымен құшақтап, сау қолымен сыйлығын ұсынды. Сәлем де, сыйлық та алдымен үлкенге беріледі. Сағынғали ағам отырғанда мен ыңғайсызданып қалдым. Бірақ елдің аты ел, халықтың аты халық. Кімді жақсы көреді, кімді жақсырақ көреді, оны олар ешкімнен сұрамайды...

Қайтарда біз Көкпектінің үстімен жүрдік. Аудандық газет редакторының үйінде түстеніп, одан

әрі асып кеттік. Алда Өскемен сапары тұрды. Бұл менің бұрын-соңды болмаған қалам. Үйлері үлкен, көшелері кең ірі қалалардың бірі екен. Бәрі жақсы, бірақ қазағы аз. Бұл жердің орыстары Қазақстанда тұрып жатырмыз деп ойламайды, ойлағысы да келмейтін сияқты. Барған күні Өскемен қалалық партия комитеті біздерге арнап қонақасы берді. Дастарқан иесі сөйлеп тұрып:

— Вот к нам приехали гости из Казахстана! — деді. Беті бұлк еткен жоқ. Біз бәріміз жаппай күлдік. Талайды көріп едім, бірақ мынадай надан, мынадай нахалды бірінші көруім. Соның сөзін естігенде Әдекеңнің жанында отырған Хамит Ерғалиевтің көзі шақырайып, екі беті қып-қызыл болып кетті. “Әй, бүлдіресіз-ау!” деп ойладым. Бірақ әртүрлі ситуацияларда бір емес, мың рет болып, мың рет аузы күйген көкжал шыдамдылық көрсетіп, өзін-өзі ұстап қалды. Содан кейін батыл-батыл сөйлеп дастарқан иесінің қолындағы билікті түгелдей өз қолына алып, кешті өзі жүргізді.

Ертең ертемен топ-топ болып аудандарға шығамыз. Қазақы аудандардың жақыны жоқ. Бәрі шалғай. Мүмкіндігінше жақсылап дем алып алайын деп, қонақүйге ертерек оралдым. Бірақ барған бойда телефон соғып, Әдекең шақырып алды. Байқаймын, бірдеңе дегісі келеді, бірақ дей алмайды.

— Жай шақырдыңыз ба, Әдеке? — дедім қиналып отырғанын сезіп.

— Жай емес, әрине! Шаруа бар, — деп біраз кідіріп барып, — бұрын бұлай деп ойламаушы едім. Жазушыларды басқарудан өкіметті басқару әлдеқайда жеңіл ме деп қалдым.

— Сіз білмегенмен, біз өзіміз білеміз. Баяғыдан

солай! Оңып тұрған халық емеспіз! — дедім Әдекеннің ыңғайына жығылып.

— Иә, — деді Әдекен. — Міне осыған байланысты маған сенің көмегің керек!

— Қандай көмек?

— Қыруар адамбыз. Бәріміз бірге жүре алмаймыз. Аудандар да көп. Солардың бәрін камту керек. Сондықтан ағайындарыңды бірнеше топқа бөліп, жан-жаққа таратайын десем, бір қиындық болып тұр.

— Қандай қиындық?

— Хамит Ерғалиев пен Сәкен Жүнісовтің жанына ешкімнің де қосылғысы келмейді. Жалғыз үмітім — өзіңсің!

— Соған бола қиналып отырсаңыз, мен-ақ барайын!

— Өй, айналайын! Құтқардың мені, құтқардың! — деп Әдекен балаша қуанды.

— Екеуінің де мінезі келісіп тұрған жоқ. Бірақ мен өзім ешкімді де жатырқамайтын адаммын. Оның үстіне бір жылға қоян терісі де төзеді демекші, бірер күнге шыдармын, Әдеке!

— Рахмет! Рахмет, айналайын! — деді Әдекен қолымды алып, мен орнымнан тұра бергенде. — Тағы бір шаруам бар. Қалай ойлайсың, жеңіл машина дұрыс па, самолет дұрыс па жолға? Сендер Зайсан-Тарбағатай бағытына жүресіңдер, әжептәуір алыс аудандар!

Мен сәл ойланып қалдым. Шынын айтсам, өз басым ұшақ атаулысын жек көрем. Ал машинамен кетсек, дала жолы біраз соғады...

— Бәрін қойып... Зайсан көлін жарып өтіп, Қара Ертіспен неге жүрмейміз? — дедім оқыс ұсыныс жасап.

— Бұл менің ойыма келмеген... Керемет ақыл!
Ең дұрысы — катер!

Әдекең облыстық партия комитеті өкілдерімен сөйлескен екен, олар бұл ұсынысты қуана-қуана қабылдапты.

Сонымен шағын залға татитын каютасы бар жап-жана, тап-газа катермен жолға шықтық. Біздер жай-ғасар-жайғаспастан дастарқан жайылып та үлгереді. Жол дастарқансыз, дастарқан ішімдіксіз болмайтын кез. Бір бес-он минут көмей жібітіп алғаннан кейін ойыншылар преферансқа кірісіп кетті. Қай кезде де менің қартада шаруам жоқ. Жұмсақ орындыққа шалқайып отырдым да ұйқыға бастым. Ұйқы — менің осал жерім. Қисайсам болды — қор ете түсетін әдетім бар. Сондай бір тәтті ұйқыға батып бара жатсам керек, дабыр-дүбір, айқай-ұйқай шудан оянып кетсем, катер тоқтап, жағада тұр. Сәкен Жүнісовтің қолы Хамит Ерғалиевтің, Хамит Ерғалиевтің қолы Сәкен Жүнісовтің жағасында қарысып қалған!

— Мен сені!..

— Жоқ! Мен сені!..

— Қазық қып қағып жіберем!

— Жаңғақтай шағып жіберем!

— Мен сені ұн қылып үгіп жіберем!

— Ал мен просто ігіп жіберем!

Хамаңның күркіреген көрі жыны бір кезде басым түсе бастап еді, Сәкен бір ілезде тактикасын өзгертіп, қулыққа басты.

— Хама, айтпады деменіз, қып-қызыл қан боламыз. Менің түгім де кетпейді!

— Менің де!

— Жоқ! Сіздікі кетеді!

— Нем кетеді?

— Ең аз дегенде, күздегі тойыңыз өтпей қала-

ды! Қан кешіп жүріп өрең алған партия билетіңізден айырыласыз!

— Астағфралла! — деді Хамаң. Содан кейін сексеуілдей сіресіп қалған сол қолы қылыш қиып түскендей Сәкеннің кеңірдегінен босап, төмен қарай суси берді.

Әйтеуір қан төгіс болған жоқ. Оған да шүкір! Әйткенмен алып бара жатқан ағайындардан ұят болды. Олардың ішінде басқалар білмесе де, жазушылар жақсы білетін Жұмағали Смағұлов бар. Бұрын “Қазақ әдебиетінің” редакторы болған. Қазір Шығыс Қазақстан облыстық газетінің бас редакторы. Бүгінгі Алматы қонақтарының жетекшісі. Бәрін көзімен көрген куәгер. Ол не ойлайды? Кімге хабарлайды? Не айтады? Бір құдай біледі.

Әрине, түк болмайды! Түк көрмегендей, түк істемегендей тымырайып келеміз. Кешкісін Зайсан тұрғындарымен кездесу болды. Ешкім ештеңе байқаған жоқ. Хамаң ақылды ағаның, Сәкен өнегелі інінің рөлінде ойнап-ақ бақты. Сәкен өзін ынғайсыз сезінді-ау деймін, тағы да дипломатияға басып, кешкі дастарқан басында Хамаңның денсаулығы үшін деп тост көтерді. Бұл кешірім сұрағаны деп түсінді ме, Хамаң жылы-жылы сөздер айтып, Сәкенге шығармашылық табыс тіледі. Бұл тілектердің аяғы өзара мақтауға айналды. Кездесуде ел маған қол соғады. Ұзақ-ұзақ қол соғады. Ал дастарқан басында екі-ақ классик бар. Олар: Хамаң мен Сәкен. Мен жоқпын. Миығымнан күліп отыра берем.

Жасы үлкен, жолы үлкен көпті көрген азамат қой, өздерімен өздері болып, мені естен шығарып алғандарын сезді ғой деймін ақыры. Әдетте кездесудің соңында сөйлеп жүрген Хамаң соңғы кезде-

сулердің бірінде бірінші боп сөйлеп, әңгіменің объектісін өзгерткендей болды.

— Тарбағатайға келгелі талай сәттер өтті. Талай кездесуді бастан кешірдік. Соның бәрінде керемет өлендер оқығаны болмаса, омыраулап алға шықпай, шаң жұтып соңында қалмай, түбінде мені көрмегенде кімді көресіндер?! Түбінде мені мойындамағанда кімді мойындайсындар деп, сабасынан асып-тасымай, сабыр сақтап келе жатқан бір талант бар. Ол жай ғана талант емес, бай талант. Бір талант емес, бірегей талант! Жұлдыз болғанда да ағып түсіп жатқан баянсыз, тұрақсыз жұлдыз емес, мәңгі жұлдыз! Бірде көрініп, бірде көрінбей көзіңді талдыратын көмескі жұлдыз емес. Жарық, аса жарық жұлдыз... — деп бастап, Хамаң қызып алды. Апырым-ай, Хамаң өмір бойы біреуді бұлай мақтамаушы еді, бұлай таусылмаушы еді, кімді айтып тұр, не айтып тұр? деп жауабын таба алмай, дал болып отырғанымда: — Менің айтқалы тұрғанымды кім деп ойлайсындар? Ол — мына Қадыр Мырзалиев! — деп тоқтады да, — Бұл өзі бұрыннан белгілі, дәлелді керек қылмайтын ескі шындық: өзімнің шәкіртім ғой! — деп аяқтады. Хамаңның соншалық таусылып сөйлегені енді түсінікті болды! Мен ұқтым. Жұрт ұғына қоймады. Хамаң қандай әділ! Өзінің өкшесін басып келе жатқан талантты қалай-қалай мақтайды! Қалай мойындайды деп ойлайды ел. Менің қақ алдыма үйіп салған асыл қазынаның бәрін соңғы сәтте уыстап тұрып, өз қалтасына сүңгітті. Сүңгітіп жібергенін ешкім аңғармай қалды. Өзі туралы бір сөз айтпай, тек мен туралы айтып, тек мені мақтап, тек мені мадақтап тұрып, асыра дәріптеп тұрып “өзімнің шәкіртім ғой” дегеннен кейін-ақ маған арнаған ғажап сөздерінің бәрі бұрылып, тура өзіне қайтты!

Жалпы Хамит Ерғалиев марқұм ешкімге ұқсаймайтын айрықша үлкен ақын болатын. Шындап келгенде мың жылдық қазақ өлең-жырына жаңа леп, жаңа бояу, жаңа рең берген осы Хамит Ерғалиев. Ерекше екпінді, өзгеше өрнекті асқақ поэзияны өте қарапайым детальдармен, штрихтармен ауыстырып, өлең жолдарына кәдімгідей жан бітірген Хамит Ерғалиевті реформатор ақын деп бағалауға әбден болады. Оның шығармашылық алғашқы қадамы қазақ ауыз әдебиетімен емес, сол жылдардағы жаңа орыс поэзиясымен, әсіресе Александр Трифонович Твардовский поэмаларымен тамырлас һәм сабақтас. Бірақ ақын ағамыз өзінің өлендік бастауын, табиғи төркінін өз аузымен ашып айтпай кетті. Бір жер болмаса, бір жерде Твардовский поэзиясы маған ұнайды, онымен екеуіміздің арамызда екінші бірі байқаймайтын байланыс бар деп сыр шертпеді. Керісінше, білдірмеуге тырысты. Мың жерден данышпан болса да, кез келген ұлы ақынның бір тамыры, бір төркіні болады. Рас, нағыз талант ешкімнің көшірмесі емес. Сөйте тұра оның рухани және поэтикалық сиынары һәм сүйінері болмаса, поэтикалық тірліктің, көне дәстүрлердің тартылыс күшінен шығып кете алмайды. Қазақ поэзиясында Хамит Ерғалиев ешкімге де ұқсамайды. Бірақ ол аспаннан түскен жоқ!

Хамаңмен мен көп араласа қоймадым. Мүмкіндігінше алыс жүруге тырыстым. Аз аралассам да, ол кісінің табиғатын терең түсіндім. Қара жер хабар бермесін, Хамаң барып тұрған өзімшіл адам еді. Ол өзін ешқашанда екінші, үшінші орынға қойып көрген емес. Поэзияда “біз” деген сөзді ұнатпайтын. Оған керегі “мен” болатын. “Мен болғанда да лирикалық “мен” емес, тура мағынасындағы өзі. Ол тіпті “Біз” деп басталған сөйлемді сөйлемнің аяғында

“менмен” бітіретін. Мысалы, “Біз осыдан бірнеше жыл бұрын қырық жазушы болып Қарағандыға барғанымда” дейтін.

Бұл тарау Әди Шәріпов және Әдекең басқарған Жазушылар одағы туралы болуға тиіс еді, Хамаң өзіне тән кеудесімен бұзып-жарып, кіріп алды. Ал оны зорлықпен айдап шыға алмайсың. Оның үстіне амандық болса Хамаңа бір емес, бірнеше оралып соғатын түрім бар. Ендеше “мен” туралы хикаяны осы жерде үзе салды деп, ағамыздың аруағы ренжи қоймас!

Әди Шәріпов көп адамның көңілін тапты. Әйтсе де оның хатшы боп отырғанын қаламайтын ағайындар аз емес-ті. Бірнеше жыл бойына бірінің соңынан бірі отырып, бүкіл қазақ жазушылары Сәбит Мұқановқа, Ғабит Мүсіреповке, Ғабиден Мұстафинге әбден үйреніп қалған-ды. Жазушылар одағына осы үшеуінен басқа лайық адам бар деп ешкім ойламайтын. Өзін іштен өте мықтымын деп есептейтін есерлердің өзі бұл орыннан үміттеніп қоймайтын. Күндердің бір күнінде әлгі үш “күдіреттің” орнына не “Дауылдан кейінін”, не “Оянған өлкесін”, не болмаса “Ботагөзін” жазбаған бір партизан отыра қалғанда қазақ жазушыларының психологиясы оқыс өзгеріп, көңіл түкпірінде жатқан сайтандары мен пендешіліктері ояна бастады. Мәселе сенің қандай әулие жазушы екеніңе байланысты емес, заманға байланысты, тек соған ғана байланысты деген ой бас көтеріп, көп жазушының ұйқысы қашты. Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр әңгімелер көбейді. Логика бойынша мұндай әрекеттер Әбділда Тәжібаев, Мұхамеджан Қаратаев, Жұбан Молдағалиев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тахауи Ахтановтың айналасында болуға тиіс сияқты еді. Бір қызығы бұл әңгіме, бұл

бастама осы айтқандардан шықпай, ең бір жуас, ең бір қарапайым, ең бір жұпыны жазушы Әнуар Әлімжановтан шықты. Ол бір күні мен отырған кабинетке келіп әңгіме айтты. Әңгімелесуін әңгімелесек те, сырлас бола қоймаған әріптестерміз. Әйтсе де Әнуар маған екінің біріне айта қоймайтын сырларын ашты. Димекенде болғанын, қандай мәселелер көтерілгенін ортаға салды. Сенбейтіндей ештеңесі жоқ... Әнуар жетімдер үйінде тәрбиеленген орыс тілді журналист. Жай журналист емес, мәшһүр журналист. Бірақ үлкен жазушы деп айта алмаймын. Журналистің көбі өздерін жазушы санайды. Ол, әрине қате. Журналистика деген бір бөлек, әдебиет, көркем әдебиет деген бір бөлек өнер! Өнер. Ал журналистика өнер емес! Әнуар бірнеше повесть, роман, әңгімелер жазды. Бірақ көркемдік деңгейлері ойдағыдай емес. Публицистикадағы қабілетін көркем әдебиетте барынша таныта алмады, көрсете алмады. “Литературная газетада” бірнеше жыл бойына Қазақстандағы арнаулы тілшісі болып, абыроймен қызмет етті. Димекеннің жақсы көретіні рас. Ол аз болғандай, Димекеннің көмекшісі Бекежанов өзін қатты қолдайды. Мұны мен ғана емес, ағайындардың, әріптестердің бәрі біледі. Әнуардың айтуы бойынша, Димекен Әдекенді онша жақсы көрмейді. Жазушы деп есептемейді. Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасарлығынан босату үшін шығармашылық одағына уақытша хатшы қылып жіберген. Қойған орында біраз отырды. Енді әкетуге болады.

— Қалай? — дедім мен.

— Кәдімгідей! — деді Әнуар. — Жазушыларды басқару үшін үлкен бедел керек. Ондай бедел Әдекенде жоқ. Әріптестерінің көбі риза емес.

— Оны о баста ойлау керек еді ғой!

— Ойлануын ойланған шығар!.. Бірақ Әдекен риза болатын орын таппаған болуы керек.

— Ал сонда біз не істеуіміз керек?!

— Пікір ұйымдастырамыз.

— Мен не істеуге тиіспін?!

— Сол пікір, сол документке қол қойсаң болды!

— Жазуды біреу үйрете ме?

— Жоқ! Ешкім үйретпейді.

— Маған да ешкім үйреткен жоқ. Сәбит Мұқанов та, Ғабит Мүсірепов те, Ғабиден Мұстафин де, Мұхтар Әуезов те үйретпейді. Мен оны, Әдекенді, не деп кінәлай алам? Ол маған ешқандай жамандық жасаған жоқ. Мен оны қалай жамандауым керек?

Сол күні Әнуар менен ештеңе шығара алмай кетті, кетуін кеткенмен, күн сайын келіп тұрды. Айтатыны бір әңгіме. Әди Шәріповтен құтылу ...

— Неше кісі таптың?! — деп сұрадым бірде.

— Біраз бар! — деп Қалтай Мұхамеджановтан бастап бірер жазушының атын атады.

— Осы да жетпей ме?

— Жетпейді! Сен қойсаң жетіп қалар! — деді ол күліп.

— Сайын қол қойды ма? — деп сұрадым.

— Жоқ! — деді ол күмілжіп.

Мен өзім де Мұратбеков қол қоймас деп есептегенмін, Әдиін не, Әнуарың не? Екеуі бірдей. Тіптен ағайын.

— Бірақ қол қояды! Қоймай қайда барады дейсің? — деді біртүрлі сенімді сөйлеп. — Ал сен қойсаң, ол ойланбай қояды!

— Жоқ, ол қойсын алдымен. Сосын мен қойайын! — дедім сайтан түртіп. Бекер-ақ айтқан екем.

Келесі күні-ақ Әнуар оның қол қойған қағазын әкеп көрсетті. Мен өз көзіме өзім сенбедім. Бірақ өз сөзіме өзім байланып, ұсталдым да қалдым. Сүрінбейтін жерде сүрініп, қателеспейтін жерде қателестім. Күн сайын болмағанмен, екі-үш күнде бір кіріп, сөйлесіп шығатыны бар еді, сол күннен бастап Әнуар көрінуден қалды. Жұмыс ауыстырсам ба деген ой келді. Бірақ мені күтіп дайын тұрған қолайлы қызмет бола қоймады. Әрі ойланып, бері ойланып басым қатты. Өзі бірдеңені сезді ме, әлде Орталық Партия Комитеті арызбен ресми таныстырды ма, кім білген, мені Әдекең шақырып алды.

— Қадыр! — деді, — менен не жамандық көріп едің? Бір топ адамның ішінен сенің фамилиянды көргенде қатты таң қалдым. Айтшы маған, түсіндірші маған, менің қандай кінәм бар?

— Сізде кінә жоқ. Кінә менде! Кінә менің ақымақтығымда! Бетім күйіп Сізге кіре алмай жүрмін. Өмірде арыз жазбаған, арызға қол қоймаған жан едім...

— Жә, Қадыр! Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ! — деді Әдекең мақалдап. Бірақ адасқанның айыбы жоқ қайтып үйірін тапқан соң! Бұл идея, бұл инициатива сенен емес. Оған менің сенімім мол. Бұл қолайсыздау әрекет Әлімжановтың әрекеті. Оның бүгін таңдағы бүкіл ойы, арманы — Жазушылар одағына бастық болу. Ол, рас, жаза алады. Бірақ басқара алмайды. Ал мен дұрыстап жаза алмайтын шығармын, бірақ басқара алам! Мен әлде қате айтып отырмын ба?! — Жауап күткендей маған тесіле қарады.

— Моральдік тұрғыдан алғанда Сіз қазір бізден жоғары тұрсыз. Бірақ мен ақылға сыймайтын ақымақ арызға қол қойған кінәлі адаммын. Әділ баға

беруге жарамаймын. Сіз мұны түсінуге тырыссаңыз және кешіре алсаңыз болды...

— Мен де жас болып көргенмін. Мен де қателескенмін. Мәселе қателесу, қателеспеуде емес. Мәселе содан қорытынды шығара білуде, сабақ алу-да. Бір ғана нәрсені есінде ұстасаң болды. Менің сенде ешқандай шаруам жоқ. Және мен зиянсыз адаммын. Енді бәрін ұмыталық. Түк болмағандай жұмысыңды істей бер! — деді Әдекең үлкен адамдарға тән қылық көрсетіп.

Кінәлі адамның жағдайы белгілі ғой. Бұл әңгіме маған оңай соққан жоқ. Орталық Партия Комитеті мәжіліс өткізді. Мәжілісті марқұм Саттар Имашев басқарды. Оған бюро мүшесі Асанбай Асқаров қатынасты. Көп адам сөйледі. Орынды-орынсыз қатты сындар айтылды. Мен бұл жолы әңгімеге араласпадым. Орталық Партия Комитетіндегілердің не ойлағанын білмеймін, дау-дамай уақытша тоқтап, біраз тыныштық орнағандай болды.

Айтпақшы, бір өзгеріс әйтсе де болды. Көп кешікпей Әнуар Әлімжанов “Қазақ әдебиеті” газетінің редакторы болып тағайындалды. Мен оған:

— Әнуар Әлімжановтықтан “Қазақ әдебиетінің” редакторлығына шейін төмендеуімен құттықтаймын! — дедім. Әзілге жоқ Әнуар біраз қызарактап қалды.

Әнуар, өзінің айтуына қарағанда, жетімдер үйінде тәрбиеленген, орыс тілді қазақ еді. Сөйлеуін қазақша сөйлейді. Бірақ қазақша жаза алмайды. Сөйте тұра қазақ газетінің, жай ғана қазақ газеті емес, әдебиет газетінің редакторы болып бекітілді. Сірә, Әди Шәріповті бірден алып тастаудың жөні бола қоймаған ғой. Ал алып тастаған күннің өзінде оның үстінен арыз берген адамды оның орнына қою

этикаға да жатпайды... “Қазақ әдебиеті” болса, Әнуар үшін көтерілу жолындағы бірінші баспалдақ, үзеңгі іспетті. Енді оның аяғы үзеңгіге салулы. Бір секірсе армандаған арғымағына отырады. Осы күйде ол ұзақ жүрген жоқ. Кезекті бір пленумда бірінші хатшы боп шыға келді. Ілияс Есенберлин де үміттенген екен, бірақ ол екінші хатшы боп сайланды. Жұбан Молдағалиев өзі арыз жазып, жұмысынан кетті. Сол реніш-наланың әсері ме екен, кейін ол “Хатшы” деген өлең жазды. “Жұлдызда” жарияланды. Кітаптарына о кезде кіре қоймады. Бірақ журналдағы нұсқасының өзін біреулер Димекенге жеткізгенге ұқсайды. Бұл Сіз туралы туынды деп түсіндірсе керек. Ол кезде “Жұлдыздың” редакторы Тахауи Ахтанов болатын, Орталық Партия Комитетінен қатты ескерту естігенге ұқсайды. Соңғы жылдарда қалыптасқан ситуация болмаса, тап сол өлеңге назар аудармаса да болар еді. Бірақ біреуді біреуге айдап салып, арасында күн көріп жүрген өзәзілдерге ондай мүмкіндікті босқа жіберуге болмайды ғой. Пайдаланып қалды. “Сен хатшысың, ертең күнгірт сенің, Мен ақынмын, ақын боп қала берем” деген ой қай әкімге ұнаушы еді?! Жұбағанның Димекенге кіріп жүрген есігі біраз жылға жабылды. Ақынмен қырғи қабақ қаламгерлер оған қуанбаса, қайғыра қойған жоқ. Ал Жұбағана бір өлең жазып, Димекен көңіліне түскен дақты жуып-шаю үшін бүтіндей бір поэма арнауға тура келді. Жазды да кейін, Димекен кешіргендей болды. Бірақ ұзаққа емес!

Әнуар Әлімжанов, ниет қылса, кез келген адаммен тіл табыса алатын тәп-тәуір жігіт еді. Бірақ оның түбіне жеткен Ілияс Есенберлин болды. Көпті көрген кәрі түлкі аңғалдау Әнуарды қалаған жауына

айдап салды да отырды. Мен оның карауында екі-үш жыл жұмыс істедім. Сол аз ғана жылдар аралығында Ілекеңнің талай-талай абыройсыз әрекеттеріне куә болдым. Рас, ол маған жамандық жасаған жоқ. Бірақ басқаға жасаған қиянаттарын өз көзіммен көрдім. Мен “Жазушы” баспасының поэзия редакциясын басқарып жүрген кезде Шәміл Мұхамеджановтың шағын бір томдығын шығардық. Ол менің карауымда аға редактор болып қызмет істейтін. Бәрімізден де стажы үлкен. Бала-шағасы көп. Тұрмысы жұпыны. Соның әлгі шыққалы жатқан кітабының әр тармағына сол кездегі бір сом қырық тиыннан қаламақы қойғанмын. Оны бір сом жиырма тиынға түсірді. Директордың сөзі – соңғы сөз. Менің қолымнан ештеңе келмейді. Менің қолымнан келмеген нәрсе Шәмілдің қолынан мүлдем келмейді. Бірақ “алашағым кетсе де, айташағым кетпесін” деген мәтел бар емес пе?! Бірер күннен кейін баспаның ұзын дәлізінде жігіттер шылым шегіп тұрғанды. Қасымыздан Ілекең өтті. Сол сәтте Ілекең қолын беріп амандасып жатқан Шәміл:

– Ілеке-ау, менен үнемдеген жиырма тиынмен қай жыртығыңызды жамайсыз? – деп қалды.

– Сен де жамамайсың. Бәрібір ішіп қоясың! – деді Ілекең қабағын түйіп.

– Ілеке, Сіз мені білмейді екенсіз ғой. Мен ешқашан өз ақшама ішпеймін! – деді Шәміл. Директор оны естісе де, естімеген болды.

Бірде, бұл енді Ілияс Есенберлиннің Жазушылар одағында екінші хатшы болып істеп жүрген кезі, кабинетіне кіріп сөйлесіп отырған едім, асығып-үсігіп шофері келді.

– Ілеке, менің анам мына Талдықорған қаласында тұратын. Түн ішінде дүние салыпты. Соған

барып, өз қолымнан жерлеп қайтуға рұқсат етіңіз!
Бір-екі күнге машинаңызды бере тұрыңыз!

— Әрине! Әрине! Адамның анасы күн сайын өлмейді! Бара ғой! Бар! — деді. Ілекеңнің мынадай елгезектігіне, жанашырлығына ішім жылып қалды. Бірақ анасынан айрылған қаралы азамат рахметін айтып кабинеттен шыға бере Ілекең көмекшісіне телефон соғып: — Ана Тайыр кетіп қалмай тұрғанда ұста! Талдықорғанға барып қайтуға рұқсат сұраған, барсын! Бірақ машинаны берме! Шешесі өлгендердің бәріне бірдей көлігімді бере берсем, өзім не мінем?! Бар! Тез! — деді. Осы сөзді естігенде жаңа ғана жылып сала берген ішім қайтадан суып қоя берді.

Директордың қолындағы мүмкіндікті Ілекең жүз пайыз, тіпті одан да артық пайдаланды. Оның ең үлкен мақсаты, басты арманы — Лениндік, құрығанда Мемлекеттік сыйлықты алу еді. Оның алдында ол Ғабит Мүсіреповпен қатар түсіп, Республика сыйлығын “жеңіп” алған. Ұлы классігіміз Ғабит ақсақал бұл жолы Ілияспен дұрыстап тіресуге жарамады... Бірақ Мәскеу мінез көрсетті. Бұл жолы “жолы болғыш” қазақ жазушысы грузин жазушысы Нодар Думбадземен қатар түсті. “Алтын Орда” менің түсінігімде, Ілекең шығармаларының ішіндегі ең сүйектісі, ең мықтысы. Бірақ Нодар Думбадзеге төтеп бергенмен, Эдуард Шеварнадзеге төтеп бере алмады. Ал Шеварнадзе Думбадзенің досы, құдіретті басшы. Сөйте тұра Ілекең де оңайлықпен беріле қойған жоқ. Ол Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтар комитетінің бүкіл мүшелеріне арнайы хат жолдады. “Маған дауыс беріндер!” деп емес, әрине. “Қай кітабыңыздың қазақ тілінде жарық көргенін қалайсыз? Біз сол дүниенізді тездетіп шыға-

рып берелік” деп хат жазды... Мұның бәрі нысана-сын тапқан мергеннің оқтары еді! Оған мен өзім куәмін. Бірақ қазақтың қулығынан грузиннің қулығы басым түсті. Нодардың кітабынан титтей кем емес “Алтын Орда” сыйлыққа ілікпей қалды. Ал Ілекең жүз пайыз сенімді еді...

Бірде Орталық Партия Комитетінің екі бірдей хатшысы келіп, Қазақстан Жазушылар одағының кезектен тыс пленумын өткізді. Әнуар Әлімжанов пен Ілияс Есенберлинді орындарынан босатып, Жұбан Молдағалиевті бірінші хатшы қылып сайлады. Сірә, соңғы жылдар Димаш ағамыздың Жұбан Молдағалиевке деген көзқарасы сәл-пәл өзгерген болуы керек, алпыс жылдығына Ленин орденін берді. КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. Бұл аз ғана жылдарға болса да, адами бақыттың қайтып оралуы еді. Сол сайланған пленумда Жұбан сөйледі. Және бір орынды сөз айтты. “Кеткен бастықтың жақсысы жоқ, келген бастықтың жаманы жоқ!” деді. Өзі де кеткенше жақсы бастық болды. Кеткенше, әрине. Кеткенше. Кеткеннен кейін ол да жамандар қатарына қосылған шығар.

Жұбан Молдағалиев сайлана сала жазушылардың көбі “Енді Қадыр өседі. Қадыр шырқайды!” деп ойлады. Жок, ешқандай өзгеріс болған жоқ. Сол алғашқы ұйымдастыру пленумы өте сала Тахауи Ахтанов ағамыз маған:

— Немене, Қадыр? Ағам бастық болды деп мәз болып жүрсің бе? Оның бәрі бекершілік! Шөміштен қысатын алдымен сол ағаң болады! Менің өз басым досым болмай, қасым бастық болғанын дұрыс көрем! Өйткені мен өз үлесімді жағаласып жүріп, жұлып алам одан! Ал туысқаннан тартып ала алмайсың! “Сен шыда! Әйтпесе өсекке қаламыз!” дейді.

Сөйтіп саған сенің өзіңе тиесілі нәрсенің өзін беруге қорқады. Айттың не, айтпадың не, солайы солай! Жұбан хатшы болып отырған кезде мен Мемлекеттік сыйлықты әрең алдым. Онда ол сыйлыққа мен Жұбан келместен екі жыл бұрын ұсынылып, Мемлекеттік сыйлық комитетінің арнайы қаулысы бойынша келесі жылдарға ысырылғанмын. Дұрысырақ айтсам, Мемлекеттік сыйлықты Жұбансыз ақ алып тұрған туынды болатын. Бұл мәселеде ағамыздың сіңірген еңбегі шамалы.

Жалпы Жұбан екеуіміздің туысқандығымыз орыстардың туысқандығындай. Қазақы деңгейге көтеріле алмаған, көңіл толмайтын олқы туысқандық болатын. Сөйте тұра мен Жұбағаңа ренжіп көргем жоқ. Балаларының өзін басынан сипамайтын қатал әке тәрізді өз сезімін өзі үнемі іркіп ұстайтын. Бірақ әділ, жомарт, дарқан еді. Мәскеу сапарларында жиі хабарласып, қаланы бірге аралайтынбыз. Дүкен аралағанды жақсы көретін. Сувенирлерге құмар еді. Өзіне деп бірдеңе алса, саған мынау керек пе деп сұрамайтын, бірден екеуін алатын.

Мен өзім өте көп жазып, өте көп жарияланған адаммын. Соның бір де бірін оқымаған сияқты көрінетін ол маған. Өйткені “мен сенің анауынды оқыдым, мынауынды оқыдым. Алай екен, былай екен” деп пікір айтқан емес. Мен де сұрамайтынмын. Ал өзі үлкен кітапқұмар болатын. Кітапханасы бай. Абай көшесі мен Фурманов көшесінің қиылысқан бұрышында белгілі кітап дүкені бар. Сол жерде жиі-жиі кездесетінбіз. Бірде тап сол дүкенде Сағынғали Сейітов, Жұбан Молдағалиев және мен, бір ауылдың үш азаматы күтпеген жерден жолығып қалдық. Біраздан кейін Жұбағаң:

– Жә, мына арадан мен жақсы ештеңе көре

алмадым. Қайда кеткен тамаша кітаптар? — деді өзімен-өзі сөйлескендей.

— Қайдан болсын? Оның бәрі мына Қадырдың үйінде! — деді Сағынғали ағамыз.

— Одан бізге не пайда? Бәрібір бермейді!

— Інінің беретіні бір-ақ нәрсе! Қалғанын беруге міндетті емеспін! — дедім мен. Бұл кезде бұл жерден жөнді ештеңе таппаған Жұбағаң есікке беттеп бара жатқан. Кері бұрылып:

— Ол не нәрсе? Ініңнің беретінін айтам да..

— Не болушы еді? Әрине, сәлем! — дедім мен қалжыңдап.

— Фу! Шынында да бірдеңе береді екен деп тұрсам! — Жұбағаң қолын бір-ақ сілтеп шығып кетті.

Шынында да Жұбағаң менің өлендерімді оқымайтын, оқыса да сүйсінбейтін шығар. Сүйсінсе бірдеңе демеуі мүмкін емес қой деп ойлайтынмын. Оным қате екен. Бірде Мәскеуде Жұбағаңның негізгі аудармашысы Владимир Савельевпен жолығып қалдым. О кезде ол менің де дүниелерімді аударып жүрген. Сол жолы ол:

— Қадыр! Жақында Жұбанның маған сен туралы не дегенін білесің бе?! Қадыр ақын ретінде менен әлдеқайда мықты. Аударсаң дұрыстап аудар! — деді.

Мақтауды кім жек көреді?! Бойымда бір жылы қан жүгіріп өткендей болды. Бірақ имандай шыным, мақтағанына емес, мені оқып жүретініне, іштей бағалағанына қуандым.

Тағы бір шындық: әдетте, мен үшін кітапты жазу емес, шығару қиын болатын. “Ой орманын” бастырып шығару жолында ең бірінші рет менің самайыма ақ кірді. Құланбай Көпішев, редактор ре-

тінде бұл жинақты шығаруға үзілді-кесілді қарсы болды. Қолжазбаның жартысын жариялауға жарамайды деп тапты. Үлкен редакциялық мәжілістің талқылауы: Ғали Орманов, Сырбай Мәуленов, Ғафу Қайырбеков, Тайыр Жароков, Әбу Сәрсенбаев, ... тағы толып жатқан абыройлы аға ақындар ара түспегенде, қамқорлық жасап қолдамағанда бұл кітап өз архивімде шіритін еді. “Қорамсақ” кітабы да көрместі көрді. Қолжазбаны аман алып қалу үшін “Жалын” баспасындағы жанашырларым оны Жұбағаңа жабық жасырын рецензияға берді. Кейін сол кітаптың редакторы сол пікірмен таныстырды. Жұбан ағамыз, обалы не керек, бұл қолжазбаның авторы кім екенін білмей тұрып-ақ, пессимистік сарында жазылған бірер өлендерге орынды ескертпелер жасағаны болмаса, негізінен, қолжазбаны барынша түсініп, қолдау көрсеткен. Ақырында сол “Қорамсақ” марқұм Мұхамеджан Қаратаевтың алғысөзімен жеке кітап болып басылып шықты. Редакторлардың қорыққаны соншалық, тіпті алғысөздегі академиктің өзі айрықша атап өткен айшықты шумақтарды аяусыз қысқартып баққан. Алғысөзде мақталған мысал шумақтар кітаптың құрамында жоқ. Ал кітап жарық көріп, тарап кеткеннен кейін Баспасөз Комитетінің сол кездегі төрағасы Шерияздан Елеуєнов қолжазбаға қол қойған ақылды бір азаматты шақырып алып, қатты сөздер айтқан. Шығаруға болмайтын кітапты шығардың деп айып таққан.

Жұбағаңның ішкі-сыртқы дүниесі, бүкіл он екі мүшесі оннан-мұннан құрастырмай, тұтас бір материалдан қашап жасалған монумент іспеттес еді. Және тұла бойы тұрған күш-қуат болатын. Жүргеннің өзінде жай жүрмейтін. Екі қолын артына ұстап, ілбіп басып келе жатқан Жұбағаңды көз алды-

ма елестете алмаймын. Басын тұқыртып алып, тротуарды жарып бара жатқан ағамыз қазір бір жерде бұрылатын адамға ұқсамайтын. Керісінше, сол екпін, сол қуатпен алдағы бір дуалға, не болмаса қабырғаға қойып кететіндей көрінетін.

Егер бір шұғыл жұмыс шығып қалмаса, Жұбағанның үйіне өз бетіммен жетіп барған емеспін. Қандай мақсат, қандай шаруамен шыққаным дәл қазір ойымда жоқ. Жауын-шашынды бір жексенбі күні ағамыздың үйінен табылмасым бар ма?! Ол кісі ертеңгілік серуендеп кеткен екен. Жеңеміз екі білегін сыбанып, еден жуу үстінде қарсы алды. Олар қаланың қақ ортасында үкімет адамдары үшін салынған сапалы үйдің төртінші қабатында тұрады. Үстерінде басқа пәтер болмағандықтан аяқ киімдерін есіктің сыртына шешіп қалдырады. Үйдің сыртында кіре берісте күзет бар.

Сағат шамамен он-он бірлер шамасында құйындатып Жұбағаң жетті. Артындағы тормоз-парашютын ашқаннан кейін барып әрең тоқтайтын реактивті ұшқыр зымырандар сияқты екпінін баса алмай, аяқ киімін шешпестен төргі бөлмелерге өтіп кетті. Ешқандай мұқтажы болмаса да жаңа ғана жуылған тап-таза төрт бөлмені батпақ-батпақ ботинкасымен әбден таптап, әбден ластап шыққаннан кейін барып есік алдына қайтып оралды. Аяқ киімін содан соң барып шешті. Қолына сығулы үлкен шүберегін ұстап жеңем тұр. “Әй, Жұбан, туфлинді шешпейсің бе?!” деген жоқ. Еденді қайта жууға кірісті. Мен жеңемді аяп кеттім.

Преферанс ойнағанда да осы. Жарқылдап сөйлеп, қарқылдап күледі. Тымырайып отырмайды. Ұшқыр ойлайды. Не құлайды, не құлатады. Сондай күдікті тәуекел жүрістердің өзімен-ақ есесін жібер-

мейді. Көбіне-көп ұтып жүреді. Ол тіпті бірде өйгілі ойыншы Бутиннің өзінен он сом ұтып, одан сол ақшаға “автограф” жаздырып алыпты.

Табиғатынан тарихи ірі оқиғалардың қалың ортасында жүру үшін жаратылған осы бір дарынды тұлға өзіне жүктелген аса үлкен шаруаларды түгелдей тындыра алмай кетті-ау деп қайғырамын. Бауырда жатқан бүтін тастардың өзін паршалап жіберетін ультра дыбыс тәрізді зәлім заман ағамыздың адымын аштырмай-ақ қойды ғой! Ол Құдай берген қабілеттің, мүмкіндіктің оннан бірін пайдалана алмаған ішкүса ақын.

Басқаны былай қойғанда, оның жазуының өзі ірі, әрбір әрпі торғайдай болатын.

Өз басым көп жылдар бойы Жұбағанды түсінбей келдім. Көңілім толмаған кездер де болды. Ал ол рухани тұншығып жүрген екен ғой! Бір жылдары ел:

Асан боп туып қазақтар
Өледі Асан-Қайғы боп, —

деп жазған еді. Не деген ұлы түйін, ұлы сөз. Оның өзі де Асан боп туып, Асан-Қайғы боп өлгендердің бірі! Өлді дейміз-ау, бірақ мен соның өлгеніне сенбеймін! Дәлірек айтсам, өлгеніне емес, өліміне сенбеймін! Оның ауруы аяқ асты өле салатын ауру болмайтын. Оның халық үшін өмір сүруі керек болғанмен, қоғам үшін, қарғыс атқан қоғам үшін өлуі керек болды ғой деймін.

Желтоқсан оқиғасынан кейінгі Жазушылар одағында өткен жиналыста Колбинмен кездесуде Жұбаған керемет сөйледі, қатты айтты. Осының бәрі немен тынарын сезіп тұрып, біліп тұрып, солай

істеді. Батыр болуға тиіс азамат еді, батырлық істеді. Пәленбай жылдар жүрегін қысып, лоблытып келген запыранын құсып тынды. Ондай батылдықтан кейін оның тірі жүруінің өзі ақылға сыймас еді! Интуиция деген бір құдірет бар. Соған сенсем, Жұбағаң өз ажалынан өлген жоқ!.. Өлерінің алдында Әбділда Тәжібаев Жұбағаңның көңілін сұрап барыпты. Әбекеннің айтуынша Жұбағаң сонда:

– Әбеке! Мен осы жерден тірі шыға қояр ма екенмін! – депті. Бұл сөз ауруынан қауіптенген адамның сөзі емес, қоғамнан қауіптенген адамның сөзі.

Өзі әділетсіз қоғамда әділ болу тіптен мүмкін емес. Соған қарамай, Жұбағаң өл-қадарынша әділ болып, бәрін де дұрыс шешуге әрекеттенді. Екінші хатшылықтан қаншама адам дәметті. Оның ішінде өз ағайындары да бар, әрине! Бірақ Жұбағаң олардың орынды-орынсыз үміттерін қылышпен шапқандай қиып тастады. Біраз уақыт бойына екінші хатшының орнына адам таба алмады. Кадр жоқтықтан емес! Кадр болмаса да, Қадыр бар. Бірақ бұл вариантқа Жұбағаң өмірі бармас еді. Бармады. Жүріп-жүріп Қалтай Мұхамеджановқа тоқтады. Өте жақсы азамат, дарынды драматург, – оған ешқандай дау жоқ. Бірақ іскер емес. Сол тұрғыдан алғанда соншалық сәтті табылған кадр еді деп есептемес едім. Әйтсе де ол солай шешкенді дұрыс деп тапты. Мұнысы көп адамға ұнамады. Басқаша шешкенде де біраз ағайынға ұнамайтын еді. Мысалы, Арқаның азаматын әкелсе Оңтүстікке, Оңтүстіктің азаматын әкелсе – Арқаның қазақтарын ренжітіп аламын деп ойласа керек, ешбір жүзге жатпайтын қожаны қоллайлы көрді. Саяси-дипломатиялық принциппен есептегенде жөн, әрине. Бірақ жүздің мәселесін жүз

шешпейді. Жүзден биік тұрғандар ғана шеше алады. Осыны түсінетін кез келді емес пе?!

Обалы қанша, Жұбаған өзіне жүктелген ауыр міндетті әл-қадарынша әдемі атқарды. Ешкімді ренжітпеді. Өкіметке жағу үшін жұмысты жақсы істеу аз. Жұмысты жақсы істеуің керек және бастығыңның жақыны болуың керек! Димекен Жұбанды ұзақ отырғызу үшін әкелген жоқ. Оның алдындағы азды-көпті кінәсын жуу үшін әкелді. Содан кейін барып, ұзақ уақытқа өз адамын отырғызбақ ойы болды. Ол — Олжас еді. Олжас шынында да ғасырда бір туатын азамат. Талант десең талант, білімді десең білімді, ақылды десең ақылды. Димекен оны байқады. Баласындай жақсы көрді. Кейбіреулердің айтуына карағанда, оны Орталық Партия Комитетінің идеология жағын басқаратын хатшысы қылып та қоймақ болған. Бірақ ол — Мәскеудің билігіндегі орын. Бекітетін солар. Олжас болса өте парасатты жігіт. Ал ондай адам қоғам үшін қашанда қауіпті. Сондықтан да Олжастай адамды аса жауапты қызметке әкелу оңай соқпаса керек.

Әрине, Құдай берген көптеген қасиеттерімен Қазақстан Жазушылар одағына бірден-бір лайықты кандидат болатын. Бірақ ол қазақ жазушыларының өзара қарым-қатынасын жақсы білмейтін. Ал білмейтін адамды қате жолға, жалған жолға салып жіберу онша қиын емес. Ондай адамдар тез табылады. Кабинетке кіріп алып, құлағына құюмен болды. Ақыры арандатты. Оларды мен жақсы білемін. Бірақ әзірше ақтарылмай тұра тұрам. Олар Олжасқа жаны ашитын ағайындар емес. Керек десеңіз, халықтың да жанашыры емес, рухани азғындар. Қанішер Колбин бірінші хатшы боп сайланған түні қарақшылар сияқты кешкі қараңғылықты жамылып

келіп Бас поштадағы телеграф арқылы соны құттықтап телеграмма бергендер. Бұл құжаттарды сол түні телеграфта кезекте болған қазақ қыздары тапсырды. Кейбіреулерді халық алдында қарабет қылатын бұл қағаздар бүгінде сенімді сейфтерде сақтаулы. Бірі жоғалса, бірі қалады. Өйткені олардың көшірмелері жеткілікті!

Арам адамдар адал екі кісінің жақындасқанын қаламайды. Ұнатпайды. Әрқилы ойлайтын, бірақ ниеттері түзу екі таланттың татулығын кешірмейді. Әлі есімде, бір топ жастар “Жұлдыз” журналында істейтінбіз. Ұжым мықты. Бәрі де аузымен құс тістеген жүйріктер. Редакторымыз Әбдіжәмил Нұрпейісов. Бір мезгілде кіріп келді де:

— Сенсация! Сенсация, жігіттер! Бүгін “Литгазета” Олжас Сүлейменов деген қазақ жігітінің өлеңдерін жариялапты. Керемет жақсы өлеңдер! Леонид Мартынов сәт сапар жазып, батасын беріпті! Міне, сол жігіттің өлеңдерін қазақшаға аудару керек! — деді. Айтты — бітті! Әбішке тапсырып аударттық. Келесі сандардың бірінде Олжас туралы “Тұлпардың тұяғы” атты мақала дайындадық. Бұл әңгімеден Олжас бейхабар. Жаман хабарды жедел жеткізуге тырысатын жарамсақ ағайын жақсы хабарды жеткізуге келгенде сондай марғау!

Рас, Әбдіжәмил Нұрпейісовтің бір басына жететін кемшілігі бар. Кейде тіпті көңілің қалып, көргің келмей кетеді. Бірақ Құдай берген мінезге редакция жүрмейді. Редакциялауға қақымыз жоқ. Әбдіжәмилді қалай болса, солай қабылдау керек. Мен оны тәп-тәуір білетін тәріздімін. Сол білетініме арқа сүйеп, Нұрпейісов Олжасқа жамандық жасай алады, бір кезде жасады деп айта алмаймын. Және айтқандарға сенбеймін. Ол екеуінің ортасына от салып, пайда

тапқан ағайын Әбекеңмен арпалысып-арпалысып түк тындыра алмаған соң, оған Олжасты айдап салуға кірісті. Жасыратын несі бар, өзәзілдер белгілі дәрежеде біраз нәрсені бүлдіріп үлгерді. Әдетте жолбарысты жолбарыс, арыстанды арыстан ғана ықтыра алады. Мұны қорқаулар өте жақсы біледі. Сондықтан да олар мықтыларға мықтыларды айдап салу арқылы ғана дегендеріне жетеді. Өкінішке орай, адалдығына, күшіне сенетін құдіреттілер, негізінен, аңқаулау келеді. Өкінішті, әрине!

Олжас — елдің азаматы. Оны бөле жаратын, басқа бір азаматқа қарсы қоятын біреулер болса, олар — елдің жауы. Өкінішке орай, ондайлар жеткілікті. Кез келген қазақтың өсек сөзін тындай қоятын Олжас та ақымақ емес, әрине. Дегенмен жиі-жиі айта берсе, әлсін-әлсін сыбырлай берсе, тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар деген, адам көңілінде дұшпандық туғызбаса да, күдік туғызуы әбден мүмкін. Міне, осындай іріткі әрекеттер Олжасқа да жақсылық әкелген жоқ. Өзі шаршадым, кетем демесе, өле-өлгенше отыратын орнынан ысырып жіберді.

“Жазушы” баспасында поэзия редакциясында менгеруші болып жұмыс істеп жүргенмін, директорымыз Ілияс Есенберлин шақырып жатыр деген соң бардым. Алдында Олжас Сүлейменов отыр.

— Кел, Қадыр, кел! Отыр! — деді Ілекең, амансаулық сұрасып жатпай-ақ. — Мына Олжас бізге өтінішпен келіпті. Кітабын қазақша шығармақ ойы бар.

— Жақсы ой, әрине! Оны аударма редакциясы шешпей ме? — дедім.

— Шешу мәселесін мен өзім-ақ шешем! Мәселе

онда емес! Мәселе кімге аудартуда. Ал Олжас сенің аударғаныңды қалайды!

– Патша көңілі біледі. Бірақ алдын ала айтып қояйын: Сүлейменовты қазақшаға аудару өте қиын! – дедім мен. – Бұл бұлдану емес, шындық!

– Қанша қиын екенін білмеймін. Бір аударса, оны сен аудар алатын сияқтысың! – Мен Ілекеңе қарадым.

– Егер келіссек, қазір шартқа отырамыз. Ал көлеміне келсек, бірінші аударма ғой, он баспа табақ жарап қалар! – деді Ілекең Олжасқа бұрылып.

– Әрине! – деді Олжас.

Олжаспен бұрын-сонды араласып көрген емен. Осы таныстықтан кейін, аударма үстінде де жақындасып кеткеніміз шамалы. Орыс мектебінде оқығандықтан ба, қайдам, оның төңірегінде өңшең орыстар немесе жолбарыс терісін жамылған евекендер жүреді. Кейінгі жылдары оның қатарынан шешендер жиі көріне бастады. Қазақтар өте сирек, тіптен жоққа тән. Соңғы жылдары ғана Олжастың жанынан өзі секілді орыс тілді Шалахметовті көретін болдық. Бірақ оның өзі де жиі емес.

Мен бұрын да тиіп-қашып аударма жасап жүретінмін. Бұл жолы Олжас өлеңдерін тәржімалауға белді бекем буып, білекті сыбанып, құшырлана кірістім. Аудармашы құл емес. Жуковский айтқандай – бәсекелесің. Менің түсінігімде аударма дегенің, ең кемінде, түпнұсқаның деңгейінде болуға тиіс! Ал түпнұсқадан асып түссе тіптен жақсы! Алдыма осындай биік мақсат қойған соң, аянбай еңбек ету керек болды. Олжас өлеңдерін қазақшалау үстінде екі бірдей қиындық байқадым. Олжастың тілі орысша болғанмен, рухы қазақ. Ол өзінің осы қасиетімен орыс оқырмандарын баурап алды. Олжас-

тың пайдалануындағы “Аруақ!”, “Айналайын!” деген мүлдем бейтаныс жұмбақ сөздер оқырмандарын құпиялау қасиеттерімен бірден елендетіп, дуалап тастағандай болды. Ал қазақтар үшін ол сөздерде күдірет-күш, ең бастысы оқыс әсері жоқ. Еттері үйренген.

Олжас жай ақын емес, психолог ақын. Ол орыс оқырмандарына не керек екенін өте жақсы біледі. Сондықтан ол қазақтар, қазақ даласы, қазақ тарихы, қазақтың өткен өмірі, керек жерде экзотикадан да тартынбайды. Мысалы, Махамбет туралы өлеңінде батырдың бір отырғанда бір қойдың етін бір өзі жеп қоятын еді дейді. Басқа халықтар үшін бұл, әрине, қызықты, әсерлі. Бірақ қазақтарды онымен елендете алмайсың. Сондықтан басқаша сурет, басқаша бейне, басқаша әрекет, бір сөзбен айтқанда, көркем балама іздейсің. Яки түпнұсқадан саналы түрде ауытқисың. Сол өлеңнің осы тұсын мен:

О даланың жолбарысы,
Көкжалы,
Көкжал бөрі қай кезде де олжалы! —

деп қазақшаладым. Бір қойдың етін бір өзі жеу қасқырдан ауысқан қасиет! Қазақтар сүйсінген адамын “Әй, қасқырым-ай!” дейді. Ал бір қойдың етін бір өзі жейді десен, оны қомағай, мешкей деп есептейді. Сондай-сондай батыл әрекеттерді дұрыс байқаған болуы керек, бір кездескенде Мұқағали марқұм маған:

— Әй, Қадыр! Сен Олжасты жақсылап сүндетке отырғызыпсың ғой! — деді. Осы сөйлемдегі “сүндетке отырғызыпсың” деген тіркес көп ойды, көп пікірді қамтып тұр. Оны талдап жатудың керегі бола

қоймас. Көркем аударма – өте күрделі өнер. Жүз пайыз сәтті аударма бола қоймайтын шығар. Мен өзім өлең аударумен өте көп шұғылдандым. Осы жақында, қолым сәл-пәл босаған кезде аударма еңбектерімді жинап, жүйелеп көріп едім, он бір-он екі том болды. Ол енді аз еңбек емес! Сол көп томның екі томы Олжастан аударған дүниелер. Ақын алпысқа толарда “Әр күн – арайлы таң” деген атпен үлкен бір томын басып шығардық. Ол кітап бүгінде кітапханалардың қазынасына және көркіне айналды.

Өз басым Олжасты қатты сыйлаймын. Ол да мені жек көрмейді, әрине. Сөйте тұра біздер нағыз жолдас, нағыз дос ретінде жақын араласып кете алмадық. Олжас – Қазақстандағы ең абыройлы азаматтардың бірі. Оныменен есептеспейтін, оның сөзіне құлақ түрмейтін қазақ жоқ деп білем. Қазақтарымыз ғана емес, орыстарымыз да солай. Міне, сондай мәшһүр ақынмен рухтас, замандас, пікірлес, мақсаттас бола тұра қиын-қиын кездердің өзінде бір нәрселерге байланысты өтініш жасап, қолқа салып көрген жоқпын. “Мен сені аударып жүрмін ғой, сен де мені аударып көрсең қайтеді” – деп ұсыныс жасаған емеспін. Бірақ өзі бір кездескенде:

– Біздер, орыс тілді үш жігіт отырып сенің “Туған жердің тылсым сырын ұғып көр” деген шағын өлеңінді аударып байқадық. Шығара алмадық. Өте қиын. Қолымыздан келмеді. Кешір, старик! – деді.

Ол өлеңнің түпнұсқасы мынадай:

Туған жердің тылсым сырын ұғып көр,
Бұлтын оның бұлт демей бір түбіт дер.
Қарап тұрып мынау биік тауларға,
Қалай төмен боламыз, ей, жігіттер!

Туған жердің тылсым сырын ұғып көр,
Тұма-бұлақ дариядан үміткер.
Қарап тұрып мынау түпсіз теңізге,
Қалай тайыз боламыз, ей, жігіттер?!

Туған жердің тылсым сырын ұғып көр,
Теңіз кешіп, шың басына шығып көр.
Қарап тұрып мынау байтақ Далаға
Қалай кіші боламыз, ей, жігіттер?!

Осы сөзді маған кейін Шалахметов те айтты. Есінде қалған екен, оқып берді. Қиналғандары көрініп тұр.

Адам болған соң оның арманы да болады. Кішігірім армандар мені де мазалаған. Ақын болсам деп армандадым. Оным жүзеге асты. Менің әкем үш ағайынды еді. Соның ішіндегі кенжесі менің әкем болатын. Сол үшеуден қалған мұрагер ер бала мен ғанамын. Содан да шығар, көп болмаса да, екі-үш ұлым болса деп тілеп едім. Құдай ол тілегімді де берді. Қартайған кезде үш-төрт томдығым жарық көрсе, соған да шүкіршілік дейтінмін, қиялға беріліп. Бүгінгі таңда таңдамалы жинағымның өзі он екі том болып жарық көрді. Тағы да бір төрт томы дайын тұр. Көркем аудармаларымның өзі он бір-он екі томның төңірегінде екен...

Армандауға тыйым салынбайды. Нені армандасаң — соны арманда. Өз еркің. Бірақ армандар да ақылға сыятын, іске асатын адами армандар болғаны дұрыс қой! Көрпеңе қарап көсіл дегендей, өз басым жұпыны тірлікке әбден үйренгем. Қарапайым, кішіпейіл пендемін. Кезінде мен бір емес, екі мәрте депутаттыққа ұсынылдым. Ұсынылып қана қойған жоқпын, сайландым да. Үшінші рет сайла-

нуға да мүмкіндігім болатын. Оған бармадым. Шүкіршілік еттім. Шынын айтсам депутаттық менің өнім түгіл, түсіме кірмеген дүние еді. Ойламаған жерден Жоғарғы Кенестің депутаты болып шыға келдім. Тіпті Президиум мүшесі болдым. Қонаевтың жанында отырған кезім болды. Болды! Болды! Бірақ мен сол дәрежеге лайық жалғыз ақын болғандықтан сайланды дейсің бе?! Тіптен олай емес! Бұл белгілі бір жағдайға, ситуацияларға байланысты. Алғаш рет мен Алматы қаласындағы сайлау округтерінің бірінен ұсынылдым. Кімнің құдіреті, кімнің ақылы екенін білмедім. Бірақ кейін, әрі ойлап, бері ойлап, тапқан сияқтымын. Ұсыныс Олжастан шыққан болуы керек, сірә. Бірақ ол “Сені мен депутаттыққа ұсынып жатырмын!” деп айтқан емес. Жай депутат болып қана қойғам жоқ. Бірінші сессияда Президиумға сайландым. Оған қалай өтіп кеткенімді, мен түгіл Олжастың өзі де білмей қалды. Ол туралы не ойлады екен, беймәлім. Алғашқы нұсқаларда басқа бір жазушы болған тәрізді. Кейін кандидаттар тізімін қарап отырып, Димекен мені дұрыс көріпті. Мен оны Орталық Партия Комитетінің бір жауапты қызметкерінен естідім.

Өмір иірімдері деген осы. Бірде сүйреп апарып, су түбінен бір-ақ шығарса, бірде сол тұнғыықтан суырып алып, абырой биігіне отырғыза салады. Кейде керісінше...

Әр нәрсенің бір себебі болады. Сол сайланған жылы, бірінші сессия өтпей тұрып, сегізінші наурыз күні Опера және балет театрында халықаралық әйелдер күніне арналған салтанатты жиналыс болды. Сол жиында қалалық партия комитетінің тапсырмасымен маған сөйлеуге тура келді. Олар мені екі жылдан бері қолқалап сөйлете алмай жүрген.

Мен қайта-қайта бас тартып, бірінде Тұманбай, бірінде Мұхтар Шаханов сөйлеген-ді. Бұл жолы бас тартуға мүмкіндік болмады. Қалалық партия комитетінің идеология саласын басқарып отырған хатшы ініміз Шәріп Омаров:

— Осы жолы жалтармай сөйлеп беріңізші бір! Небары үш-ақ минуттық лебіз ғой! Қиналмаңыз! Бір ғана өтініш: сөз арасында Димекен туралы бірер ауыз жылы ниет, ыстық ықылас білдірсеңіз жақсы болар еді. Сөзіңіздің мәтінін бізге алдын ала көрсетіп алуды ұмытпаңыз тек! — деп ескерткен-ді. Бірекі күннен кейін дайындаған қысқа сөзімді әкеліп таныстырдым.

— Қадеке! Әдейі сөйтіп отырсыз ба, әлде ұмытып кеттіңіз бе? Димекен туралы бірер сөз айтуыңыз керек еді ғой, — деді.

— Ыңғайсыз көрдім. Тіпті дәтім шыдамады. Біреуді мақтап әдеттенбеген кісіге мінбені пайдаланып, дифирамба оқу мен үшін оғаш қылық көрінеді... — дедім. Бірақ хатшы айтқанынан қайтпады. Қайта отырғызып, қайта жаздырды. Менікі этикалық принцип. Әйтпесе Димекенді өзім де жақсы көрем. Әсіресе біреу-міреу екі көзін жұмып алып, толы жұрттың алдында мадақтай жөнелгенде екі беті оттай лаулап, Димекен жанын қоярға жер таппайтын. Соны көре тұра жер-көкке сыйғызбай мақтау көдімгі садизм емес пе? Бірақ Шәріп інім, қайталап айтам, өз дегенінен қайтпады. Ақыры дегенін істетті. Бұдан бірер жыл бұрынғы сөздерінде Тұманбай да, Мұхтар да мақтапты. Бірақ қалай мақтады, білмеймін. Әдебиет теориясында мадақтау деген жанр бар. Оны дифирамба дейді. Мадақтау объектісіне қанша байланысты болса, мадақтаушыға да сонша байланысты. Тігісін жатқызып айта білсең, ол да,

сен де ұялмайтындай сөз тапсаң – оған не жетсін! Бәрібір мақтауға мәжбүр болғаннан кейін абыройлы шығуға тырыстым. Қазір осы жазып отырған сәтімде сол дайындаған сөзім түгел есімде жоқ. Бірақ бір жерде сақтаулы болуы керек. Тапсам, кітаптарымның біріне кіргізермін. Ол сөзде алдымен мақтағаным – Алматының қыз-келіншектері болды. Олар бұл әдемілігін қоймаса, дүние жүзінің назары Алматыға ауады. Ал Алматының өзі соңғы жылдары мүлдем сұлуланып кетті. Оның көшелері, данғылдары, гүлзар-бақтары, көздің жауын алатын сәулеті келім-кетімді қонақтардың көңілін бірден баурап алады. Алматы шынында да әдемі және қымбат. Өйткені Алматы Димекеннің болашаққа қалдырар аса бағалы автографы, қолтаңбасы дедім. Бірінші қатарда Зухра шешеміз отыр еді, шешінген судан тайынбас дегендей біреу түсініп, біреу түсінбестей қылып, бірақ қайткенде де ол кісінің жүрек қылын қозғап өтетін бір сөзді дифирамбаның сұр жебесіне байлап сол жаққа қарай зу еткіздім. Ел ду қол шапалақтады. Концерт алдындағы шағын үзілісте бейтаныс бір қазақ келіп, менің қолымды алды.

– Сөздің әдемілігі – артық та кетпей, кем де түспей, орнымен айтылуда ғой. Сіз әр сөзіңізді фармацевтің безбеніндей дәл есептеп, дәп түсіріп жаттыңыз. Димекен ерекше ықыласпен, ынтамен тыңдады. Бұл Сіздің өміріңізге үлкен өзгеріс әкеледі әлі! – деді.

Мұнда тұрған ешқандай әулиелік жоқ. Адам психологиясын ұқыпты және үнемі қадағалаудан қалыптасқан байқағыштық қой. Әлгі кісінің айтқаны келді. Екі айдан кейін өткен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясында мен Президиум құрамына өттім. Мұның статусы министрдің

статусымен бірдей. Бірақ мұны жазушының бақыты, арманы деп есептесек, қателесеміз. Мен сонда айына бір рет отыратын Президиум мәжілісі мен үш айда бір өтетін сессия мәжілісінде ішім пысып өліп қала жаздайтынмын. Уақыт маған босқа өтіп бара жатқан сияқты көрінетін. Үйдегі бос тұрған жазу үстелімді сағынатынмын. Сондай бір арпалысқан ақындық сезімнің әсерімен сессия үстінде отырып, “Заман-ай!”, “Парламент” атты публицистикалық екі поэма жаздым. Кейбіреулер маған “Сіз осы сөйлемейсіз ғой, неге?” деп жиі сұрақ қоятын. “Жазып отырған адамға сөйлеп не керек?!” деп өзілмен жауап беретінмін. Имандай шыным, мен өзім ешқашан еш нәрсені шығармашылықтан жоғары қойып көрген емен! Президентіміз бірінші рет парламентті таратқанда өз басым қайғыра қойғам жоқ. Қайта сайлансам деп әрекет етпедім. Реформадан кейінгі өте ауыр жылдарда үйде жұмыссыз, жартылай аш отырдым. “Қазақ әдебиетіне” “Аш-жалаңаш ақындар” атты мақала жазып бастырдым. Бұл болашақ “Жазмыш” кітабының бір тарауы еді. Әдеби қор, негізінен жабылған. Жазушылар одағында дәрмен жоқ. Бұл Одақ өте абыройлы одақ. Оны сондай абыройлы адамдар, бүтін болмаса да жартылай көсемдер, ең дұрысы Ар басқаруға тиіс. Ал бізде оны кім басқармады?! Басқармақ түгіл, Жазушылар одағына мүше болуға жарамайтын жандар да биледі. Менің заманымда осы абыройлы орынға төрт-бес тірі классик отырды. Олар Ғабиден Мұстафин, Ғабит Мүсірепов, Жұбан Молдағалиев, Олжас Сүлейменов. Әди Шәріповтың, Әнуар Әлімжановтың, Қалдарбек Найманбаевтың келуіне дауыс бергендер – Ғабиден Мұстафиннің, Ғабит Мүсіреповтің, Жұбан Молдағалиевтің, Олжас Сүлейменовтің кетуіне да-

уыс бергендер. Сөйтiп олар кеттi. Олармен бiрге Жазушылар одағынан да абырой кеттi. Пенклуб деген бiрдеңе пайда болып едi, оның да жетiсiп тұрғаны шамалы!

Анаусына да, мынаусына да мүше болып көрдiк. Ендi кейде анаусынан да, мынасынан да бас тартсам ба деген ой келедi.

Жазушылар одағын пенде басқармау керек. Адам басқару керек. Арамдық басқармау керек. Ар басқаруы керек. Бiрақ көбiне-көп олай болмай келедi. Оның құрамы да нашарлау үстiне нашарлап барады. Пенделер әр уақытта өз елiн ойламайды, өзегiн ойлайды.

Мен өзiм көп жылдар бойы Жазушылар одағының қабылдау комиссиясының жауапты хатшысы болып қызмет атқардым. Барынша әдiл болуға талпындым... Әнуар Әлiмжанов дәуiрiнде Қабылдау комиссиясының төрағасы Ильяс Есенберлин болды. Мен сол баяғы жауапты хатшы болып жүрдiм. Комиссияның кезектi бiр мәжiлiсiнде көп арыздың бiрi ретiнде Әбулахап Райымбековтың да өтiнiшiн қарадық. Жалғыз мен ғана қарсы болдым. Бiрақ қолымнан ештеңе келмедi. Әбулахап қабылданды. Жiбi түзу бiр тармағы жоқ бiреу қасиеттi одаққа мүше боп шыға келдi. Бiр аптадан кейiн Ильяс Есенберлин менi жауапты хатшылықтан босатып, менiң орныма Ахат Жақсыбаевты отырғызды. Кейiннен түсiндiм. Сөйтсек бұл алдағы съезге алдын ала дайындық екен. Жазушылар одағына шын ақын, шын жазушы емес, өздерiне дауыс беретiн пенделер керек болғаны ғой!

Бiреуден өшiмдi алам, кегiмдi қайтарам, қайткенде де мұқатам деп жазған естелiк – естелiк емес, ол – оңбаған жазушының автопортретi! Қолдан

келіп жатса, жақсының жақсылығын, азаматтың азаматтығын сүйсіне суреттегенге не жетсін! Рас, авторда бір емес, бірнеше мақсат болады. Ол менде де бар. Бірақ сол мақсаттардың ішіндегі ең басты мақсат – менің адам болып, ақын болып қалыптасуыма септігін тигізген асыл ағайындардың шарапатты әрекеттерін қалың қауымға жария қылу. Қолдан келгенше солай етуге тырыстым. Бірақ кейбір адамдар өте күрделі. Айдың бергі беті, арғы беті бар: бергі беті – жарық, арғы беті – қараңғы.

Сондықтан да мен Есенберлин туралы өлеңімде:

Есенберлин Лияс қызық еді,
Арқамыздың сілемі,
Үзігі еді.
Арктика мұзындай тақырыпты
Алғаш рет ол өзі бұзып еді.

Тарихқа да қажеті – не қалғаны.
Түк қалмаса – адамның жоғалғаны.
Ерлігінді елемеу – қиянат та,
Еңбегінді ескермеу – обал-дағы, –

деп, оның әдеби ерлігін баса көрсеткем. Адами осалдығын да жұқалап айтып өтуге тырыстым.

Жаратпаймын жосықсыз қысылғанды,
Жақсы көрді сыйлыққа ұсынғанды.
Түсінде де таласып “достарымен” –
Тағдыр солай –
Ол әбден ысылған-ды.

Арғымағы болса да арық тіпті,
Аламанда әйтеуір жарып шықты!

Тірескеннің барлығы шыдамады,
Тізесі де қатты еді жарықтықтың!

Саялайтын кісісін саялайтын,
Аямайтын адамын аямайтын.
Ағайын деп жатпайтын,
Ағайынды
Аямайтын жерінде аямайтын! –

деп, оның пендешілік “қасиетін” де жасырмай айтқам. Ал естелікте тек детальдар, штрихтар, нақтылы оқиғалармен дәлелдеп бақтым.

Алайда барынша сендіріп айту, иландырып айту өте қиын. Ілекең бір адамды ғана ұнатпай, бір адамды ғана жек көріп қойса, ештеңе емес, топ-тобымен де жоққа шығара беретін. Мысалы, Ғафу Қайырбековті адам ретінде, ақын ретінде де қабылдамайтын. Себебін кейін анықтадым. Бір кездері Ілекеңнің өзі де баспада істеген. Сол кезде ешқашан орнында отырмайтын ағасы туралы Ғафекен:

Кеше келсең – жүз қырық үш,
Бүгін келсең – жүз қырық үш,
Осылай жұмыс істейді
Есенберлин деген бір ішкіш! –

деп жазып кетіпті.

Бұл – болған оқиға. Солай деп куәгерлер айтады. Ренжуге, өкпелеуге болады. Бірақ сол үшін жек көру – менің ақылыма сыймайды. Және Ғафуды ғана жек көрсе ештеңе емес-ау, Ғафу үшін Ғафудың бүкіл жерлестерін жек көретін. “Қойшы соларды! Шетінен маскүнем!” деп отыратын.

Рас, Ғафекен де періште болмайтын. Жалпы қайсысымыз періштеміз?! Періште болмаса да,

Ғафекен ақ көңіл, емен-жарқын, шадыман, ең бастысы, кешірімпаз қазақ еді. Ал ақын ретінде ойы ұшқыр, тілі үшкір аға болатын!

Қай жерде отырмасын, кіммен отырмасын, бір сөзді бір сөзге ұйқастырып, екі шақпақ тасты біріне бірін соғып, ұшқындатып отыратын. Бірде Ғафекен, араларында Мұзағаң және бір-екі ақын-жазушы бар, насихат бюросымен Новосибирск жағына барып, ел аралап қайтады. Ресей Қазақстан емес. Ол біздер сияқты бар жылы-жұмсағын ала жүгірмейді. Тамақтың өзін қоғамдық асханалардан ішіп, кешкісін қонақүйлерде түнеп, шет жерде жүргендіктерін қатты сезінеді. Сол сапарда қай асханаға барса да, Мұзафар ағамыз бифштекс сұрайтын көрінеді. Соған байланысты Ғафу інісі:

Жазғаны екі-үш текст,
Жейтіні – бифштекс, –

деп өлең шығарады.

Бір жылдары біздің Қазақстан Жазушылар одағы жетінші қараша күні Қазан революциясына арналған мерекелік парадқа шықты. Сол парадта мен де болдым. Жеңіл киініп барғанбыз. Күн суық болды да біраз тоңуға тура келді. Тісіміз тісімізге тимей біз қалшылдап тоңып тұрғанда “Простор” журналының сол кездегі Бас редакторы Иван Шухов майданнан ала келген қалайы флягасын ашып, анданда коньяк ішіп тұрды. Соны көрген Ғафу:

Иван Шухов дегенің мына кісі,
Қалтада сылдырлайды флягісі.
Қазақ ішпей тұрғанда орыс ішіп,
Адамның келеді екен жылағысы, –

деп өлең шығарады... Осы тұста бір айта кететін нәрсе — Ғафекен өте тынышсыз, мазасыз адам болатын. Тойларда, банкеттерде кезегін күтуге шыдамы жетпейтін. Айналасындағыларды елендетіп, регламент дегенінді бұзып-жарып, бір сөйлеп алатын. Бір сөйлеп қана қойса, ештеңе емес-ау! ..

Бірде біздер бір топ ақын Абай күндерін өткізу үшін Семей облысына бардық. Жергілікті басшылар жолдан келді ғой, демалсын, көңілдерін көтерсін деп, табиғаты тамаша жайлы жерге киіз үйлер тігіп, сонда алып барды. Тура баяғы қазақ ауылы. Алтыбақандар құрулы. Домбырашы, әншілер жиналған. Бірақ бір нәрсе жетпегендей болды да тұрды. Соны алдымен байқаған Ғафекен:

— Оу, ағайын, қыз-қырқындарың қайда? Ресейдегі еркектер монастырына келдік пе? Әлде қазақ ауылына келдік пе? — деді. Сол сөздің айтылуы мұң екен, бір сағаттың ішінде бір машина қыз-келіншек жетіп келді. Әншілер ансамблі ғой деймін... Дала өзгеріп сала берді. Ғафекеннің көзі жайнап, жүрегі ойнап, шабыттанып кетті. Келер-келместен иеленіп алғандай бір-екі қызды жанына отырғызып, дүниені дуылдатып жіберді. Ақынның ақ жынына арақтың ақ жыны қосылғасын не болушы еді, Ғафекен шеңберден шығып кете жаздады. Ауыздығымен алысып отыр. Біз қолайсызданып, ауыл иелері қысылды... Ойынның аяғы ойнаққа айналып кетпесе деген шығар, күн батар-батпастан қыздарды түп-түгел машинаға отырғызып, көздерін құртты. Ғафекен мекиені жоқ қаңыраған бір аулада жалғыз қалған қызыл айдарлы қораздай қанатын сабалап, жанын қоярға жер таппады.

Енді ең дұрысы — жатып демалу. Бәріміз де бірауыздан осылай шешіп, далаға шықтық. Әрлі-

берлі жүріп, бой жаздық. Содан соң киіз үйге кірер алдында ат суарған жауынгерлердей қатар-қатар тұра қалдық. Күн батқан, ай жарық. Ғафудың жанында тұрғам, бір кезде:

– Күндіз-түні тынығуды, демалуды білмейтін еңбеккер пәле! Бірақ бағы жанбай-ақ қойды! – деп шалбарын түймелей бастады.

Ұйқымыз ашылып кетер деп ешкімге ештеңе демедім. Келесі күні әлгі сөзді сапарластарыма айтып едім, жігіттер күні бойы күлді.

Естелік деген қызық жанр: біреулер туралы не айтсам деп қиналасың, біреулер туралы қайсысын айтам, қалай айтам, қалай аяқтаймын деп қиналасың. Отыз жыл қатар жүрген әріптесің туралы кейде айтарға он ауыз сөз таппасаң, өмірінде небары бір-екі мәрте көрген адамың туралы жазған кезде өзінді өзің тоқтата алмайсың. Ғафекең жайлы, өз көргенім бар, білгенім және естігенім бар, көсіліп те, есіліп те сөйлей алам. Бірақ мәселе жазып отырған нәрсенің көлемінде емес, мәселе қалай жазылуында, образдың қалай сомдалуында.

Бұл кітап – мен және менің төңірегім туралы емес. Менің төңірегім және қала берсе менің өзім туралы. Кей жерде тізгінді өз еркіне қоя берсем, кей жерде оны іркіп ұстауға тура келеді.

Біз бәріміз де адамбыз, бәріміз де пендеміз. Менің міндетім – пайғамбардың немесе періштенің бейнесін жасау емес, кәдімгі өздеріміздей бірде кісі, бірде пенде мың құбылған тіршіліктің мың құбылған өкілдерін еске алу. Мен, әрине, Ғафекеңнің сүрінген де, қабынған да тұстарын көп көрдім. Оның бәрін тізіп жату қажет бола қояр ма екен?! Пенде Ғафу енді жоқ. Тек ақын Ғафу қалды. Келешекке керегі де сол! Сондықтан да ақын ағамыз дүние сал-

ған күні оқыстан бір ой келіп, өлең туған. Сөзімді
сонымен аяқтасам деймін.

Көріне ме басқаша көрегенге?
Жан бітетін қалғыған кара еменге.
Айналатын Ғафудың сиқырынан
Айналмайтын нәрсенің бәрі өленге!

Жинап жұртын жыр деген ту астына,
Жарысыңды жарысқа ұластырар.
Ақын еді ол шіркін-ай,
Қиналмай-ақ
Екі сөзден бір өлең құрастырар!

Толқымайтын жерде де толқыр ақын.
Топ алдында топ жарып ол тұратын.
Қауырт кезде
Қаңырап босқа қалған
Бір клубты бір өзі толтыратын.

Қағып түсер қалжыңы албастыны,
Қалай ғана халқыма жармасты мұң?!
Жаракаттап біреуді,
Кейде өзін де
Кесіп кетіп жататын алмас тілі!

Еркін сөйлеп,
Жүретін еркін күліп.
Еркін сөзден сезілер серпінділік!
Қайран Ғафең
Кететін кетер кезде
Қаралы үйдің өзін де желпіндіріп!

Қандай жаман ажалдың қандауыры!
Талай-талай асау жан тұрды ауырып.

Он ғасырлық қазақы ұлы жырдың
Біткені ме осымен бір дәуірі?!

Қайталап айтам, бұл шығарманың негізгі кейіпкері — мен емес — менің айналам, мен өмір сүрген орта. Сол себептен де шығар, кітап менің ата-бабамнан, туған күнімнен басталмай, туындының орта тұсынан басталып кетті. Көркем шығарма — анкета емес. Сондықтан онда жылдардың орны сақталмайды.

Отыз екінші жылғы алапат аштықтан ел есін енді-енді жинай бастағанда отыз бесінші жылы қарлы қаңтардың басында қазақы шалғай ауданда дүниеге келген екем. Тууын Қаратөбеде тусам да, бал дәурен балалығым ата-бабам мекенінде Жымпитыда өтті. Сонда есейдім, сонда бірінші рет мектеп есігін аштым. Сонда орта мектепті бітіріп, жоғарғы оқу орнына сол жерден аттандым. Бір кезде өзім оқыған мектеп бүгінде менің атымда аталады.

Анатолий Мариенгоф деген орыс ақыны, Сергей Есениннің замандасы әрі досы өзінің естелік кітабында “бала кездегі үнемі аузымнан түспейтін емізігім әлі күнге есімде” деп жазады. Сену қиын. Дегенмен солай болуы ғажап емес. Бірінші сыныпқа барғаннан кейінгі өмірім жадымда жақсы сақталған. Оның ар жағын еміс-еміс білемін. Оның өзі үзік-үзік. Сондықтан ол кездерді еске алып әуре болмағаным дұрыс-ау деймін. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы мен менің мектепке баруым қабат келді. Бір ғажабы: сол әлемдік соғыстың алдында балалар арасында ақ пен қызылдар болып өзара айқасып ойнау қатты етек алған-ды. Тактайдан қылыш жасап, мылтық жонып, күнұзаққа соғысатынбыз. Ауыл қариялары “Бұл не сұмдық!

Ырымға жаман ғой мыналарын! Болды! Қайтындар үйге! Шақырмай қайдағы бір жамандықты, тоқтатындар! ” деп ұрысатын. Бірақ оларды тындап жатқан біздер жоқ. Одан сайын өршелене атысатынбыз. Ақыр түбінде сол ырымшыл қариялардың айтқандары келді. Қанды қырғын басталды да кетті. Ауыл, ауыл дейміз-ау, аудан орталығының өзі қанырап қалды. Қатарлары кетіп жатқанда, кеңсе күзетіп, үйде отыруға арланған азаматтар өз беттерімен сұранып, өз еріктерімен майданға тартты. Эшелон-эшелон болып Батысқа қарай жосылып жатты. Ол кездегі Кеңес халқының психологиясын қазіргі заман адамдары мүлдем түсінбейді. Түсінуі де мүмкін емес! Әсіресе сол кездегі ауыл қазақтарының адалдығы, тазалығы, имандылығы таң қалдырады....

Оқыс басталған соғысқа қарамай, оқу жылы өз мерзімінде, өз мезгілінде, сол баяғы қыркүйектің бірінде басталды. Тап сол кезде біздің Қазақстанды босқындар басып кетті. Сонау Батыс Украинадан мал айдаған бауырластар біздің түкпірде жатқан алыс ауданға әрең жетіп, естерін бір-ақ жиды. Азған, тозған, аш-жалаңаш Украина қойшылары алдындағы отар-отар қойларына ие бола алмай, кез келген жерге қисая кетіп, кез келген жерде ұйықтап жатты. Ал олардың шашыраған қойлары кез келген сайда, кез келген апанда, кез келген қазақтың ауласына, қорасына кіріп, жергілікті малға қосылып, иелерін ұятқа қалдыра жаздады. Соның өзінде аш-жалаңаш әрең отырған менің жүдеу жерлестерім миы айналған босқындардың бір тышқак лағына көз алартпай, адасып, лағып жүрген тоқты-торымдарын иелеріне айдап апарып тапсырып жүрді. “Бүлінген елден бүлдіргі алма” деген иманды ел өз биігінен көріне білді.

Байтақ даланың бір бейбіт бүйірінде пыр-пыр ұйықтап, тыр-тыр қасынып жатқан алаңсыз ел едік. Соғыс түгілі, таяп қалған қыстың өзіне дұрыстап дайындала алмайтын жайбарақат жамағат “соғыс” деген суық сөзді естігенде естерінен танып қалды. Колхоздастыру, конфискация, аштық бірінен кейін бірі келіп, ойран салып өткен он жыл елдің еңсесін езіп, жаншып тастаған-ды. Өзге өлкелердің көргенін бұл өлке екі-үш есе артық көрді. Алашордалық ауданның бас көтерер азаматтарын алдымен әкетіп, Дала данасыз, Ел ерлерсіз қалған. Қаңыраған қыстау, азынаған ауыл! Ән салып, күй тартып, ұлын үйлендіріп, қызын ұзатып, түні бойы тойлап жататын азан-қазан аймақта енді иттің өзі үруін қойғандай, тып-тыныш, тым-тырыс.

Ел күйзелген үстіне күйзеле түсті. Бір жылға жетер-жетпес болымсыз уақыттың өзінде қасіретке толы қаралы қағаздар қардай жауды. Алғашқы кезде майдангер азаматынан қуанышты хабар күткен көңілі күпті қыз-келіншек хат тасушыны көргенде қуана жүгіретін болса, бара-бара жүректері шайлыққан сол қыз-келіншек сол пошта тасушы ағайынды көргенде тайсақтап, тайып тұратынды шығарды. Хат тасушылар түгіл, күбір-күбір сөйлескен үш-төрт адам үйлеріне қарай беттесе, жайсыз хабар әкеле жатыр-ау деп зәрулері ұшады.

Бұрын әр үйде көңірсіп бірдеңе пісіп жататын болса, қазірде мұржадан шығатын қою түтін де сұйылған. Біздер, мектеп оқушылары, ертеңгілік үйден нәр татпай шығамыз. Кешкісін ғана көже ме, быламық па — әйтеуір бірдеңе татқан боламыз. Оны да қараңғы түспей тұрып ішіп алуға тырысамыз. Өйткені шам жоқ. Дұрысы: шам бар, шамға құяр жермай жоқ!

Ауыз суды ауыл сыртындағы тұшы құдықтардан тасимыз. Кейбір үйлердің өз құдықтары да бар. Бірақ оның бәрі ащы. Ол суды малға береді, шаруашылыққа пайдаланады. Күн бата шаңы шыққан аулаға су сеуіп, үйдің іргесін сыпырып, сол жерге бойра немесе тоқыған ши төсеп, үстеріне текемет жайып, төсек саламыз. Кітап оқиын десек, жарық жоқ. Ұйқы қысып тұрмаса да амалсыз жатамыз. Әжеміз де сырт киімдерін шешіп, жастығының астына салып, қисаяды. Содан соң даусын шығарыңқырап, “О, Құдай! Бергеніңе шүкір!” дейді. Солай деп, Жаратқанға ырзашылық білдіріп жатқан әжеміздің жалғыз ұлынан қара қағаз келген, күйеу баласынан қара қағаз келген! Шалынан түк хабар жоқ. Сөйте тұра “О, Жаратқан! Бергеніңе шүкір!” дейді. Несіне шүкір дейді?! Осы сұрақты біз әжемізге қоямыз. “Шүкір демегенде не деймін?! Бұдан да жаман болуы мүмкін ғой!” дейді ол. Бұдан жаман күндерді мен көз алдыма елестете алмаймын! Ойлап-ойлап, шаршаймын. Шаршаймын да ұйқыға кетем.

Соғыс басталғалы ауданға келіп тұратын тауарлардың өзі тоқтады. Пышақ кескендей тыйылды. Оқулықтар жоқ, дәптер жоқ. Қалам-қарындаш жоқ! Бидайды қуырып күйдіреміз. Содан күрең қоңыр сия жасаймыз. Жас балалардың жүрмейтін жері, кірмейтін тесігі бар ма?! Бір күні аудан орталығына салынған ағаш үйдің подвалына түстік. Онда өңшен бір папкілер. Арасы толған қағаз. Бәрі жазылған, бәріне мөр басылған. Кейбір беттері таза, жартылай таза. Сол беттерді жыртып алып, түптеп дәптер жасадық. Ал оқулықтың жөні басқа. Оны ештеңеден жасай алмайсың... Соғыс басталған жылы қазақтар латын әрпінен “бас тартып”, орыс әрпіне, яки ки-

риллицаға көшті. Соған байланысты оқулықтарды бастырып үлгірмесе керек.

Оқу басталғалы бір сабақ жіберген жоқпын. Күнде барам. Кешікпеймін. Бірақ мұғалімнің айтқандарына түсіне бермеймін. Неге екенін қайдам, миыма қона қоймайды. Солай бір-екі тоқсан өтті. Қағып алу қабілетім төмен. Құдай маған қабілет бермеген ғой деп қамығамын. Бірақ қуанышқа қарай, оқу жылының екінші жартысында бұрынғыдай емес, көзім ашыла бастады. Әріптерді өзара құрастырып, оқи алатын болдым. Үйге берген есептерді қиналмай шығарамын. Тіпті мұғалім тапсырмаған есептерге шейін ерінбей-жалықпай шығарып жүрдім.

Сол кездердің тапшылығы мен жоқшылығы шымбайыма әбден батса керек, осы күнге шейін мен қағаз-қаламға үлкен құрметпен қараймын. Асып-төгіліп жатқан молдығына қарамай, ақ парақтарды ғана емес, машинкадан шыққан артық даналардың өзін лақтырып тастауға, жыртып тастауға қимай, оның сыртқы ақ бетін екінші рет пайдаланам. Сызып-сызып, умаждап лақтырып жіберу менде мүлде болмайды. Қолжазба өртегенді ұнатпаймын. От тиген қағаз оқ тиген сарбаз тәрізді бүктеліп барып күлге айналады.

Неге екені белгісіз, соғыс жылдарындағы жартылай жетім шағым әлі күнге есімнен кетпейді. Көңілім өсіп, желік біте бастаса Аязби атамыз сияқты “Аязби әлінді біл, құмырсқа жолынды біл!” деп сабама түсем. Эрнест Хэмингуэй “нағыз ақын, нағыз жазушы, негізінен жетімдерден шығады...” деген. Осы бір оқыс ой менің көңіліме жұбаныш болды.

Өзім білем: көп оқыдым, көп еңбек еттім, көп жаздым, көп аудардым, ... Мен қалам тартпаған

жанр жоқ. Соның қай-қайсысында да абыройсыз емеспін. Қатарымның алды болсам деп мақсат қойған жоқ. Бірақ жанкешті еңбектің арқасында біраз табысқа жеттім. Бірақ та ешқашан өзім туралы жоғары ойлап, болдым-толдым деп асып-таспай келемін. Алпысыншы жылдардың аяқ шенінде “Мәдениет және тұрмыс” (қазіргі “Парасат”) журналына жарияланған кезекті бір кроссвордты шешіп отырып, “қазақтың көрнекті ақыны” деген сұрақ-жұмбаққа тап болдым. Небары бес әріптен тұрады. Сәкен, Ілияс, Қасым, Тайыр, Асқар, Жұбан ... Тағы кімдер бар өзі?! Біразын тізіп бақтым. Біреуі де дйттеген жерге дөп түспеді. Басымды әрі қатырып, бері қатырып, таба алмадым. “Мен білмейтін қай қазақ ақыны ол?!” деп таба алмағанымға әбден ызам келді. Сөйтіп ойлап жатып қалғып кеттім... Бір айдан кейін журналдың келесі саны келді. Әлгі кроссвордтың шешімі бар екен. Мен таба алмаған жұмбақ ақынның, көрнекті жұмбақ ақынның аты кім болды екен деп қарасам, – о, тоба, – Қадыр, Қадыр Мырзалиев! Менің ол кезде отыздан жаңа ғана асқан кезім. Көрнекті ақынмын деп ешқашан ойлаған емеспін. Ойланбақ түгіл, біреу айтса, қысылатын кезім. Өз көзіме өзім сенбей біраз отырдым.

Бірақ дұшпандық істегісі келген адам сенің қадір-қасиетіңе терең үніліп, қастерлеп жатпайды. “Жала көмір сияқты: күйдірмесе де күйелейді” деген сөз бар. “Социалистік Қазақстан” газеті өзінің сенбілік бір санында:

Той таланттың отызға келуі де,
Оны біздер тойлаймыз елуінде.
Бағаламай ақынды тірісінде,
Жылап-сықтап тұрамыз өлігінде, –

деген шумағыма жармасып, авторы көрсетілмеген ұятсыздау бір мақала жариялады. Қадыр Мырзалиев өзін данышпан санайды. Менің отызымды атап өтпеді деп әдепсіздік көрсетіп отыр дегенге шейін барды. Александр Пушкин өзінің “Ақын және сыншы” деген әйгілі өлеңінде бүркеншік атпен бұғып келіп тиіскен сыншысын “Ол да мені тырнағымнан таныды, мен де оны құлағынан таныдым” деп әшкерелейді. Шынында да ол сыншы есек болмаса, осындай сөз айтар ма еді?!

“Жазушы” баспасының поэзия редакциясын басқарып жүрген кезім. Жұмыс уақыты. Жанына ерткен бейғаныс бір жігіті бар Әбділда ағамыз келді. Келді де:

– Қадыр, мен саған жақсы бір ақын ертіп келдім, қолжазбасымен танысып шықшы! – деді. Қолжазбаны қолыма алып, алдымен авторына қарадым. Маған бұрыннан белгілі фамилия!

– Әбеке, бұл “жақсы” ақыныңызды жақсы білем! Бұл жігіт менің үстімнен бұрқыратып арыз жазған мықты! – дедім.

– Не дейді?! Шын ба?!

– Шын, Әбеке! Шын! Жазғанда қандай! Бір данасы “Правдаға”, бір данасы “Социалистік Қазақстанға”, бір данасы Орталық Партия Комитетіне.

– Оңбаған! – деді Әбекең қып-қызыл болып. – Жоғал көзіме көрінбей! – “Жақсы” ақын далаға атып шықты.

– Кешір, Қадыр! Бұдан былай қарай ақын жетектеп келмеспін саған!

– Жоқ, Әбеке! Біздің қасиетті қазақ поэзиясына қаншама дарын жетектеп әкелдіңіз! Олардың ішінде Төлеген Айбергенов бар, Өтежан Нұрғалиев

бар, Мұқағали Мақатаев бар, Фариза Оңғарсынова бар, Күләш Ахметова бар, ... — деп шұбырта жөнеліп едім, Әбекең балаша қуанып:

— Түу, өңшен мықтыны өзім әкелген екенмін ғой! Мына бір шіріген жұмыртқа абыройымды төге жаздады емес пе?!

Қайран Әбекең! Әбділда Тәжібаев! Ол туралы да аз сөз айтылған жоқ. “Біз де қазақпыз” туындысы үшін Орталық Партия Комитетінің атақты қаулысына ілігіп, “Ленинград” және “Звезда” журналдарымен бірге қатты сынға ұшыраған ақылды да аңқау, аңқау да астарлы Әбекең!

— “Біз де қазақпызды” жазып, мен таяқтың астында қалып едім, “Мен — қазақтың!” деп сен Мемлекеттік сыйлық алдың. Шіркін бақытқа дауа жоқ қой! — деп қалжындайтын Жұбан інісіне.

Әбекең жарықтық өзіл-қалжыңды өте жақсы көретін. Ол — көңіл қоңырауы сияқты еді. Онысын мен бірінші көрген күнімнен байқадым. Бұл өзі, ұмытпасам, 1954—1955 жылдарда болған оқиға. Студентпін. Кім ертіп барғаны есімде жоқ, сәті түсіп, алғаш рет Қазақстан Жазушылар одағына бардым. Ол кезде одақ Пролетар көшесінде орналасқан. Революциядан бұрын салынған көнелеу үйлердің бірі. Баспалдақпен сәл жоғары көтеріліп барып ішке, дәлізге кірсең, қарсы алдында мәжіліс залы құшақ жая қарсы алады. Біз барғанда сол залда біраз қазақ жазушылары отыр екен. Жиналыс әлі бастала қоймаған. Еркін өңгіме. Бір кезде Мұзафар Әлімбаев ағамыз сөздің ыңғайына қарап:

— Біздің Әбекең немісше судай, ағып тұр ғой. Әйтпесе Генрих Гейнемен сонша еркін сырласа алар ма еді! — деді. Әбекең осы өңгіменің боларын алдын ала білгендей:

– Әй, Мұзафар! Менің немісшемнен гөрі Гейненің қазақшасы әлдеқайда жатық және артық екен. Қайда, қашан, қандай жағдайда үйреніп алды десейші, ағып тұр! – деді қысылмай, аспай-саспай.

Маған Мұзафар ағамыздың өзілі қандай орынды көрінсе, Әбекен өзілі әлдеқайда ұтымды көрінді.

Кейін, бірнеше жыл өткеннен кейін мені Жазушылар одағына қабылдайтын күні президиум мәжілісін, Ғабит Мүсірепов болмай, Әбділда Тәжібаев жүргізді. Менің анкетаммен елді таныстырып болғаннан кейін Әбекен:

– Қадыр, сені осы біреулерге тиісіп жүреді дейді. Аулақ бол ондай әрекеттен! – деді. Түсінбедім. Ол кезде балалар әдебиеті төңірегінде жиі-жиі мақалалар жазып жүргенмін. Соның бірін ұнатпай қалса керек. Қайсысы болды екен ол?! Кейінірек есіме түскен сияқты. Ол кезде мен Мырзабек Дүйсеновтың “Мен қалай торғай болдым?” деген кітабын оқып, “Қазақ әдебиетіне” мақала апарып бергенмін. Онда бірақ өткір сын жоқ, ұсақ-түйек кемістіктерді майдалап отырып, атап өткенмін. Ал редакция менімен келіспей, ақылдаспай, мақаланы мүлдем өзгертіп жіберген. Мақаланың атын да “Бұлай торғай болмайды” деп өздерінше қойған. Бұл маған ұнаған жоқ, әрине! Алдын ала білгенімде мақаламды қайтып алатын едім. Бастырмайтын едім. Ондай мүмкіндік менің қолымнан шығып кеткен. Сөйтіп аяқ астынан жазықсыздан жазықсыз адам болып шыға келдім. “Қазақ әдебиетіне” қатты ренжідім. Бірақ дауласуды жөн көрмедім. Кітап авторымен және газетпен арақатынасым шиеленісіп асқынып кететін болды. Солай, бар ауыртпалықты өз басыма жүктеп үнсіз қалғанды дұрыс деп таптым.

Сол жылы Қазақстан Жазушылар одағының кезекті пленумы өтті. Онда қазіргі қазақ балалар поэзиясы туралы Әбділда Тәжібаев әдемі баяндама жасады. Баяндамада мен туралы жылы-жылы сөздер айтып, менің сол жылы жарық көрген “Жаңғалақтар” атты жаңа жинағыма жоғары баға берді. Ақындық шығармашылық жолы енді-енді ғана басталған жас талап үшін мұның өзі үлкен көмек, үлкен жанашырлық еді. Көңілім өсіп, іштей түлеп әжептәуір желпініп қалдым.

Әбділда Тәжібаев ақын ретінде де, азамат ретінде де, негізінен отызыншы жылдары қалыптасқан. Ал ол жылдар аса күрделі жылдарға жатады. Былай сөйлесең — өзгеге, бұлай сөйлесең — өзіңе жақпайтын кез. Дұрысын айтсаң, Итжеккенге кетесің. Бұрысын айтсаң, тірілей өлесің! Яки өзінді өзің өмір бойы жек көріп өтесің. Әбекең сүрінсе сол жылдары сүрініп, қателессе сол жылдары қателескен шығар. Мен ешкімнің қаралаушысы да емеспін, ақтаушысы да емеспін. Мен өзгенің өсегіне сенбеймін. Көптеген нәрседен хабардар болсам да, бүйрегім ақын Әбділдаға бұрып тұрады. Бірақ шын айтсам, ақын ретінде Әбекеңнің бұрынғы өлеңдерін ұната қоймаймын. Мұхтар Әуезовтің өзі Әбділданың өлеңдері көбіне-көп жалаңаштау және қарадүрсіндеу деп бағалаған. Алпысыншы жылдарға дейінгі жырлары сол Мұхтан айтқандай... Кейін Әбекең Мәскеуде Жоғарғы Әдеби курста оқып, күрт өзгерді. Менің Тәжібаевым оның “Аралдарынан” басталады. Оның бұл кітаптағы өлеңдері Хрущев дәуіріндегі Жылымық кезеңге лайық — батыл да батыр. Шын демократияға ұмтылған және соған сағына жеткен үздік туындылар. “Аралдардан” бастап Әбекең өле-өлгенше өсумен болды. Оның

“Көне қоңырауы” атты жаңа жинағы мен поэзия редакциясын басқарып отырған кезде жарық көрді. Сол кездегі баспаның бас редакторы ол өлеңдерге көп қиянат жасады. Тізеге басып отырып алып тастады. Бірақ жыланды қырық кескен де кесірткедей әлі бар. Қаншама қысқартып, қаншама бұрмалағанмен, “Көне қоңырау” өзінің негізгі сапасын сақтап қалды. Қазақ поэзиясының алтын қорына қосылды ғой деп есептеймін.

Жоғарыда да айтып өттім ғой, Әбекен көптеген жас талантты қолтығынан демеп, поэзия көкжиегіне шейін шығарып салды. Менің кейінгі еңбектерімнің бірі “Қызыл кітап” жөнінде ағынан жарылып, ақтарылып-ақ айтты. Ол кісінің немере қызы марқұм Мендекеш Сатыбалдиевтің бір ұлына тұрмысқа шығып, біздер Әбіш екеуіміз құдалары іспетті Әбекеннің ақ дастарқанынан дәм татқанбыз. Кейін сол немере қызы ұл тапқанда жас сәбидің шілдеханасында болдық. Онда Әбекен келе алмай, Сара жеңгеміз келді. Сол шілдеханада Әбекеннің жазбалай жіберген ұсынысы бойынша нәрестеге Сәкен деп ат қойдық. Осы бір ағайыншылық дәстүрді жалғастырып, Әбекенмен әдемі байланысты керегінше соза беруге болатын еді, бірақ көп кешікпей, әйелі қайтыс болып, Әбекен сүйенішсіз қалды. Бала деген жақсы, бірақ ол құдай қосқан қосағындай бола алмайды-ау деймін. Қарттығы бар, ауруы бар, жалғыздығы бар, Әбекен үйден ұзап шыға алмай, ошарылып қалды. Мазалай беруге дәтіміз бармады. Көбіне-көп телефон арқылы байланыс жасадық.

Айтпақшы, бірде біз Қара теңізде Әбекен отбасымен бірге демалдық. Ол Сара жеңгемізбен, мен бүкіл отбасыммен: әйеліммен, үш баламмен. Ол кездер қай-қай жағынан да бір әдемі кездер еді. Әбе-

кең сырт киімдерін шешіп, аласалау орындықтардың бірінде кішкене ғана балдақты таяғына иегін қойып, қимылсыз, әрекетсіз ұзақ отыратын. Жетпейтіні бұйра-бұйра қою сақал. Соны жабыстыра салса болды Нептун – Теңіз құдайы болып шыға келер еді!

Әбекеннің не істеп, не қойғанын білмеймін. Өз басым қайда жүрсем де, әсіресе курорттарда әрі демалып, әрі жұмыс істеп бағам. Сонда көңілім тоқ болады. Аяғы ұзақ жүруге жарамайтын Әбекең көп қыдырғанды ұнатпайтын. Өмірінің көбін үйінде, негізінен кабинетінде өткізген ақын. Үйдегі адам қарап отыра алмайды. Сондықтан да болса керек, үнемі оқиды, үзбей жазады. Қара теңіз жағалауында да қарап жатпаған шығар деп ойлаймын.

Әбекең Сыр бойында өскен қазақ қой, жақсы малтитын. Кере-кере құлаштап, ұзап кететін. Әрірек барып, су бетінде демалып жататын. Жақсы малти білетін адамға теңіз бетінде қимылдамай жатып алу оншалық қиын емес. Тұла бойынды тақтайдай жазып, өзінді горизонталь ұстай білсең болғаны, судың өзі сені көтеріп тұрады.

Мен о кездері күнделік жүргізген жоқпын. Сондықтан әңгімелеріміз есте түгел сақталмапты.

Дүниеде ең тез өтетін уақыт – демалыс уақыты. Елге қайтатын кез де таяп қалған-ды. Шалғай жаққа шыққанда, әсіресе отбасынмен жүргенде қаражат жағын көбірек қамтып, молырақ алып шығатын едік, есепсіздеу бірдеңелер алып қойдық па, осы жолы ақшаға мұқтаж болып қалып, Әбекеннен қарыз сұрадым. Әдетте мен қарыз алмауға тырысатын қазақпын. Бірақ адамның аты адам, өмірдің аты өмір. Адамды болмыс билейді. Күтпеген шығындар болып, сонда амалсыз ағайын іздейсін.

Бірде Жарасқан әйелін ертіп Қырымға демалуға барады. Барған бойда ақшасын ұрлатып алады. Амал жоқ Алматыға телефон соғып, жұмыстас достары Сағат пен Шөмішбайға барлық жағдайды түсіндіреді. Ауыздары аққа енді-енді тиген жас қызметкерлерде ақша бола қоя ма, жылап маған келді. Мен, әрине, бетін қайырмадым. Қанша керек болса, сонша алды. Бір ай деген уақыт па?! Бір-екі той, бір-екі жиналыс өткенше Жарасқан да жетіп келді. Қарызымды уақытында қайырды.

– Рахмет, Қадеке! – деді.

– Есінде болсын, Жарасқан, – дедім мен оған. – Шалғай жерде жүргенде қалтандағы қаржыңнан гөрі алыстағы ағайын сенімді. – Өз басым Шөмішбай мен Сағатқа сеніп, алыс жерге аттанбас едім!

Жарасқан менен алды. Мен Әбекеңнен алдым. Әбекең де кезінде біреуден алған болуы керек. Адам күні адаммен. Айналайын ағайыншылық-ай!

Алматыға келген бойда, бір тәулік өтер өтпесте мен де Әбекеңнің қарызын апарып бердім.

– Қарыз берсе, саған беру керек екен ғой! – деді Әбекең.

– Мен де қарыз сұрай қалсам, Сізден сұрауым керек екен-ау деп түйдім!

– Тек бар кезінде сұра! – деді Әбекең күліп.

– Жоқ, Сізде бар кезінде емес, өзімде жоқ кезінде сұраймын, Әбеке!

Өте көп жазып, өте көп жарияланып жатқаннан да шығар, кезінде мен қаржылы адамдардың бірі болдым. Менен қарыз алмаған ағайын аз. Менен де көп жазып, менен де көп тапқан Ілияс Есенберлиннің өзі менен қарыз алған. Қайырды. Бірақ жұрттың бәрі бірдей емес. Қайырғаны да бар, қайырмағаны да бар. Қайырмаған қарыздарым үшін өкінбеймін.

Кешіремін. Бірақ өкіметке не істеймін?! Ол менің Жинақ банкісіндегі бар байлығымды жеп қойды. Мен кассаға салған кезде бір сом америка долларынан қымбат болатын. Мен ең болмағанда, үстіндегі өсімін есептемегенде, қанша салсам, сонша алуға тиіспін ғой. Жок, ол енді менің мың сомыма бір доллар төлемек! Қаракшы да бұлай істемес! Халқын жеген өкіметтен не үміт, не қайыр?!

Сонымен Әбекен туралы да әңгімем аяқталып келеді. Шынын айтсам, кезінде Әбекенмен соңғы рет қоштасу қандай қиын болса, ол туралы естелікпен қоштасу сондай қиын болып отыр. Аяқтар алдында не жазып, не қойғанымды бір қарап шықтым. Бәрі орынды, бәрі дұрыс. Қалып қойғаны бар ма? Бар, әрине! Бәрін айтып, бәрін жазу мүмкін емес. Міндет те емес. Дегенмен Әбекенді ренжітіп ала жаздаған бір жәйтті тастап кеткенім қалай болады?

Ресейде әбден қалыптасқан бір әдеби дәстүр бар. Олар ұлы ақындарын жылына бір мәрте ресми еске алады. Пушкин күні, Лермонтов күні, Блок күні деп атап өтеді. Сол күндері ақынның туған жерінде түкпір-түкпірден жиналған әдебиетшілер және оқырмандар бас қосады. Сол жақсы дәстүрге еліктеп, республикада біз де Абай күндерін өткізе бастадық. Соның біріне Әбекен де барды, мен де бардым. Абай ауылы қонақ қабылдап үйренген. Ақын күндерін өте жақсы өткізді. Басқа халықты біле бермеймін, біздің басты кемшілігіміз – көп сөзділік. Тойда да көп сөз, жиналыста да көп сөз. Сөз! Сөз! Сөз! Сол Абай күндерінде де біраз адам көп сөзімен миымызды ашытты. Осы көп сөз, осы мылжын тіршілік бір халықтың көне дәстүрін есіме салды. Айтатыны жоқ, керемет ақылды дәстүр! Оны жұрттың бәрі біле бермейді. Ал білгені жөн болар еді.

— Қай халық екені дәл қазір есімде жоқ. Әйтеуір бір көне халықтың көне дәстүрі бар екен. Сол дәстүр бойынша тойда ниет білдірген қонақ бір аяғын көтеріп тұрып сөйлеуге тиіс көрінеді. Бір аяқты көтеріп, бір аяқпен ғана тұру оңай емес! Сөз алған шешен аяғы талғанша сөзін айтып бітіруге міндетті. Әйтпесе ұятқа қалады! — дедім. Біреулер мәз болып күлді. Біреулер тымырайып үнсіз қалды. Сол үнсіз қалғандардың бірі — Әбекең! Сол сәтте байқамаппын. Кейін білдім. Кейін аңғардым. Әбекең жарықтық — ақсақ еді ғой! Бір аяғын көтеріп тұрып сөйлеу Әбекең үшін жалпы мүмкін емес. Менің аяқ туралы осы әңгімемді ағамыз тура өз адресіне қабылдаса керек. Ондай ой менің үш ұйықтасам түсіме кірмеген ой. Бірақ логикада кінә жоқ. Әбекеңнің сол сәтте солай ойлауы заңды.

Бір күннен кейін біздер Алматыға оралатын болып, поезға отырдық. Вагонға кіргеннен кейін:

— Сен менің жанымда бол, Қадыр! — деді Әбекең.

— Тек Сіздің жаныңызда! — дедім мен қуанып кетіп.

Сол оңаша купеде отырғанда Әбекең маған реніш білдірді. Дәл не дегені есімде жоқ. Әйтеуір қатты ренжігенін жасырмады. Сол жерде айтылған азды-көпті сөздің есімде қалғаны:

— Әрине, жаман ойың болмаған шығар. Солай болғай! Ал басқаша ойласаң, қателесесің! Егер мені кекетпек болсаң, мұқатпақ болсаң, одан ештеңе шықпайды! Ондайлардың омыртқасын үзіп, қабырғаларын қақыратып жібергенмін! — деді Әбекең өңін суытып. Бұл сөз маған ұнамады. Баласындай адамға қокан-лоқы жасап керегі не?! Бірақ ренжіген

жоқпын. Шалыс басқан өзім. Өзіме ғана ренжуім керек қой!

– Әбеке! Имандай шыным, Сізді мұқатқанда мен не табам?! Алды-артымызға қарамай айтып қалатынымыз бар. Осымен екінші рет өз сөзімнен аузым күйіп отыр, Әбеке! – дедім. Әбекен елең ете түсті. “Ол қалай болып еді, қалай?” дегендей маған қарап біраз отырды. – Әбеке, есіңізде бар ма, “Қазақ әдебиеті” газетінде машинистка болып бір ұйғыр әйел істеді ғой. Бірде соны іздеп барғам, орнынан табылмады. Сол кезде кабинетінен Ғафу ағамыз шыға келмесі бар ма?!

– Атын ұмытып қалдым, екі беті бұжыр-бұжыр, корасан дағы бар әйел отыратын еді ғой осында, көрмедіңіз бе?! – дедім. Қарасам, Ғафекеннің екі беті алаулап, көзі қызарып, маған шүйліккелі төніп тұр екен. Түсіне қойдым.

– Ғафеке! Кешіре көріңіз! – деп зыта жөнелдім. Ойламай сөйлеу деген осы ғой енді. Ғафекеннің беті әлгі ұйғыр машинисткасының бетінен әрі болмаса, бері емес! Сөйлеп тұрғанда оған тіпті мән бермеппін.

Әбекен күліп жіберді. Менің көңілім де орнына түсті.

– Ер кезегі үшке шейін енді бір сүрінуіме қажым бар! – дедім қалжындап.

– Жоқ! – деді Әбекен. – Сен сияқты азаматтың бір сүрінуге де қажы жоқ.

– Сол сеніміңізді ақтауға тырысамыз, Әбеке.

Ешкімге зияны жоқ, өзімен-өзі жүретін қызық ағаларымыздың бірі Ғали Орманов болатын. Мен “Жұлдыз” журналында істеп жүрген кезде ол кісі Қазақстан Жазушылар одағында екінші хатшының қызметін атқарады. Жасы да, жолы да үлкен Ғале-

кең жұмыс бабында жиі-жиі шақырып тұратын. Ол ағамыз туралы небір қызық әңгімелер айтылады. Соның көбін құрастырған құрдастары, замандастары болуы керек. Әдетте Ғалекенді сараң адам ретінде бейнелейді. Көзбен көріп, қолмен ұстамаған соң сене қою қиын.

Бір күні әлдеқандай шаруамен Ғалекен шақырып, сол кісінің кабинетінде, сол кісінің алдында отырдым. “Үлкен жолдың үстінде” атты поэмасында Хамит Ерғалиев өзінің негізгі кейіпкері жөнінде:

Өтірік айтар алдында
Бір жөтеліп қалатын.
Шынын айтар алдында
Шылым шегіп алатын, —

деп жазады.

Менімен сөйлесер алдында Ғалекен де қалтасынан “Қазбегін” алып, жаңа қорапты өз қолымен жыртып ашып, бір тал папиросты саусағының арасына қыстырып, сосын:

— Осы сен, Қадыр, шылым шегесің бе? — деп сұрады.

— Жоқ, Ғалеке! Ондай әдетім жоқ!

— Қандай жақсы жігітсің! — деп “Қазбектің” қорабын өзіне жақындатып қойды. Енді біреулер бар. Өз ақшаларына папирос алмайды. Бірақ біреудің тегін темекісін тартуға дайын!

Тап осы сөзді айта бергенде Қалтай Мұхамеджанов ағамыз кіріп келді. Кірді де менің алдымдағы бос креслоға құлай кетті. Мас емес. Бірақ ағаларының алдында өзін сондай еркін ұстайтын, еркін сөйлейтін. Бір кезде Ғалекеннің алдында жатқан “Қазбегіне” көзі түсіп, соған қолын соза берген кезде Ғалекен оны алды да:

– Бұл “Қазбек” – таусылған “Қазбек”! – деп жанындағы тұрған бос себетке тастай салды. Мен таң қалдым. Жаңа ғана ашылған қорап ә дегенше қалай біте қалды? Соны сезіп қойды ма Қалтай ағамыз:

– Менің ұлым “Қазбектің” қорабын жинайтын еді! – деп себетке қолын соза бергенде Ғалекең:

– Е, айтпақшы, ұмытып кетіпмін ғой, оны менің немерем де жинайтын еді! – деп “бос” қорапты Қалтайдан бұрын қағып алып, қалтасына сүңгітіп жіберді. Осының бәріне куә боп отырған мен енді шыдамадым. Жаңа спектакльдің бірінші премьерасын көргендей қол соқтым. Театрдың білгірі, драматург Қалтай ағамыз да қол соқты. Жалғыз қалғанды қолдайсыз көрді ме, Ғалекең де қол соғып, біздерге қарап, жымың-жымың етті. Мұнысын мен өте тапқырлық деп қабылдадым.

Біздің қазақ, негізінен, жайбасар, ашық-тесік, етек-жеңін жинап жүрмейтін алқа-салқа халық қой. Ал Ғалекең өте жинақы, өте ұқыпты адам еді. Ісіне де, сөзіне де қатты жауапкершілікпен қарайтын. Бір күні ол біздерге, “Жазушы” баспасына жаңа өлеңдер жинағының қолжазбасын әкеліп тапсырды. Шынын айтсам, бұрын-соңды мұндай таза, мұндай жинақы, мұндай ұқыпты қолжазба көргем жоқ. Ең сапалы ақ қағазға басылған, өріп қателері жоқтың қасы. Қыртыстанған, бүктелген бір де бір парақ көрмейсің. Банкіден жаңа шыққан судай жаңа банкнот тәрізді. Сондай керемет қолжазбаны тапсырып кеткені сол еді, он бес-жиырма минуттан кейін Ғалекең телефон соғып:

– Қадыр, сендерге тапсырып кеткен қолжазбаның сексен үшінші бетінде үшінші шумақтың төртінші тармағында “с” пен “п” алмасып түсіп, “ас-

пан” сөзі “апсан” болып кетіпті. Қалай байқамадым екен! Соны әзірше қарындашпен жөңдей салшы! Кейін ол бетті қайта бастырып берермін. Кешір, айналайын! — Қолжазбасына осынша жауапкершілікпен қараған ұқыптылығы үшін Ғалекенге іштей қатты разы болдым.

— Тұмаш, Ғалекеннің кітабын өзің қара! Және көп ұзатпай тез бітір! — дедім бастықсып. — Мұндай қолжазбаны дайындағанның өзі бір қуаныш! Қолжазба таза, авторы ұқыпты.

Бір апта өтер өтпесте дүйсенбі күні Ғалекеннің өзі келді. Редакторына разы. Ұсақ-түйек кеткен селкеулерді тағы бір қарап шығу үшін қолжазбаны қайырып алды және кетерінде:

— Қадыр, мен қазір отбасыммен Казпотребсоюздың демалыс үйінде бір коттедж алып, салқындап жатырмын. Қалада өте ыстық. Ал ол жерде қоңыржай. Сендерге арнап қой байлап қойдым. Бүкіл редакция болып алдағы бейсенбіде келе қалыңдар! — деді. Шығып бара жатып: — Қайратты да ала келіңдер. Көрсем өзім де айтармын! — дегенді қосты.

Сол айтылған уәделі күні төрт-бес жігіт такси жалдап, Қарғалыға тартып отырдық. Шілденің ыстығында әбден шөліркеген түйе көмей туысқандар асығып бір сағат бұрын шықтық. Келсек, абырой болғанда, бәрі дайын. Дастарқанда жоқ емес дәмнің бәрі бар-ау, бәрі бар. Тоңазытқыштан жаңа ғана шығып, сырты суланып терлеп тұрған салқын сыра, жылы коньяк, кереметтей әдемі бастыртқы һәм ыстық тамақ. Жұмыс аяғы, аландайтын шаруа жоқ. Жігіттер сөреден аттай бере аттың басын қоя берді. Бір-екі рюмкадан кейін үйеме табақ ет келді. Саттар Сейтхазин, Шәміл Мұхамеджанов, Сағи Жиенбаев,

Тұманбай Молдағалиев және мен бармын. Қайрат әлі жетіп үлгірген жоқ. Сапырып ішіп, жапырып жеген аш бөрілердің қарындарына ел қонғаннан кейін, сәл демалайық деген ұсыныс та болып қалды. Үй іргесіндегі көлеңкеге таскілем төсеп, көрпе төсеп, қисая-қисая кеттік. Жігіттер карта ойнады. Мен жай жатып демалдым. Бір сағат өткен кезде Қайрат Жұмағалиев те келді. Қайтадан үйге кіріп, қайтадан дастарқан басына жиналды. Шағындау табаққа салынған Қайраттың сыбағасын әкелді. Біз шай іштік. Бұл жолы шөлмек жағы көрінбеді. Жарқылдап отырған көңілді жігіттердің қабақтары жабыла бастады. Сөз саябырсыды. Аяп кеттім оларды. Бірер кесе шай ішкеннен кейін:

— Ғалеке! — дедім. — Сізге көп-көп рахмет! Дарқан дастарқан, даладай көңіліңіз үшін ғана емес. Ең бастысы — әдемі қолжазбаңыз үшін! Редактордың жанын қинамайтын жұп-жұмыр жинағыңыз үшін рахмет! Кітап өндіріске дайын. Біз өз пікірімізді түгелге жуық айттық. Мүмкін Қайраттың да Сізге деген арнаулы лебізі бар шығар, — дедім дипломатияға басып. “Құрғақ қасық ауыз жыртар” дегендей, әдетте рюмкасыз тілек айтылмайтын кез. Осыны түсінді ме, лепілдеп, бірақ не істерін білмей отырған Ғалекеңнің күйеу баласы атып тұрып, тоназытқышқа қарай жүгірді. Ашып жіберіп, он саусақтың арасына бір-бір шөлмектен қыстырып, үстелге біраз дүние алып келді.

— Дұрыс қой, дұрыс! — деді не дерін білмей қалған Ғалекең. Үстелге келген нәрсе енді қайтып өз орындарына оралмасын біле қойған жігіттер тағы біраз сілтеді. Ғалекең — сараң. Жок, сараң емес деген қарама-қарсы екі пікір қай жағына жығыларын білмей, дірілдеп тұрды.

Үйлерімізге қайтып келе жатқанымызда құрдастары таратқан Ғалекең туралы өзіл әңгімелер есіме түсті. Солардың айтуы бойынша, сенбі-жексенбілердің бірінде Ғалекеңнің үйіне Алматыда оқып жүрген студент ағайындары келе қалады. Жеңгеміз шай береді. Жастар жай сәлем беру үшін ғана келді дейсің бе?! Оларға не жетпейді? Ең алдымен ақша жетпейді. Стипендияға күн көре алмайсың. Ал ағаның, әсіресе, елге аты шыққан әйгілі ағаның үйінде бәрі бар! Ең болмағанда тойып қайтады... Жігіттердің онша асығыс емес екенін байқап қалған жеңгесі:

— Асықпандар! Отырындар, айналайындар! Ас салайын! — дейді.

— Бұлар етінді қайтеді?! — дейді сол кезде Ғалекең жұлып алғандай. — Мен жақсы білем, бұлар қазір ЖенПИ-дің жатақханасына асығып отыр, құдай біледі!

— Оның жөні басқа! — дейді жеңгеміз ағамыздың ойын түсіне қойып.

Дос-жолдастарының айтуына қарағанда Ғалекең қай кезде де тәбетті, тамақсау қазақ болғанға ұқсайды. Құрдастары оны әжуа қылып, күлкіге айналдырған. Қонаққа шақырған үйдің барғаннан кейін, алдымен ас үйіне кіріп, дайындықтарын өз көзімен көріп шығатын еді дейді.

Алпысыншы жылдары Қазақстанның қырық жазушысы Қарағанды облысына барады. Елмен, өндіріспен танысады. Қарағанды қалалық партия комитеті келгендерге қонақасы береді. Делегацияның жетекшісі де, жасы үлкені де Ғабит Мүсірепов. Соған тартылғалы келе жатқан қойдың басын Ғабен анадайдан көріп, қырағы көзі көп нәрсені бірден байқап үлгіреді. Орекендер бастың қасиетін білуші ме еді! Оны қалай пісіруді де өнер деп есептемейді.

Делегация бастығы қатты піскен кәрі қойдың басын ұсына бергеннен-ақ Ғалекеңе аудара салады. Ашқарақтау ағамыздың ойында ештеңе жоқ. Ұсынған бастан бас тартпайды. Бірден мүжуге кіріседі. Бір қайнаған кәрі қойдың басы қандай болушы еді! Ғабеннің қулықпен аудара салғанын енді түсінеді. Бірақ ол үшін ағасына не деуге болады? Ғалекең соны пайдаланып:

— Қойларыңыздың ғұмыр жасы ұзақ болсын!
— деп бата береді дастарқан жинардың алдында.

Адам адамды қайталамайды. Тіпті баланың өзі туған әкесіне ұқсай бермейді. Табиғаттың негізгі қасиетінің өзі осында секілді. Дүниеде қанша адам болса, сонша мінез, сонша құлық бар. Біз бәріміз де сондаймыз. Дарамыз. Ал кейбір адамдар ұқсамақ түгіл басқалардан мүлдем оқшау тұрады. Жарықтық Тайыр Жароков тап сондай жандардың бірі еді.

Алғашқы жылдары мен оны қанша жиі көрсем де, қанша амандассам да, жанына барып жақындасқан, сырласқан кісім емес-ті. Қазақтың қай-қай ақыны да өлеңмен ерте айналысқан тума таланттар. Сол өлеңді мен де ерте, тіпті алтыншы сыныптан бастап жазғанмын. Оқуға түскеннен кейін әдебиет менің негізгі шаруам ғана емес, басты дертіме айналды. Оқитыным да, жазатыным да сол. Бірақ газет-журналдарда аздап жарияланғаным болмаса, жеке жинақ шығару мүлдем мүмкін емес. Жоспарға кіргізбейді. Кіргізсе, әйтеуір бір жерде сызылып қалады.

Қазір, әрине, кімнің ақыл бергені есімде жоқ. Әйтеуір бір ағайын Тайыр Жароковқа барсаң қайтеді, жерлес қой, мүмкін көмектесер деді. Шапанымды шешіп алар дейсің бе? Бардым. Пәлендей үмітім жоқ. Бірақ “суға кеткен тал қармайды” деген,

қармаған соңғы талым Тәкең болды. Ол кезде Көркем әдебиет баспасында Бас редактордың орынбасары болып қызмет істейді. Жалғыз отыр екен, кірдім. Амандастым. Кім екенімді айтып, таныстырдым. Ең бастысы — жерлес інісі екенімді басып айттым.

— Өлеңдеріңді әкелдің бе? — деді.

— Бұл жолы керегі бола қоймас дедім.

— Жатқа білетіндерің бар ма?

— Бар!

— Оқышы!

— Жақсы! — Балаларға жазған бірер өлең және бір лирикамды оқыдым. Мінезсіз жылқыдай басын кекжитіп қолайсыздау отырып тыңдады. Алдында жатқан етектей-етектей үлкен бір қағаздарды әрліберлі ашып қарады да бір жерге менің фамилиямды жазбақ болды. Осы кезде Иманжан деген халық ақыны кірді. Аман-саулықтан кейін:

— Мына бала қай бала? — деді.

— Ақын бала! — деді Тәкең.

— Ақын болсаң оқышы бірер өлеңіңді! — деді кария.

Оқыдым. Байқаймын, оған да ұнады.

— Қай жердің баласысың? — деді сосын. Тәкең шошып кетті. Рушылдық, жершілдік дегеннен Тайыр ағамыз сұмдық қорқатын. “Е, белгілі болды, біртуған екенсіңдер ғой!” деп қалатындай іштей секем алған Тәкең:

— Оны қайтесіз? Бәрібір емес пе қай жерден болса да!

— Әрине! Әйтсе де жөн сұрасу — ата салты емес пе?!

— Бара бер, айналайын! Кейін хабарласарсың! — деді Тәкең менің одан өрі отырғанымды қаламай. Мен тұрып жүре бердім.

Осы болған оқиғаны ауылдас бір ағама айтып беріп едім:

— Кім саған Тәкене бар деп жүрген?! Түк те шықпайды одан! — деді ол өзінен өзі ренжіп.

Шынында да менің бұл әрекетімнен ештеңе шықпады. Тәкен жәрдем бере алмады. Сірә, қолынан келмеді-ау деймін.

Бірнеше жыл өтті. Балаларға арнап бірнеше өлендер кітабын жаздым. Оларым шетінен жарық көріп жатты. Бірақ лирикалық өлендерімнің жолы ауырлау болды. Әйтсе де ізденгенімді, жазғанымды тоқтатқан жоқпын. Бір күні тәуекел етіп, олардың басын қосып, жеке жинақ жасадым. Жинақ емес, табиғаты ортақ өлендерден тұратын өлендер кітабы. Заты да, аты да өзге дүниелерге ұқсамайды. Сәті түсіп тұрса керек, бір кезде Қазақстан Жастар одағы жанынан шығармашылық бірлестік ашылып, сонда жас таланттардың туындылары талқыланатын болды. Бірінші болып менің “Ой орманым” сол ортада талқыға түсті. Сол бір әдеби шығармашылық отырысты сол кездегі Қазақстан Орталық комсомол комитетінің идеологиялық хатшысы, сол кездің өзінде көрнекті журналист Камал Смаилов жүргізді. Жүмекен Нәжімеденов, Мұқағали Мақатаев, Әбіш Кекілбаев, Асқар Сүлейменовтер бастаған сол кездегі мықтылардың біразы қатынасты. Талқылау сәтті өтті. Бірлестік бірауыздан “Лениншіл жас” газеті осы талқыланған өлендердің жұрт көңілінен шыққан тандаулы тобын бір бет қылып жарияласын деп қаулы алды. Обалы не керек, газет қырсыққан жоқ. Кітаптың бәрі бірдей бір бетке сыймады. Сөйте тұра “Ой орманы” өзінің композициялық тұтастығын жоймай, қысқартылып, ықшамдалып, кітаптың газеттік нұсқасы оқырманның қолына тиді. Мен бір

күнде мәшһүр болып шыға келдім. Содан “Ой орманы” 1965 жылы жеке кітап болып жарық көрді. Бір жыл өткеннен кейін Қазақстан Ленин комсомолының сыйлығын алды.

Өзіне жетпей жатса да, қазақ біреуге ақыл бермей жүре ала ма?! Бір жерлес ағайыным:

— Сен осы аты шыққан ақын ағаларыңмен араласып тұрасың ба? — деді.

— Жоқ! — дедім шынымды айтып.

— Олай болмайды ғой. Адам күні адаммен! — деді әлгі ақылшым. — Мына лауреат болғаныңды тілге тиек қылып, соларды үйіңе шақырып жібер! Ештеңең кетпейді.

Мен ойланып қалдым. Үй ішіммен ақылдастым. Сөйтіп әрқайсысының отырған жерлеріне барып, қонаққа шақырдым. Ешкім бас тартқан жоқ. Пәтеріміз тар. Қуықтай-қуықтай екі бөлмеден тұрады. Небары жиырма сегіз шаршы метр. Кәдімгі құрқылтайдың ұясындай. Өздеріміз төрт жанбыз. Өзім, әйелім және екі балам. Алматы жиһаз фабрикасы жасаған үлкен дөңгелек үстел. Үлкен болғанда да үлкен. Бір өзі залдың жартысын алып тұр. Барымызды салып дайындалдық. Әліміз келгенше мәдениетті, интеллигент болып көрінуге тырыстық. Арақ-шараптың өзін шишасымен қоймай, думанханадағыдай графинге құйып, әспеттеп-ақ бақтық. Стақандардың көзін құрттық. Оймақтай-оймақтай рюмкалар. Ішіндегі шарабымен қосып өзін де жұтып қоюға болады.

Ол кездерде Жұбағанды құтырған ит қауып, аузына мүлдем арақ алмайтын. Төкең мен Сағынғали ағаларымыз тек қана портвейн он екі дегенді ішеді. Ішіндегі әмбебабы Әбекен, Әбу Сәрсенбаев. Жасы үлкені де сол. Ішпейтін дастарқан ең тыныш, ең

момын және ең көңілсіз дастарқан болады. Сәл көңілсіздеу өтіп жатты. Үзіліс кезінде шылым шегетіндер далаға шығып, жеңгелеріміз балконға шығып, оңашалай қалған бір сәтте Тәкең қолымнан қысып тұрып:

— Немене, сенің үйінде кәдімгі қырлы стакан жоқ па? — деді.

— Бар!

— Әкел, бар болса!

Әкелдім.

— Енді құй осыған!

Құйдым.

— Дұрыстап құй!

Тағы да құйдым. Тәкең жан-жағына бір қарап алды да тартып жіберді.

— Тағы да! — деді сосын. Тағы құйдым. Оны да тартып жіберді.

— Енді осыдан кейін рюмкаға құймақ түгіл, оймаққа құйсаң да бәрібір! — деді қабағы ашылып.

Тайыр Жароков салынып ішкен адам емес. Бірақ аз-аздап бабымен және үзбей ішетін. Жазушылар одағы мен “Жазушы” баспасы бір ғимараттың ішінде орналасқан-ды. Ол кісі бірінші қабатта, мен екінші қабатта жұмыс істеп жүрдік. Күніне бір емес, бірнеше мәрте көрісетінбіз. Содан білем, ол кісі Ғафу інісімен бес-он минутқа шығып кетіп, бір стакан шарап ішіп оралатын. Киров (Бөгенбай) мен Мир (Желтоқсан) көшелерінің қиылысқан тұсында бір кезде қонақ үй болған. Соның астында буфет бар. Біздің ағайындар сол жерге барып көмейлерін жібітіп қайтады.

Бірде Тәкең он-он бірлердің шамасында менің кабинетімнің есігін ашты да оң қолының сұқ саусағымен шығып кет деп белгі берді. Енді-енді оқымақ

боп алдыма ала берген қолжазбаны жаптым да, ағамыз күтіп қалар деп, жедел шықтым. Тәкең түсіп барады екен, артынан ілесе бердім. Ол артына қарамай, сыртқы есікті ашты. Шыға бере оңға бұрылды. Мен де оңға бұрылдым. Еріп келем. Киров көшесіне жете бере кілт тоқтады. Әскери тәртіппен өкшесін сарт еткізіп, тағы да оңға бұрылды. Енді түсіне бастадым. Өзіне таныс маршрут тұп-тура ескі қонақ үйдің подвалына алып кірді. Ол менің еріп келе жатқанымға сондай сенімді. Бірақ ойы екеуіміздің қатар келе жатқанымызды тірі адамға сездірмеу. Діттеген жеріне жетті де буфеттің алдына тоқтады. Бірақ үн жоқ. Осы кезде жанына жетіп барып, буфетші әйелге:

– Екі жүз грамм портвейн, елу грамм коньяк!
– дедім.

Әйел ақшасын тез-тез есептеп, құятынын құйып берді. Мен төлейтінімді төлеп, қалған-құтқан тиын-тебенімді қалтама салып:

– Ал енді, Тәке! – деп бұрыла берсем Тәкең жоқ. Өзіне арнап алған бір стақан портвейнді сарқып ішіп, асығыс шығып кетіпті. Бір ауыз рахметі де жоқ... Кейін түсіндім: бұл процедура Тайыр ағамыз бен Ғафу ағамыздың күн сайынғы үзбей істеп отыратын ритуалдары екен ғой. Сол жолы бір себептермен Ғафекең келмей қалып, Тайыр ағам маған амалсыз бұрылған. Өйткені қаржы Ғафу інісінің қалтасында, өзінде ештеңе жоқ. Бұл жағдайға мен бірінші рет тап болып, бірінші рет стақандас болдым. Екінші рет қайталанбады. Сірә, Ғафу ағам содан кейін тәртіп бұзбаған болуы керек.

Ақындардың басты қызығы – өлеңдері, шығармашылығы. Бірақ ол кезде әлі де болса, шығармашылықтың қуанышынан қауіпі көп-ті. Поэзия ақының үнемі ақиқат жағында болғанын қалайды. Ал

тоталитаризмге ақиқатынның құны бір тиын! Оған қажеті — саясат, жалған сөз, көз бояу. Дәлірек айтсақ, қоғамды және партияны мақтау, мадақтау. Сонда ғана жұлдызың жанып, абыройың көтеріледі. Креслон да биіктей түседі. Сөйтіп партияға жақындаған сайын халықтан алыстай бересің. Енді Ел сені бұрынғыдай іздеп жүріп оқымайды. Ұмыта бастайды, ұмыта бастайды. Тәкең мұны түсінбеді дейсің бе?! Түсінді. Былай жүрсе — арбасы сынады, былай жүрсе — өгізі өледі. Екі ортада ақын өледі. Поэзия өледі. Басы қатқан сорлы талант не істерін білмейді. Шақшадай басы шарадай болады... Жана бір ауруға тап болады. Содан емделсем дейді. Ондай емді Құдайдың өзі де ойлап таппаған. Бірақ халық айтатын көне мақал “суға кеткен тал қармайды”. Ол талын көбіне-көп шиша болып шығады... Әйтпесе Тайыр Жароков — туа біткен талант, тұтас тұлға. Оның түбіне жеткен — социалистік реализм. Сол социалистік реализм негізінде жазылған “Тасқын” да, “Тасқынға тосқын” да, “Жапанды орман жаңғыртты” да авторына абырой әкелген сүйкімді дүниелер. Бірақ Тайыр Жароков талантын түгел көрсете алатын түбегейлі туынды, асыл қазына деу қиын!

“Абай” романы басылып шыққаннан кейін Әуезовтің абыройы бұрынғыдан бетер артып жүре берді. Көп жылдық еңбегінің жанғанына не жетсін! Ол роман жарық көріп қана қойған жоқ. Көзге түсті. Орыс тіліне аударылды. Сол арқылы оның оқырмандары көбейді. Туысқан тілдерге де аударыла бастады. Сталиндік сыйлыққа ұсынылды. Міне, осы кезде Мұханнан тыныштық кетті. Әртүрлі себептермен сол бір күрделі туындының үстінен арыз берушілер молайды. Әдетте арыз атаулы аяқсыз қалмайды. Комиссиялар құрылады. Оларға арызда көрсе-

тілген көлегейлі құбылыстарды анықтау тапсырылады. Мәскеуден келген сондай бір салиқалы комиссия Тәкенді шақырып алып:

— Әуезовтің романында ескілікті аңсау бар. Өткен феодализм дәуірі сондай бір үлкен сүйіспеншілікпен суреттелген. Ең бастысы — ұлтшылдық сарын байқалады делінген арыздарда. Сіз соған қалай қарайсыз? — дейді. “Иә, арызда айтылған уәждің жаны бар. Әуезовтің олай жазбауы керек еді”, — деуге Тәкеннің ар-ожданы бармайды. Ұлы жазушының әйгілі шығармасы суреттеліп отырған сол дәуірге барынша сәйкес келетінін мойындап, ақтап сөйлеуге тағы да батылы бармайды. Содан бұл сұрақтардан оңай құтылып кетудің амалын таппай:

— Ал Сіз өзіңіз қалай қарайсыз? — дейді комиссия адамына. Қорқақ па, жоқ па? Кесіп айта алмаймын. Бірақ та үркек жылқы секілді селк ете түсетін мінезі бар. Ол мінез жалғыз Тәкенге ғана тән емес. Сол заманда өмір сүрген талай қазақтан байқалатын.

Сталин дүние салғаннан кейін Кеңестер Одағында бұрын-сонды ақылға сыймайтын әртүрлі өзгерістер бола бастады. Шетелдік қонақтарды жиі-жиі көріп, өз адамдарымыз да ақырын-ақырын темір тордың ар жағына барып қайтатынды шығарды. Жарты ғасыр бойы ерінбей-жалықпай салған саяси бөгеттерді жарылыс жасап бұзбағанмен әр жерден бір тесіп, шлюздер арқылы дем шығаратын мүмкіндік болды. Кеңірдегіне шейін түймеленген көйлектер мінез байқатып, кеуденің жартысын көрсетіп тұратын барынша ашық омыраулар көбейді. Бір кездегі тротуар сыпырып жүретін кең балақ шалбарлар мүмкіндігінше тарылды. Үйрек тұмсық туфлилердің орнына үтіктей сүйір жеңіл туфлилер бас-

ты. Бұрымдар қысқарған үстіне қысқара түсті. Әйелдердің шашы шолтиып, ерлердің шашы жалбырай берді. Көйлектер мен юбкалар апшыра-апшыра тізеден әлдеқайда жоғары шығып кетті. Ең қиыны осы болды. Жоғарғы жағы төмен, төменгі жағы жоғары мөлтек көйлек киген әдемі қыздар қысылмай алдыңнан еркін өтіп жатқанда тез тұтанған сезімтал жігіттер өздеріне өздері әрең-әрең ие болатын. Тайыр Жароков сол кездерде жігіт жасынан енді-енді өтіп, жігіт ағасы бола бастаған. Дер кезіндегі қырма сакал, албырт ақын тұтанбағанда кім тұтанады?! Ол өртенбегенде кім өргенеді?! Сол Төкенді бұдан да жастау кезінде көрген бір замандасы айтады: “Бір күні Жазушылар одағына келсем, комсомол жиналысы жүріп жатыр екен. Ашық жиналыс болғаннан кейін кіріп отырдым. Мәселе Тайыр Жароковтың тәртібі туралы. Әңгіме енді қызып, қызыл кеңірдек бола бастаған кезде Сәкен Сейфуллин келді. Ол қолындағы өрнекті таяғымен есікті түртіп ашып: “Бұл неғылған жиналыс?!” деп сұрады. Жиналыстың төрағасы: “Жас ақын Тайыр Жароковтың моральдік кейпі туралы мәселе қарап жатырмыз” — деп жауап береді. “Ол не бүлдіріп қойып еді?” дейді Сәкен Сейфуллин. “Бір қызбен ойнап қойыпты!” “Шын ба?” “Шын!” “Доғарындар тез! Ол өзі келісті жігіт болса, керемет ақын болса, қалай қызға қарамайды, қалай ойнамайды? Токтатындар кәне!” — дейді.

Бір кезде сондай болған сойқан Төкең он бес-жиырма жылда түзеле қойды дейсің бе? Арнасын бұзбаса да, айналасын суарып жататын жыр дариясы себеп болса, тасуға дайын... Бір күні Жазушылар одағына кіре бере фойэнің қақ ортасында тұрған Төкеңе көзім түсті. Есік жаққа сыртын беріп, мойнын сол жаққа қатты бұрып, қатып қалыпты. Тақап ба-

рып, Тәкең қарап тұрған жаққа көз жүгіртіп едім, ұзын дәліздің терең түкпірінен баспада істейтін орыс қызы бері қарап келеді екен. Омырауы жартылай ашық. Төңкерілген екі тостаған кеудесін тесіп барады. Юбкасы тіптен шолақ. Ана жер, мына жерге шейін деп айтудың өзі қиын. Балтыр түгел жала-наш. Және жұп-жұмыр, Тәкеңде ес жоқ. Қызбен бірге мойын да қозғалып, қыз орта жерге жақындағанда басы түзеліп, оң қанатқа ауғанда мойны да оңға қарай бұрыла бастады. Сол оңға бұрылған бас жартылай жалаңаш сұлуды біраз жерге шығарып салды. Мен енді шыдамадым. Желке тұстан:

– Тәке! – дедім оқыс. Тәкең селк ете түсті. Қолайсызданып қалғаны сезіліп тұр.

– Сен қашан келіп қалып едің бұл жерге? – деді.

– Сіздің мойныңыз сол жаққа қарап қырық бес градус бұрылып тұрғанда келгенмін!

– Бәрін байқаған екенсің ғой, сайтан!

– Сайдан емес! Сайданның інісі!

– Бірі сайтанның інісі, бірі сайтанның ағасы!

– деді ол қалыспай.

Тайыр Жароков көп жылдар бойы “Жазушы” баспасы бас редакторының орынбасары болып істеді. Бастықтары бір емес, бірнеше мәрте өзгерді. Бірақ Тәкең орынбасар болып қала берді. Өспеді. Сірә, өсірмеген болуы керек. Содан да ма, ағамыздың жұмысқа құлқы жоқ сияқты көрінетін. Қашан барсаң да алдында ашулы қолжазба жатады. Бір барғанда жанында тұрып, көз жүгірткен едім – Жұмекен Нәжімеденовтің жаңа дүниесі екен.

– Мұны несіне оқисыз? – дедім.

– Неге оқымауым керек?

– Жаман жаза алмайтын жақсы ақын. Мен мұн-

дай қолжазбаларға оқымай-ақ қол қоя салар едім!

— Қорықпай ма?!

— Қорықпай.

— Мә, ендеше!

Жүмекен ол кезде, ұмытпасам, төрт-бес жинақтың авторы болып қалған. Жылдан жылға өсу үстінде. Алғашқы екі кітабына қатарынан мақала жазып, қолтығынан демегенмін. Менің түсінігімше, тап сол тұста Жүмекеннен мықты ақын жоқ болатын. Керемет еңбекқор. Қайдан шығып жатқаны белгісіз. Жазады да жатады. Жазады да жатады. Мені ең бірінші рет таң қалдырған тірі ақын осы болды. Сұрастырып көрсем, менің қатарым. Бір жылдың төлдері екенбіз.

Көп кешікпей Жүмекен жас ақындардың Бүкілодақтық фестиваліне қатынасып, үлкен абыроймен оралды. Ол онда, яки Мәскеуде Сергей Смирнов дегеннің семинарына қатынасып, өз тобының озығы атанды. Сергей Смирнов өте бір ойлы және жинақы ақын болатын... Әр ұлттың ақыны әр тілде жазады. Оқу да, түсіну де, бағалау да қиын, әрине! Бір ғана жол, бір ғана мүмкіндік — жолма-жол аударма. Сол жолма-жол аударманың өзінен Жүмекен өзінің қандай құдіретті ақын екенін танытқан. Сергей Смирнов семинарының лауреаты болып танылған. Бұл Бүкілодақтық семинарда жалғыз Жүмекен ғана емес...

Бұл сапарда орыс тілінде жазатын Олжас Сүлейменов Николай Тихонов семинарына қатынасып, ол да үлкен абыройға ие болып қайтты.

Жүмекеннен басқа біреу болса, сол фестивальдің жемісін барынша пайдаланып қалатын еді. Орыс ақындарымен, әйгілі аудармашылармен танысып, Мәскеу баспаларына соғып, бір жылда болмағанмен

біреу жылда Бүкілодақтық деңгейдегі белгілі ақындардың қатарына қосылып-ақ кететін еді. Бірақ Жүмекен кез келген онтайлы сәтті пайдаланып қалатын есептің ақыны емес. Ол тек таза поэзия үшін, еңбек үшін жаратылған жан болатын. Рас, ол да өз заманының жемісі, өз заманының өнімі. Керек десеңіз, өз заманының, өз уақытының құрбаны. Басқа ақындар секілді ол да бір мекемеде, редакцияда сол жердің байлаулы бұзауы сияқты нөкталаулы болатын. Басқалар сияқты ол өз үйіне шаршап, шалдығып қайтатын. Ешкімнен кем ішпейтін. Басқалар сияқты ол да қонаққа барып, қонақ шақырып, әріптестерімен жиі араласып тұратын. Қайталап айтам, ішетін. Бірақ та арақтың соңына түскен жоқ. Мансап қуған жоқ. Қол босатпайтын қиын тірліктен біреу сағат, кейде біреу минут үнемдеп, өлеңмен оңаша қалуды көңілі қалап тұратын. Қандай жағдайда да ол өз қатарынан, өз әріптестерінен біреу сағат артық жұмыс істейтін. Апталап, айлап жазбай кету Жүмекен үшін барып тұрған трагедия еді. Қажып жүрген күндердің өзінде, біреу сағат қалғып алып, жазу үстеліне барып отыратын. Бастаған нәрсені бітірмей тынбайтын. Бітіре сала басқа бір жаңа дүние бастайтын.

Жүмекен драматургияға барып үлгермеді. Бірақ прозада жақсы дүниелер жазып кетті. Оларды өзінің поэзиясына зиян келтірмей, ел мен өлеңнің арасында жүріп тындырды. Жаңылмасам, бір күні “Мезгіл әуендері” деген жинағын алып келді. Редактор екеуі, шамамен, бір айдай ғана жұмыс істеді. Өндіріске қол қойып, шартты қолына алғаннан кейін бір-екі апта өтті ме, өтпеді ме, келесі кездескенде Жүмекен маған:

— Қадыр, мен роман жазып бітірдім! — деді.

-
- Қашан?
 - Осы жақында!
 - Қай уақытта жазып жүрсің?

Ол жауап бермеді. Жымиып күлді де қойды. Жүмекен жалпы жұмбақ жігіт болатын. Содан ол романын құшақтап Тахауи Ахтановқа барады. Ол кезде Тахан “Жұлдыздың” редакторы болатын.

– Таха! Менің мектептес бір жолдасым роман жазыпты. Маған оқып берші дейді. Поэзия болса бірсәрі. Прозаға мен не дей алам? Сіз қарап, әділін айтыңызшы!

Біреп күннен кейін мен Тахауи ағамызбен жолыға қалдым.

– Қадыр! – деді ол амандаса сала. – Жүмекеннің бір жолдасы жап-жақсы роман жазыпты. Ешкімге ұқсамайды. Сен оны танымайсың ба?

– Жоқ, танымаймын, – дедім әдейі.

Әңгіменің жалғасын мен екі-үш күннен кейін Жүмекеннің өзінен естідім.

– Мына романды жазған адам кім? Осы арада тұра ма өзі? Елде болса шақыр! “Жұлдызға” жариялаймыз! – дейді.

– Шақыртып керегі жоқ! – дейді Жүмекен.

– Неге?

– Өйткені ол адам алдыңызда тұр!

– Өй, өзің қызық екенсің ғой! Роман жазып едім, бірінші үлкен дүнием ғой, оқып, пікір айтыңызшы демейсің бе!

– Деуге болатын еді, әрине! Бірақ белгісіз автордың белгісіз дүниесіне әділін айтсын дедім... Оның үстіне батылым бармады.

– Сенікі болғанда әділін айтпаушы ма едім?

– Жоқ! Айтасыз ғой... Бірақ аяушылық білдіріп, сылап-сипап жіберуіңіз де ғажап емес!

Тахауи марқұм інісінің осынау бір оқыстау әрекетіне қатты ырза болып, жиі-жиі айтып жүретін.

— Әй, Жүмекен, жолдастарыңның біреуі слу-чайно жаңа роман жазып бітірген жоқ па? Мен оқып беруге дайынмын! — дейтін Жүмекенді көрсе әзіл-деп. Ал басқа жерде, Жүмекен жоқ жерде — Шын жазушы, міне, осындай таза болуға тиіс! — дейтін.

Авторының кім екенін білмей тұрып Тахан жылы қабылдаған романды прозашыл қатарласта-ры салқын қабылдады. Проза секциясында талқы-ланды. Бұл мәжілістен мен бейхабар едім, талқы-лау жүріп жатқан кабинетке кездейсоқ барып қал-дым. Жиналыс басталып кетіпті. Ағынан жарылып, ақтарыла сөйлеген адам болмады. Ұсақ-түйек кем-шіліктердің айналасында, шөп-шөнге терген әң-гіме ғана... Байқаймын, осыдан кейін Жүмекеннің прозаға деген ықыласы бірте-бірте суи берді, суи берді. Поэзиясына тез қайтып оралды. Көп ке-шікпей “Жеті бояу” деген жаңа жинағы жарық көрді. Соны маған сыйлап тұрып, өмірі айтпаған бір өтініш айтты:

— Қадыр! Осы менің миым ашып, адасып жү-руім де мүмкін! Мына кітапты ұқыпты оқып шы-ғып, қалың оқырманның алдында әділ пікірінді айт-шы! Не де болса, бүкпей айт!

Кітап қолға тиген бойда оқып шықтым. Негізі-нен, ұнады. Сол баяғы Жүмекен. Өзіне тән филосо-фия. Терең мағыналы өлендер. Жаздым. Жарияла-дым. Менің шын көңілден жазған жұпыны мақалам оны аздап болса да жұбатты. Үйреншікті өлендеріне сағына оралып, тереңдей түсті. Жаңа бір талпыныс, жаңа бір қуатпен шамырқана жұмыс істеді. Жылға жетпейтін уақыт өтті. Бір жексенбіде ертемен теле-фон соқты.

– Не боп қалды? – дедім мен ерте оятқанын ұнатпай.

– Сағат он бірде “Динамо” стадионына келші!
– деді..

– Жай ма?

– Кейін айтам!

Бардым. Екеуіміз стадионның жоғарғы орындықтарының біріне шығып отырдық. Бәрібір өлетін күнім өлді. Не де болса төзуім керек. Ананы айттық, мынаны айттық. Негізгі мәселе қозғала қоймады. Бір мезетте Жүмекен сағатына қарады да:

– Жүр, кеттік! – деді.

– Қайда?

– Үйге! Ет дайын!

Әйелі екеуі жақсылап тұрып келіскен болулары керек. Барсақ үстел жаюлы. Қол жуып отыра кеттік. Өте сирек кездесетін үлкен бір шиша. Бұрын-соңды мен ішпеген арақ. Ашылды. Құйылды. Сонда барып Жүмекен:

– Қадыр! Мен жаңа бір өлендер жинағын бітірдім! – деді.

– Құтты болсын! Көлемі қанша?!

– Он жеті, он сегіз баспа табак!

– Көп қой!

– Енді қашанғы жаза береді дейсің?! Тапжылмай отырып, он бір айда аяқтадым.

Мен өзім де көп жазатын, өнімді жазатын авторлардың бірімін. Бірақ мұншалық мол дүниені соншалық аз уақытта жазып үлгергеніне таң қалдым.

– Осыны оқып бер! Қанша сын айтсаң да өкпелемеймін! – деді.

– Тегін ғой, әрине! – дедім әзілдеп.

– Әрине! – деді ол да күліп. – Немене, оқығаныңа да соғым сұрамақсың ба?

Бірінші рюмканы тамшысын қалдырмай қағып салдық. Осы жақында ол ет қызуымен жүріп, инфаркт алғанын да байқамай қалыпты! Отпен ойнап жүр!

— Қ. Мырза! — деді ол бір кезде. Ол мені, әдетте, осылай атайтын. “Жұлдыз” журналында жауапты хатшы боп жүрген кезімде авторларға қаламақы қоямын. Журналдың бір саны ақшаға көшіргенде 30000 сом қаламақы. Ол кезде ол өте көп ақша. Сол мол ақшаны пышақ үстінен бөліп, ведомстының астына “Қ. Мырза” деп қол қоям. Содан соң сол тұстағы қаламақысы өте аз “Лениншіл жас” газетінен барып, бес-он сом ғана қаламақы аламын. Алған бойда құжатқа “Қ. Ырза” деп қол қоямын. Соларды өз көзімен көріп жүрген Жүмекен мені көбіне-көп “Қ. Мырза” деп атайды.

— Қ. Мырза! Бүгін енді ішуге тура келеді! Ішесің!

— Жүмекен-ау, менің қалай ішетінімді өзін жақсы білесің ғой! Көтере алмаймын. Құсып тастаймын! Арағыңды аямайсың ба?! Зорлама!

— Зорлаймын! Зорлаймын! Зорлаймын! — деді бала болып кеткендей! — Құссаң құса бер, зорлаймын! Ішесің! — деді.

Сонымен не керек құя берді, іше бердік. Құя берді, іше бердік. Қанша уақыт өткенін құдайдың өзі біледі. Бір мезгілдері шайқала басып далаға шықтық. Әрең шықтық. Шыға бердім де есік алдындағы қара еменнің түбіне лақылдатып құстым. Ұзақ құстым. Басқа жерде бірер рюмкамен шектеліп, барынша аз ішуге тырысатынымын. Бұл жолы олай істей алмадым. Сәл бас тартсам досымның көңіліне келетіндей болды да тұрды. Бұрынғы Жүмекен жоқ. Ол шаршаған, ол қажыған. Өкпешіл. Не болса соған

ренжи салады. Таусылып жүрген жақын жанның жарасына тұз сеуіп, асқындырып алмайыншы деп көне бердім ырқына.

— Әй, Қ. Мырза, бақыттысың ғой! Бақыттысың!

— Қандай бақытты айтып тұрсың?

— Құса аласың! — деп Жүмекен шылымына шашалып қалды.

— Сен неге құспайсың?

— Құса алмаймын!

— Құса алмайды емессің, — деймін мен лоқсып жатып, — құсығынды да қимайсың!

— Не десен, о де! Құса алмайтыным рас!

Ол мені трамвайға шейін шығарып салды. Ар жағы есімде жоқ.

Жүмекен сөйлегеннен тындағанды, дауласқаннан жазғанды жақсы көретін. Сол принципін өле-өлгенше сақтап өтті. Бірақ үндемей отырып-отырып, төбеден түскендей бірдеңе айтатын. Оның өзі бейнелі, әсерлі шығатын. Бірде түс кезінде қазіргі Мәншүк пен Әлия ескерткіші орналасқан алаңда қыркылған, күзелген гүлзар ортасында демалып отыр едік, бір-екі қазақ қызы жақын орындықтардың біріне келіп жайғасты. Бұл баяғы мини юбканың шырқап тұрған шағы. Бір аяғының үстіне бір аяғын қойғанда юбка жалпы жоғалып кетеді екен. Жүмекен бір жымыып алды да:

— Карашы, қара! — деді ол. — Көрдін бе: түрі ұлттық, мазмұны социалистік бұттарын жария ғып отырғандарын! — Ол кезде кеңес мәдениетіне байланысты бірдеңе айтыла қалса, “түрі ұлттық, мазмұны социалистік” деген тіркесті жиі қайталайтын. Әдеби сын мақалаларда осынау бір саяси тіркесті өзім де талай айтушы едім. Жүмекеннің жаңағы теңеуінен кейін аузыма алуды қойдым.

Жүмекен әдебиетке ойда жоқта оқыс келіп, қазақ поэзиясының қақ төрінен бір-ақ шықты. Шығып қана қойған жоқ, бірден орнығып қалды. Отырған жеріне бірте-бірте бата түсті. Бірінші кітабынан екіншісі, екіншісінен үшіншісі салмақтана берді. Замандастарына, әсіресе өз қатарына бұл, әрине, ұнай қойған жоқ. Қой аузынан шөп алмайтын Сағидың өзі бұл құбылысты жайбарақат қабылдай алмады. Бір дастарқан үстінде Жүмекенді шапалақпен тартып жіберіпті. Мұны біреуден естіп жүрсе мені ренжиді деп ойласа керек, келесі күні Сағидың өзі айтты.

— Ұят істеген екенсің! — дедім мен оған.

— Өзім де солай ойлаймын! — деді момын Сағи.

Екі-үш күннен кейін барып Жүмекен кездесіп, болған оқиғаны ашу-ренішсіз айтып берді.

— Не кінәм барын білмеймін. Не жаздым мен оған?!

— “Не жаздым?” “Не жаздым?” деген не?! “Қалай жаздым?” де! Жақсы жаздың! Бар кінәң сол! Ал онікі жай пендешілік! Қызғаншақ адамдардың алдында біз бәріміз де кінәліміз. Өйткені үнемі жақсы нәрсе жасауға тырысамыз. Ол біреудің қолынан келеді, біреудің қолынан келмейді. Қолдарынан келетіні шапалақ!

— Сағидың өзі де жақсы жазады ғой!

— Әрине! Бірақ сен одан да гөрі жақсы жазатын болуың керек! Әзірше мені шапалақпен періп қалған ешкім жоқ. Бірақ періп қалса, таң қалмаймын! “Жақсы өлең жазған сайын сезеді ішім, қайтейін доспен бірге жау табамын”...

— Бұл сенің өлеңің ғой.

— Рас, менікі. Бірақ жағдай ортақ қой!

Ол жымып күлді.

Бірақ қанша күшті болсаң да, қанша шыдамды болсаң да өзіңе өзің ие бола алмайтын сәттерді талай бастан кешірдік. Сондай бір сәттер Жүмекен мен Мұқағалидың да бастарынан өткен тәрізді. Бұл енді Алматыда емес. Талдықорған шаруашылықтарында болғанға ұқсайды. Көргендердің айтуына қарағанда, сол айқастың кезінде Жүмекеннің бір уыс шашы Мұқағалидың уысында, Мұқағалидың ту сыртынан сөгілген қалың жейдесі Жүмекеннің қолында жүргенге ұқсайды. Ол екі қошқардың не себепті сүзісіп қалғандарын білмеймін. Не Жүмекен, не Мұқағали маған ол туралы бір ауыз сөз айтқан жоқ. Олар қалған ғұмырларында бірін-бірі қатты сыйлап өтті. Ал шатақ шыққан кезде екеуі де қатты қызу, мүмкін тіпті қатты мас болған шығар.

Мұқағали марқұмды сондай бір буырқанған бура тұстарында бірнеше мәрте көргенмін. Жазушылар одағында ол әр хатшының есігін бір ашып, бөрліктіріп жүретін. Төзімдері таусылған Одақ басшылары күндердің бір күнінде Мұқағалиды мүшеліктен шығарып, фойэге секретариаттың шешімін іліп қойды. Біз, біраз адам, бұл шешімге іштей қарсы болдық. Бірақ Одақ басшылары солай істеуге мәжбүр болған сияқты.

Жүмекенде ондай мінез жоқ еді. Ол не болса да іштей тынатын. “Өмірден өтер алдында Жүмекенмен көп сөйлескен Қадыр Мырзалиев болатын... Екеуі үйдің жанындағы стадионға кетеді. Ұз-а-ақ сөйлеседі. Кейде сол серуеннен қатты ренжіп келіп жүрді. Оны не де болса Қадыр біледі. Қадыр “Жас Алашта” жарияланып жатқан “Иірім” атты туындысында біраз жайды айтып жатыр ғой. Бәлкім Жүмекен жайлы бір шындықты айтып қалатын

шығар” – депті “Жас Алаш” газетіндегі сұхбатында Жүмекеннің көп жыл отасқан зайыбы Нәсіп.

“Не болса да ол іштен тынатын еді” деп отырмын ғой. Оның негізгі дерті де, қасіреті де сол мінезіне байланысты... Жүмекен, қайталап айтам, аса еңбеккер, одан да дәлірек айтар болсам, бейнеткер еді. Бейнетін көрген адам Зейнетін де көруге тиіс емес пе? Бірақ мұндай компенсация бола қойған жоқ. Оның көрген зейнеті бейнеттің оннан біріне де татымайтын. Алғаны – бір ғана Комсомол сыйлығы. Оны Жүмекеннің бақайына тұрмайтын біреулер де алды. Ол бірнеше жыл “Жазушы” баспасының балалар әдебиеті редакциясында кіші редактор болып істеді. Ең өскен жері – “Мектеп” баспасында бөлім меңгерушісі болды. Бұл өзі жұмысы көп, тынысы тар орын болатын. Нәсіп жаңағы “Жас Алашқа” берген сұхбатында: “... Жұбан ағамызға барып жұмыс сұрапты... Алайда Жұбағанды орны үңірейіп тұрған үш орынға да жұмысқа алуға ыңғай танытпапты. Сол жолы қатты ашуланып келді... Келді де, ас үйге кіріп отырғанда айтқан сөзі әлі есімде: “... Е-ей, шал! Сен кімнің ақылымен мені жұмысқа алмай отырғаныңды білемін...” деп айтты дейді.

Бұл шаруаға мен өзім де араласқанмын. Аздап таныспын. Сөйте тұра көп мәселе маған жұмбақ. Әсіресе, Жүмекенді жұмысқа алдырмай жүрген адам – мен үшін беймәлім. Ол туралы досым маған бір ауыз сөз айтқан емес. Егер ондай адам бола қалған күнде де, Жұбан ағамыз соны тыңдай қойды дегенге өз басым сене алмаймын. Ол ондай шаруаға біреудің араласқанын мүлдем ұнатпайтын және құлағына да ілмейтін. Ал осы жерде айта кететін бір шындық – ағамыз Жүмекеннің ақындығын қатты бағалайтын. Сыйлайтын. Нәсіптің есінде болуға ти-

іс. Бірде ол өзінің ең қымбат деген қонақтарына Жүмекен екеуіміздің отбасымызды қосып шақырған... Ол тегін емес қой... Оның Жүмекенді жұмысқа алмай жүргені оны жек көргендігі не біреудің жамандап қойғандығынан емес, сақтығынан. Оның осы мінезінен біразымыз зардап шектік... Әсіресе, Жүмекен...

Ал Жүмекеннің сол кездегі хал-жағдайына келетін болсам, ол маған әбден таныс. Бұл жағынан біздің ауруымызға шейін ұқсас.

Шаршаудың да түрі көп. Қара жұмыстан шаршаған адам бір-екі күн демалса болды – қунап шыға келеді. Ми жұмысы ондай емес. Оның психологиялық астары бар. Жүмекеннің шаршауы шегінен шыққан шаршау еді. Ол шаршау – шаршау емес – титықтау болатын. Шаршау – биологиялық, физиологиялық, жалпы адам атаулының бәріне тән ортақ құбылыс. Ал титықтауды соңғы жылдары дәрігерлер аурудың жаңа түрі, қауіпті түрі деп тапты. Ол бұрыннан белгілі стресс, депрессия деген дертке апарып соғады. Ал депрессия дегенімізді ғылым “угнетенность, подавленное психическое состояние” деп түсіндіреді. Бұл пәлені мен басымнан кешкенмін. Әнуар Әлімжановтың хатшы болған кезінде мен осы дертпен бетпе-бет келдім. Дәрігерлер маған кезінде кеңес берді. Олар: “Осы бүгіннен бастап шығармашылық жұмысыңызды тоқтатыңыз. Демалыс алыңыз. Теңізге барыңыз. Әйтпесе, ауруыңыз нашарға шабады!” деді. Тыңдадым. Пицунда шығармашылық үйіне тапсырыс беріп екі бөлмелі люкс нөміріне отбасыммен (төрт адам) барып жаттым. Сенсеніздер, сол Пицундада алғашқы күндерде есенгіреп жүрдім. Ескі таныстарымның өзін танымай жүрдім.

Бұрыннан жақсы көретін Қарауылбек інімді қырғыздың ақынымен шатастырып ұятқа қалдым... Содан кейін мен қатты ойландым. Алматыға келген күні Әнуарға кіріп: “Мені жұмыстан өз еркіммен босатыңыз. Не болмаса осы жұмысты екі адам болып кезек-кезек істейік. Ол – алты ай, мен – алты ай... Әркімнің өз жоспары болады. Жұмыс зиян шекпейді. Ал біздер шығармашылықтан қол үзбей, көңіліміз тоқ болады. Екінші вариант іске асқандағы ойым – Жүмекенді жұмысқа тарту. Ақын ретінде де, адам ретінде де Әнуар оған қарсы бола қоймайтын еді. Алғашқыда “бұл бір дұрыс идея екен” дегенмен, кейін келісім бермеді. Амал жоқ, денсаулықтан қымбат не бар, жұмысты тастауға тура келді. Содан мен үйде он жыл отырып, өзімнің құдай деген сүйікті шығармашылығыммен шұғылдандым. Ауруымнан да айықтым. Ол жылдарды мен жазушы ретінде өзімнің ең бақытты жылдарым деп есептеймін. Ал Жүмекен олай істей алмады. Істемейін деген жоқ, істеуге мүмкіндігі болмады. Балалары жас, әйелі еш жерде істемейді, өзі істемейді. Сонда қалай күн көреді? Қамыты мойнынан түспеді. Жиырмада көтерген жүкті елуінде көтеру қиын. Сол қиындық оны титықтатып тынды. Қырық тоғыз – мүшел жас. Ал мүшел жас әр кезде де қауіпті!

Мұқағали екеуміздің арамызда ешқандай кикілжің болған емес. Біз екеуіміз, шамамен 1959 немесе 1960 жылы таныстық. Оны маған Еркін Ібитанов ертіп келді. Мен Мұқағалиды, оның шығармашылығын, оның төңірегін тәп-тәуір білемін. Әйтсе де сол білетін жайлардың көбі кейбір достар арасында болмаса, көптің арасында, баспасөзде әңгіме етіп жату қолайсыз көрінеді. Не оған, не менің өзіме

нұқсан келтіретін екі жүзді ұстара тәрізді. Оның үстіне куәгерлердің көбі марқұм болып кеткен. Сенбесендер, пәленшеден барып сұрандар деп, сілтей салуға мүмкіндік жоқ. Сондықтан Мұқағали туралы естелік жазып беріңізші деп өтініш жасаған газет-журналдарға қолқаларын орындай алмай, ұятты болып келемін. Енді, соның бәрін болмағанмен, бір-азын ортаға салып көрсем деймін.

Жаздың қақ ортасы. Шілде-тамыздың бірі. Үйден шығатын кез емес. Күн күйіп тұр. Бірақ бір мұқтаждық мені желкелегендей қылып Жазушылар одағына алып келді. Түскі тамақтың кезі. Ешкім көрінбейді. Жоғарғы үшінші қабатта “Жұлдыз” бен “Қазақ әдебиеті” газетінің редакциялары орналасқан. Көтерілген бойда сол жақ дәлізге бұрылдым. Кабинеттердің бәрі бірдей ашық. Бірақ тірі адам байқалмайды. Тау жақ түкпірдегі соңғы бөлмеге беттедім. Барсам, ортадағы биік үстел үстінде бір мүжілген қойдың басы, кымыздан босаған екі шиша. Оң жақ түкпірде бір желдеткіш жұмыс істеп тұр. Қой кетейін дедім де, әлденеден секем алып, есікті қайта ашып, желдеткіш жаққа карадым. Карасам, біресе оңға, біресе солға бұрылып салқын айдап тұрған әлгі желдеткіштің ар жағында кәдімгі кепедей үлкен (кешірерсіздер) бөксе көрінеді. Талтайған екі бұтының арасында салбыраған адамның басы. Тани кеттім. Мұқағали! Соның басы! Менің есім кетіп, үнсіз қалдым.

— Мұндай кезде не іздеп жүрсің, қызталақ?! — деп Мұқағали тұрып келе жатты.

— Есігіңді жаппайсың ба одан да! — дедім есімді жиып.

— Менің жұрттан жасыратын бірдеңем жоқ! — деді ол.

– Көрсететін де ештеңен жоқ қой!
– Бар! — деді ол. Біраз уақыт салбырап тұрғандыкі болуы керек, екі беті қып-қызыл.

Ол өзі өте тершең жігіт еді. Қалталарындағы бет-орамалдары өмірі құрғамай, келесі күні де дымқыл тартып тұратын. Аспан айналып жерге түскен нағыз ыстықта бір қойдың басын бір өзі мүжіп, екі шиша қымыз ішіп алған соң, қалай терлемейді! Мұндай күндерде онда жалпы береке болмайды. Қоңыр салқын үлкен фойэнің өзінде ауа жетпей, желпінеді де отырады. Тап осындай сәттерін андып жүретін Асқар Сүлейменов келе қалды. Мұқағалиға шүйіле бір қарап алады. Қандай жағдайда отырғанын әбден біледі. Әсіресе, кеше көбірек ішіп, бүгін бас жаза алмай, мазасы кетіп, ит боп отырғанын байқаса:

– Шіркін-ай, осындайда бір сапты аяқ салқын сыра, бір сүнгі ыстық кәуап болар ма еді?! Қайда кеткен әлгі әшейінде қаптап жүретін ауылдың ақшалы ақындары?! — дейді садизм мектебін алтын медальге бітіргендей Асқар марқұм.

Онсыз да әбден басы қатып, миы ашып отырған Мұқағалидың екі шекесі шып-шып терлеп, ыстық мандайдан суық тер сауылдай бастайды. Біраздан кейін:

– Қызталақ! — деп орнынан тұрып кетеді.

– Менде бір кешеден қалған тиын-тебен бар сияқты еді ғой! — деп Асқар әдейі қалталарына қол жүгірткен болады. Кетіп бара жатқан Мұқағалидың көтеріле берген аяғы жерге түспей, аспанда ілініп тұрып қалады.

– Қап! Қыза-қыза келгенде бәрін ішіп қойып-пын ғой! — Мұқағалидың аспанға ілігіп қалған үміткер аяғы сылқ етіп жерге түседі. Өз сөзінің сондай әсерлі шыққанына Асқар сондай мәз болады.

Газет-журналдар бар, толып жатқан баспалар бар. Айына бір рет емес, бірнеше рет қаламақы аламыз. Ең бастысы – алатын ақшаң болсын. Қалғанына қиналып керегі жоқ. Сондай қаржыға қарық болатын қымбат күндердің бірі еді, бір емес, екі кітаптың қаламақысын алып, Жазушылар одағынан шығып келе жатыр едім, Мұқағалиға жолыға кеттім. Шынын айтайын, бұл жолығыстан жақсылық күткен жоқ.

– Жолыққаның жақсы болды! Маған сен керек едің! – деді ол.

– Не үшін?

– Ішу үшін, әрине! Мен бүгін көп ақша алдым!

– Менің бүгін қолым тимейді!

– Қолым тимегенді қой! Менде мұндай ақша бола бермейді!

– Шың айтам, Мұқаш! Сен мені қинама, шаруам бар!

– Қинағанда қандай! Мен сені жібермеймін!

Төбелесесің бе, не істейсің?! Еруге тура келді... Мұндайда бәріміздің ат байлайтын жеріміз бір – “Алматы” қонақ үйінің жоғарғы қабаттағы буфеттері! Соның біреуіне тоқтадық. Барсақ, өзіміздің жігіттер отыр. Жарасқан, Шөмішбай, аударма редакциясының аға редакторы Атығаев.

– Келіндер! Келіндер! – деді олар жандарындағы бос орындарды көрсетіп. – Жоғарыландар! – Соңғы келгендер мұндайда қонақ іспетті. Шөмішбай орнынан тұрып, даяшыларға тапсырыс берді. Олар жана ғана бастаған ішіске біздер келіп қосылдық. Өткен күнгі ішіс – алдыңғы күннің, ал алдыңғы күнгі ішіс – одан алдыңғы күннің жалғасы. Не айтып, не қойғанымыз есімде жоқ, әрине! Бір қарасам, рюмкалар босап, үстелдегі тамақ таусылып-ақ қа-

лыпты. Енді мен бірдеңе алайын деп ниет білдіріп едім, Мұқағали:

— Сен тұра тұр, мен аламын, — деді.

— Жол менікі ғой!

— Қашанғы сенікі болады? Менікі! — деді сөзге басқаша бір мән бергендей.

— Жоқ, сенің өзің тұра тұр! Менің алуым керек!

— Жоқ! Мен алам! Таласа беретін болсаң, былай істейік! Кімнің қалтасындағы ақша көбірек болса, сол алсын! — деп қалтасынан уыс-уыс ақша шығарды! Уыс-уыс болғанмен ұсақтау екен. Амалсыз мен де шығардым. Менің қаржым қомақтылау және молдау көрінді.

— Сен-ақ жол бермедің-ау! Кес-кестеп алдымнан шығасың да тұрасың! Бәрібір мен алам! — деп орнынан тұрып кетті. Естіп отырмыз буфетші қыздардың намысына тиетін сөздер айтты. Әшейінде “Мұқа, Мұқа!” деп бәйек болатын таныс келіншектер шынымен ашуланды-ау деймін.

— Милиция шақыру керек! — деді біреуі.

— Қазір! — деп екіншісі телефонға жармасты.

Осының бәрін көріп отырған Атығаев ағамыз:

— Қадыр! Сен енді тез жоғал! Мына ақшамен милиционердің қолына түссен, ертең бір тиынын да қалмайды! — деді. — Тез жоғал!

— Ұят емес пе?! Сендерді тастап қашқаным?!

— Ешқандай ұяты жоқ! Сен кінәлі емессің! Бар! Бар! Тез! Әйтпесе қас пен көздің арасында жетіп келеді, — деп мені қолтығымнан демеп, өзі тұрғызып жіберді. Мен шығып бара жатқанда шынында да бір топ милиционер лифтіге мініп жатты.

Мұқағали мас болатындай уақыт өткен жоқ. Мас болғанда да ол мұндай мінез көрсете бермейтін.

Не сайтан түрткенін түсінбедім. Келесі күні Жазушылар одағынан Мұқағалиды көріп:

— Кеше сен не істедің білесің бе? — дедім көдімгідей ренжіп.

— Ренжіме! — деді ол мені аркамнан қағып. — Кеше мен сені арандатып, он бес күндікке бірге ала кетейін деп ойлап едім, сәті түспеді!

— Жындымысың? О не дегенің?!

— Ешқандай жындылығым жоқ! Бәрі ойланып істелген шаруа! Екеуміз бірдей он бес күндікке жатып шығамыз! Екеуміздің мәселеміз Жазушылар одағында бірге қаралады. Сенің фамилияң менің фамилиямның жанында жүреді! Болды! Маған басқа түк керегі жоқ! Мен қашанғы жалғыз маскүнем болуым керек?!

— Осындай да қалжың бола ма?

— Болады! Болғанда қандай! Мұндай әрекет кімнің қолынан келеді?! — деп күлді. Мен оған шынымен ренжідім де, одан әрі сөйлесіп жатпай, тайып тұрдым. Бірақ бармайын десем де жұмысқа барамын. Көрмейін десем де Мұқағалиды көремін! Ол бұл жерде жұмыс істемесе де, жұмыс істейтіндерден бұрын келеді. Ауырған басты елден бұрын жазады. Содан соң “Жазушы” баспасының поэзия редакциясына соғады. Бізде оның екі мықты құрдасы істейді. Біреуі өзі секілді ірі, сүйекті және етжеңді Әнуарбек Дүйсенбиев. Екіншісі арық, іші-ішіне қабысқан Шәміл Мұхамеджанов. Бір стакан шараппен тарылған тамырларын кеңітіп, басын жазып алған соң, біздің редакцияға соғады. Өйткені тырысқан тамырларын босата алмай отырған аянышты халдегі құрдастарына бүйідей тию керек. Мұқағали негізінен, өзілге жоқ, биязы жігіт. Бірақ жұтқаннан кейін жығылған жүндері тұрып, жалы күдірейіп, бір

қалжың дайындап келіп, әзірлігі жоқ екі құрдасының жүйкелерінде ойнап, мәз болып үйіне қайтады.

— Қайран арман-ай! Арман! — деді кезекті бір келгенінде. Жігіттер бастарын жазбақ түгіл қолжазбаларын алып, алдарына қойып үлгермеген кезі.

— Сенің көңіліңнен қоныс тауып, тыныш жатқан нағылған Арман ол?! — деді Әнуарбек Дүйсенбиев.

— Арман! Арман! Арман болғанда қандай!? Әнуар сен ат болсаң, аң аулауға жарамайсың! Сен — жүк тартатын жылқысың! Ең дұрысы соғымға лайықсың! Әйтсе де сені сыйлағандықтан арғымақтың орнына мініп, ана итиген Шәмілді тазы орнына ертіп, мына Қадырды қаршыға қылып, қолыма қондырып, аңға шықсам деп едім! Арман ғой, арман! — деді Мұқағали жолда дайындаған сөзін тамсана айтып.

Әнуарбек пен Шәміл жауап таппай біраз отырды. Өйткені олардың шлюздері жабық. Тамырлары тырысып, дұрыстап қан жүрмей жатыр. Бір сағаттан кейін шылым шеккен болып Шәміл шығып кетеді. Көп жоғалмайды. Жарты сағаттан кейін оралып ұзақ уақыт үнсіз отырады. Бірақ ол кезде Мұқағали болмайды.

— Шәке! Үнсіз қалдыңыз ғой! — дейді бәрін сезіп отырған Тұманбай.

— Шыдай тұр кішкене! — деп Сағи сағатына қарайды. — Жарты сағаттан кейін өзі-ақ сөйлей бастайды! — Шынында да солай.

— Абылай хан даңғылы мен Гоголь көшесінің қиылысқан жерінде бес-алты жыл тұрдым. Екінші есік, алтыншы қабатта. Бір көршіміз әрі әнші, әрі ұстаз Әмина Бапина (Нұғманова) болды. Бір күні жұмысқа кетіп бара жатып, лифт алдында сол апа-

мызбен жолығып қалмаспын ба?! “Бері жүріңіз!” деп ол мені үйіне алып кірді. Содан соң сіңлісіне:

– Кешегі болған оқиғаны айтып берші! – деді.

– Сізге белгілі ғой. Сіз айта беріңіз!

– Жоқ, өз аузыңнан айт!

– Аға, мен үйге үнемі троллейбуспен қайтам. Кеше де солай болды. Бір кезде сол мен отырған троллейбусқа Мұқағали ағамыз отырды. Мас-ау деймін, сірә! Кірді де қозғалмай отырған бір топ қазақ жастарына:

– Мен қазақтың көрнекті ақыны Қадыр Мырзалиевпін! Немене білмейсіздер ме? Мені білмегенде кімді білесіздер?! Мені танымағанда кімді танысыздар?! Неге орын бермейсіздер? – деп жанымызды шығарды.

– Сіз Мырзалиев емессіз! Мен ол кісіні жақсы білем! Ол кісі біздің есіктес көршіміз! – дедім шыдамай.

– Жоқ! Олай болу мүмкін емес! Мырзалиевпін деп жүрген Хлестаковтардың бірі шығар! Ал сен, пысық неме, елді шатыстырмай жөніңе жүр! – деді де тез-тез түсіп қалды.

Сол күні жұмыс аяғына қарай қалбалақтап Мұқағали келе қалды. – Әй, Мұқаш, кешегі троллейбустағы қылығың не қылық? – деп жабыса кеттім.

– Қайдағы қылық?! – деді ол ештеңе мойындамай. Сол мойындамағаннан мойындамай кетті.

Адам басқаны бағалай алмаса да, өзін-өзі бағалауға, тіпті асыра бағалауға шебер! Сөйте тұра дарынды ағайын өзге біреулерге қызыға да біледі. Өз басым, мысалы, Жұмекеннің бүкіл шығармашылық жолын мойындай отыра, оның кейбір шумақтарына, тармақтарына ерекше бас ием. Аса жоғары бағалаймын! Оның бәрін бірдей ортаға салып талдап жату-

дың керегі не?! Әзірше бір ғана шағын мысал келтірейін. “Күй” деген өлеңінде Жұмекен марқұм:

Жеңілдігі көбіктей,
Ауырлығы табыттай! —

дейді.

Осы бір егіз жол, әсіресе, сол егіз тармақтың екінші сыңары маған өмір бойы тыныштық бермей келеді! Бүкіл ақындық болмысыммен қатты қызығам. Бірақ сол бір ғажайып тармақты Құдай менің аузыма салмай, Жұмекеннің аузына салғанын көрмейсің бе? Не деуге болады? Не істеуге болады?!

Немесе, Мұқағалидың ақ қайың туралы өлеңін еске түсірелік:

Жапырақ-жүрек жас қайың,
Жанымды айырбастайын.
Сен адам бола бастасаң,
Мен қайың бола бастайын,
Келісесің бе, жас қайың?!

Не құдірет барын білмеймін, осы өлеңді өлердей жақсы көрем! Неге? Неге? Түсіндіріп көруге болады, әрине! Бірақ соның бәрі, өлеңнің өзімен салыстырғанда жай сөз болып қана шығады. Өлеңнің қадірін кетіріп, бағасын түсіресің. Тіпті обалына қаласың!

Қапысыз сөйлесіп, қалтарыссыз сырласып, таусыз тірлік кешіп жүргенде менің де бір байқағаным — Мұқағали да менің көптеген дүниемді ұнататын. Сөйте тұра сүйсінуіміз бір болғанмен, түйсінуіміз әрқилы болатын. Қателессем, Құдай өзі кешірер, оны көбіне пенделік жеңіп кете беретін-ді.

— Сені, сенің өлеңдеріңді біздің ауылда өте жақсы біледі. Жақсы көреді. Жатқа оқиды. Неге

екенін білмеймін, көбіне-көп сен солардың ойынан шығасың... Маған тіпті мән бермейді. Адамның өз жерінде, өз ауылында қадірі болмайды-ау деймін, сірә!

Мен оның бұл сөзіне, бұл мұңына таң қалмаймын. Өйткені мені алдымен ақын деп мойындаған өз ауылым емес. Басқа облыс оқырмандары! Алғаш рет жылы қабылдап, бірінші боп хат жазғандар Абай ауданының адамдары. Жасыратыны жоқ, бұл мені қатты қуантты. Келесі алған хаттарым Атырау және Түркістан тұрғындарынан болды. Мен Мұқағалиға осыны айттым. Бірақ менің бұл сөзім оны жұбата алмады.

— Бәрібір сен бекер ақын болғансың! — деді түйеден түскендей.

— Неге? — дедім, түкке түсінбей. — Мен немене жаман ақынмын ба?

— Жоқ! Құдай сақтасын! Мен олай деген жоқпын ғой!

— Ендеше жанағы сөзіңді қалай ұғуға болады?!

— Қалай түсіндірсем екен? Былай ғой!... Сен осы өлең жазбай-ақ та, жақсы өлеңдердің авторы болмай-ақ та, әлемге аты шыққан адам болатын едің!..

— Не деп отырсың өзің?! Қалай әйгілі болам?!

— Мысалы, сен дәрігерлер институтын бітіріп, бейдауа, яғни рак ауруын зерттеп, соның емін тауып, саған бүкіл дүние жүзі болып алтыннан көзіңнің тірісінде ескерткіш орнатар еді! Ал мен,.. ал мен Қазақстанда бірінші ақын атанып жүрер едім ғой!..

— Түу! — дедім мен. — Одан да сен өзің сол дәрігерлік институтқа түсіп, өзің айтып отырған бейдауамен неге шұғылданбадың? Алтын ескерткіш көзіңнің тірісінде өзіңе орнатылмайтын ба еді сонда?!

— Жоқ! — деді Мұқағали. — Ол менің қолымнан келмейді. Ал сенің қолыңнан келер еді. Құдай біледі, келер еді!

Бұдан бірнеше жыл бұрын, Мұқағали радиода диктор болып істеп жүрген жерінен бәрін тастап, ауылына тайып тұрады. Ол — үлкен бір мақсатқа қол созар алдында ойланып жасалған саналы жоспар еді. Сондықтан да ол қарап жатқан жоқ. Менің болжауымша ол ауылда жүріп ішіп те жарытпаған шығар. Оқумен, ізденумен, жазумен шұғылданып, енді астанасыз болмайды-ау деген кезде Алматыға қайтып оралады. Жай ғана оралған жоқ, көшіп келді. “Жұт — жеті ағайынды” дейді қазақтар. Осы кезде Мұқағалидың тағдырында қат-қабат қиындықтар пайда болады. Бір баласын мотоцикль қағып өлтіреді. Орталық Партия Комитетінің ресми органы болып табылатын “Социалистік Қазақстан” газетінде тұрақты қызметкер ретінде қызмет істеп жүреді. Сол үшін елге барып өтіп келген партиялық билетін жоғалтады. Онысын ол кезінде партия ұйымына айтып, қалпына келтіруге әрекет етпейді. Дәлірек айтсақ, айтуға тәуекелі бармайды. Қорқады. Сөйтіп жүріп бірнеше айдың партиялық жарнасын төлемейді. Өстіп тығырыққа тіреліп, не істерін білмейді. Мұның бәрін мен ойдан шығарып отырғаным жоқ. Қысқасы, қасіреттің кара бұлты қалындай түседі, қалындай түседі. Мұқағалидың жарық күні сол кара бұлттың астында енді қайтып шықпастай ұзаққа жоғалады. Біреулердің айтуына қарағанда, оған отбасының итіркылжың тірлігі келіп араласады. Сол шырғалаңнан шығар суыртпақтай да жол таппайды. Басын тауға да соғады, тасқа да соғады. Миы әбден ашиды. Ашыған ми бір күндері енді қайтып жоламасын деп жүрген сыраханаларға қақпайлап

әкеледі.. Арак деген әзәзіл мойнына мініп алады. Абырой шайқала бастайды.

1966 жылы “Ой орманы” кітабы үшін мен Қазақстан Комсомолы сыйлығына ие болдым. Соны жу деп бір топ қаламгер Жазушылар одағында мені ортаға алды. Бұл өзі жаз айларының орта шені болатын. Бухгалтерияға кіріп қыздардан қарызға біраз ақша алдым да, қазіргі “Алтын алма” думанханасына сыраға сусаған, арақты аңсаған он шақты ағайынды ертіп бардым. Топтың басында — Тахауи Ахтанов, ең соңында — Мұқағали екеуміз. Сол жолда келе жатқанда Мұқағали маған: “Қадыр, мен түнде бір шелек кан құстым!” деді. Организмі болаттай берік Мұқағали содан кейін де он жыл шыдады. Барлық пәле жалғыз ішімдікте ғана емес, мен жоғарыда шолып өткен келеңсіз құбылыстар ақынды жегідей жеп қойды. Ол аз болғандай шабытына жаңа мініп енді-енді шынайы шығармалар жаза бастаған Сағат марқұм ағасының жанды жеріне селебе сілтеді. Тіпті орынсыз кінәлады. Бүгін нәрсесін бүлдірді. Сынамайтын нәрсесін сынады. Сынап қана қойған жоқ, сұлу дүниелеріне сына қақты. Бұл үлкен қиянат еді... Мен Мұқағалидың қырқына қатынастым. Сонда Сағат марқұм ақын туралы өзі жазған мақаласына кереғар, тіпті қарама-қарсы пікірлер айтты. Оның қайсысы шын, қайсысы жалған — жауабын өзі біледі. Қайткенде де біреуі — өтірік. Сол бір өтіріктің өзі Мұқағалиды өлтіруге жетіп жатыр еді!

Мен қазір Мұқағали бірінші ақын еді десем, ол одан бірінші болып кетпейді, оныншы ақын десем, одан оныншы ақын болып орнығып қалмайды. Бірақ ақиқатпен бірден астасып кете қоймаса да оған бірінші ақынсың деген ұнайтын. Ондай ауру ақын ағайындардың бәрінде бар-ау деп қорқамын. Иә,

солай бәрі дерлік дәмелі, бәрі дерлік ауру. Тек асқынуы әртүрлі. Ғафу ағамыз жақсы көрген інілеріне “менен кейінгі жақсы ақын сенсің!” дейтін. Ал екінші орынға ие болған әуейі ақын міндетті түрде бірінші болғысы келеді. Бұл дерттің басы.

Бірде біздер Жүмекен, Мұқағали және мен үшеуіміз “Қаламгерде” сырласып отырып, сілтенкіреп жіберсек керек, сол кездегі Үкімет үйінің солтүстік жағындағы гүлзарға барып, әңгімемізді жалғастырмақ болдық. Өз басым мазам кетіп, қиналықырап отырдым. Олар ұзақ әңгімелесті. Бірін естідім, бірін естімедім. Құлағым түбінде бірдене күмбір-күмбір етеді. Бірақ анық емес. Әңгімеге араласқым келсе де араласа алмадым. Мұқағали бір кезде:

— Осы үшеуіміздің қайсысымыз мықтымыз? — деді. Содан саясат жасағысы келді ме, әлде шын ойы ма, Жүмекен:

— Мынау! — деді. — Мынауы мен болуым керек, сірә.

— Өте дұрыс! — деді Мұқағали, — ал екінші ақын кім!

— Сенсің! — деді Жүмекен ойланбастан. Ол барып тұрған рыцарь болатын.

— Өзім де солай ойлаймын! — деді Мұқағали, мәз болып.

— Ал енді өзін де солай ойласаң, қателесесің! — деді Жүмекен.

Келесі күні Жүмекенге кездесіп:

— Кеше осы сендер не туралы әңгімелестіндер! — деп сұрадым.

— Мемлекеттік, халықтық мәселемен шұғылдандық. Бірінші ақынның кім екенін анықтадық. Бірауыздан Сен деп таптық.

— Ал екінші ақын кім болды? — дедім мен күліп.

— Сол орынды Мұқағалиға қиып, “Сенсің” деп едім, “өзім де солай ойлаймын!” дегені. Егер “өзің де солай деп ойласаң, мен өз пікірімді қайырып аламын!” дедім. Сонымен екінші орын шешілмей қалды, — деді Жүмекен, көзі сығырайып. Қуланған кезде Жүмекеннің екі көзі жұмылып кететін. Мен қатты күлдім.

— Неге күлесің? — деді ол.

— Сендердің осы әңгімелерінді Хамит Ергалиев естісе ғой! Не дер еді?! — Енді Жүмекен мәз болып күлді. Бір емес, әртүрлі ой келген болуы керек, күлкісін оқыс тыйып:

— Қап! Хамаңа обал жасаппыз-ау!

— Ендеше маған берген бірінші орынды қайтарып алыңдар! Екінші орында да шаруам жоқ! Жалпы бұл қайдан шыққан әдет?! Бала болып кеттіндер ме?!

— Шынында да балалық қой!

— Жоқ! Балалық емес, дерт! Дерт болғанда да ескі дерт! Мұнымен ағаларымыздың бәрі ауырған! Хамит пен Қалижанның төбелесі де содан шыққан! Жұмағали Саинның бунты да содан шыққан!

— Ол қандай бунт?

— Естімеп пе едің?

— Жоқ!

— Жұмағали Саин ағамыз өте қызық адам болған. Бірде президиум мәжілісіне сәл кешігіп келсе, жұрттың бәрі жоғарыдағы жақсы орындарға отырып алса керек. Сол отырып алғандардың ішінде Жүмекен ақын деп мойындамайтын біреулер болғанға ұқсайды. Мәжіліс басталар басталмастан ағамыз орнынан тұрып: “Құрметті төрағасы! Осы президиум немен шұғылданады өзі?! Меніңше ол ең алдымен әдебиетте кімнің орны қай жерде, соны

анықтауы керек! Басқа жұмыстармен содан кейін барып шұғылданған жөн” дейді.

– Біз өзі о бастан оңып тұрған жоқ екенбіз ғой!

– Абай атамыздың өзін ал! Айтысатын тірі ақын қалмағандай кейін сүйектері қурап қалған Бұқар жырау мен Шортанбайға тиіседі!

– Біз өздеріміз ше? – деді Жұмекен. – Оңып тұрмыз ба?

– Оңып тұрған жоқпыз, әрине!

Жалпы пендешіліктен биіктеу тұрған жазушы таба қояр ма екенбіз.

Мұқағали марқұмның алпыс жылдығы қалай өтті?! Керемет өтті! Салтанатты жиын Опера және балет театрында болды. Ақынның туған ауылына жарты Алматы көшіп барды. Мұқағалиға арнап салынған мұражайдың салтанатты ашылуы болды. Мұндай мұражай қазақ классиктерінің тоқсан пайызында әлі күнге шейін жоқ! Өзі тұрғызып кетпегенде Мұхтар Әуезовтің өзінде де болмас еді! Жұрттың бәрі таң қалды.

– Бізге де осындай ескерткіш мұражай салады екен деп мезгілсіз өліп қалып жүрмеңіздер! – деп қалжындадым мен.

– Осынша құрмет көрсететін кім еді ол?! – деді дауыстап менің жанымда жақын келе жатқан Бердібек Соқпақбаев ағасы. Оны елдің көбі естіді. Ешкім бірақ “мұныңыз дұрыс емес!” деп қарсы дау айтпады.

Бір жазушы замандасымыздың жаназасында “Қазақ бәрін кешіреді, тек тірі жүргенінді кешірмейді” деп қалдым. Не себепті айттым, ол есімде жоқ. Оқыстау сөз болды. Бірақ әрбір оқыс сөздің түбінде де ұзақ жылдар бойына іште піскен ой жатады.

“Осынша құрмет көрсететін кім еді ол?!” Бекең бұлай деуге тиіс емес еді. Бірақ деді. Демек, бұл сөздің түбінде де бір мән бар, ең бастысы мұң бар! Мен Бердібек Сокпақбаевты ерте таныдым. Тіпті өзін көрмей жатып білдім. Әрине, кітаптары арқылы. Кейін “Балдырған” журналы ашылып, екеуіміз де сол журналға әдеби қызметкер болып орналастық. Бекең ол кезде Мәскеудегі Жоғарғы Әдеби курсты бітіріп жақында ғана елге оралған. Жай ғана оралған жоқ. Жаңа бағыттағы жаңа жазушы, балалар әдебиетінің классигі болып оралды. Бүкіл Кеңес әдебиетінің, соның ішінде Қазақ кеңес әдебиетінің жалған бағыттағы жәдігөй әдебиет екенін түсініп келді. Республиканың республика емес, колония екенін ұғып келді. Сол жылдары Ташкентте Азия және Африка жазушыларының халықаралық конференциясы өтті. Міне, осы конференцияға Нұрсұлтан Әлімқұлов деген ақын екеуі “Бізді арнайы шақырыңыздар! Біздің айтатын уәжіміз бар. Біз отарланған елде өмір сүріп жатырмыз...” деп телеграмма беріп, біздің саққұлақтарды біраз састырған. Ол заман үшін мұның өзі барып тұрған ерлік болатын. Жай ғана ерлік емес, көзсіз ерлік! Ол кәдімгі қан қақсаған сорлы әдебиеттің ышқына шыққан жан дауысы еді. Осыдан ширек ғасыр өткен соң Бердібек ағамыз ойда жоқта опат болды. Оны қала сыртындағы саяжайында асылып тұрған жерінде арқаннан суырып алды. Бұл, әрине, жұмбақ жағдай. Бірақ түсінетін адам үшін жұмбақ түгі де жоқ! Ол кек, Қауіпсіздік комитетінің кегі болатын. Құдай біледі солай!

Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының қырық жылдық ұлы тойында ғой деймін, ұмытпасам, Балтық жағалауынан келген бір делегация же-

текшісі өзінің құттықтау сөзінде небары екі-үш қазақ жазушысының атын атап өтті. Соның бірі Мұхтар Әуезов болса, екіншісі Бердібек Соқпақбаев еді.

Міне, сол Бердібек Соқпақбаевпен жаңадан ашылған “Балдырған” журналының редакциясында бірге отырдым. Көп сөйлестім, көп сырластым. Ол өзі осы жұмысқа келерде алдын ала келісіп алған болуы керек. Түске шейін сағат он бірлерде редакцияға соғып, екі-үштерде үйіне қайтып кететін. Айына бір рет қана шығатын балалар журналының көлемі тіптен шағын. Бекен небары үш-төрт-ақ әңгіме дайындайды. Түскен хаттарға жауап береді. Көбіне-көп редактор мен жауапты хатшы болмай, біз екеуміз ғана отырамыз. Кейде түскі тамаққа бірге барамыз... Содан бері қаншама жыл өтті. Бекен сол күйінде бүкіл болмысымен менің көз алдымда.

Ол кісінің сағат он бірде келетініне біз бәріміз үйреніп алғанбыз. Бір жақсы қасиеті есікті ашқаннан Бекен күліп кіретін. Жалпы ол жайдары адам болатын. Сол күлген, жымыған күйінде орындығына жетіп отыратын. Содан кейін төсқалтасынан ақырын ғана тарағын алып, шашын тарайтын. Иығына қонған қайызғақтарын қағып түсіретін. Тарағын үрлеп-үрлеп, төсқалтасына қайта салатын. Содан кейін барып, тартпадағы қолжазбаларды суырып алып, алдына қоятын.

Бір ғажабы – жазуы жазуға ұқсамайтын. Барып тұрған электрокардиограмма! Ирек-ирек болып келеді де, шошаң етіп жоғары шығады немесе күрт төмен түседі. Басқалар түгіл, кейде өзі де танымайды. Машинистка апайдың келгенін күтеді. Бердібек ағамыздың жазуын сол кісі ғана ажыратып оқи алады. Ал ол кісі ауырып қалса немесе кешігінкіреп

қалса, Бекеннің жағдайы жағдай емес. Жұмыс тоқтайды.

“Өлгендер қайтып келмейді” романынан кейін Бекен біраз уақыт үнсіз қалды. Анда-санда жолыққанда жылы ұшырасып, құшақтап көрісеміз. Мен ол кездерде “Жұлдыз” журналына ауысып кеткенмін. Ол кісі де жұмысын тастап еркін шығармашылыққа көшкен.

– Беке, не жазып жүрсіз? – деп сұраймын.

– Не жазушы ем? Түк те жазып жүргем жоқ. Менен маскүнемдер жақсы! Олар ең болмағанда бастарын жазады! Жазбайын демеймін, әрине! Жазғым-ақ келеді. Бірақ ақиқатты айттырмайды. Өтірікті жазғым келмейді! – дейді ол бір жағынан өзілдеп, бір жағынан мұңайып.

– Жазушы болып жаратылғаннан кейін әйтеуір бірдеңе жазуымыз керек қой! Жазушы жазбай жүре ала ма?!

– Жүре алады! Қиын! Бірақ амал жоқ!

Бекеннің бұл жауабына мен ешқашан сенген емен. Әлі де сенбеймін. Құдай біледі. Бекен бірдеңе жазып жүрді. Бірақ Азия – Африка жазушыларының Ташкентте өткен конференциясынан кейін көдімгідей қорқып қалды. Өйткені ол содан кейін КГБ қадағалауына тап болды. Оған ешқандай күдігім жоқ. Әйтсе де, қайталап айтам, ол бір мықты шығарма жазды. Ресей жазушылары жасырын жазған дүниелерін шетелдерге шығарып, жариялап жатты. Бекен оны жақсы біледі. Ондай мүмкіндікті ойламады дейсіз бе?! Ойлады, құдай біледі. Бастыруды мақсат етпесе де, жазып бітіруді мақсат етті. Жаз күндерін көбіне-көп саяжайда өткізетін. Сол көлденең көзден аулақта тек арамшөп отап жатты дейсіз бе? Бірдеңе түртіп те жатқан шығар. Бірақ айналдырған

жау алмай қоймайды деген. Бекеннің, әсіресе қолжазбасының соңына түскен тыңшылар түбіне жетіп тынғанға ұқсайды. Егер менің осы болжамым рас болса, онда ол қолжазба мүлдем құрыды! Бұдан артық қандай қасірет болуы мүмкін!.. Өмірінің соңғы күндерінде Бердібек ағамыз көп нәрседен түніле бастаған-ды. Төніп қалған қара бұлтты қатты сезінген болу керек!

Қазақстан Жазушылар одағында екі жылда бір рет Мемлекеттік сыйлыққа ұсыну науқаны жүріп өтеді. Сондай айтыс-тартыстың бірінде Бекеннің “Өлгендер қайтып келмейді” атты романы жүйріктер жарысына қосылып-ақ кетті. Алғашқы айналымда ең көп дауыс алған да сол шығарма болды. Ағамыздың көңіліндегі өшіп бара жатқан үміт оты қайта тұтанып, қайраты қайта оянғандай болды. Бірақ екінші және соңғы айналымдарда әділқазылар алқасы ойда жоқта оқыс пікірлерін өзгертіп, бәйге Бекенге бұйырмай, Бауыржан ағамызға бұйырды. Бір себептен бұл да дұрыс еді. Ал ең дұрысы — екеуіне де беру керек еді. Бірақ біздің ағайындарға онда ақыл біте қоймаған, қайтесің енді! Сол-сол екен Бекен шөгіп кетті.

Тап осы арада біреуді қаралап, біреуді ақтап керегі жоқ. Ұсынылып отырған екі кітаптың екеуі де сыйлыққа лайық туындылар. Бірақ жоғарыда отырған ақылгөй азаматтар орынды шешім таба алмады. Жеме-жемге келгенде Баукеннің беделі басып кеткен болуы керек. Бердібек өз мұны, өз қасіретімен жекпе-жек оңаша қалды.

Баукенді де бақытты адам деу қиын. Бір батырыңнан биік, бір генералыңнан жоғары тұрған талантты тұсамайтын жерде тұсап, тізгіндемейтін жерде тізгіндеп, қаншама жыл кіріптар қылып қойдық!

Мен ол кісіні жақсы білем деп айта алмаймын. Әйтсе де Баукеннің аса ірі азамат екеніне талай рет куә болғанмын.

Бірде біздер, бір топ жас әдебиетшілер, “Жұлдыз” журналында қызмет істеп жүрген кезде түскі тамаққа шыққалы редакцияның кіре берісінде ұйлығып тұрғанбыз, телефон ойбайлап қоя берді. Қолы ұзындауымыз Зейнолла Серікқалиев болатын, трубканы сол көтерді. Бәріміздің көзіміз сонда. Ол бір қызарды, бір бозарды. Бір бозарды, бір қызарды. Бір тұрды, бір отырды. Ақыр соңында:

— Сіздің де әкеніздің аузын... — деді.

Бұлтсыз күні найзағай ойнап, күн күркірегендей болды. Бәріміз бірден үрпиісіп қалдық.

— Не болды?

— Не болды?

— Не болып қалды? — дедік.

— Ештеңе болған жоқ! — деді Зейнолла сабыр сақтағансып. Бірақ өзі тісін шықырлатып, екі қолын укалай берді.

— Кім өзі?

— Таныс адам ба? — десек, үндемейді.

Біз шығып кете алмай, есік алдында ошарылып, әлі тұрмыз. Он-он бес минут өте бере есікті шалқасынан айқара ашып, біреу кіріп келді. Кіріп келген адам емес, дауыл тәрізді. Шинелінің түймесін салып та үлгермеген. Папахасын кимей, қолына ұстаған. Мұрты тікірейген бір әскери адам, кәдімгі Баукен, Бауыржан Момышұлы!

— Ассалаумағаләйкум! — деп қолдарымызды ала жүгіріп едік.

— Отставить! — деді айқайлап. — Жаңа менімен сөйлескен жігіт қайсысың?!

— Мен! — деді Зейнолла.

— Мо-ло-дец! — деп, Баукең өз қолын ұсынды.

Баукең бойында дала мінезі мен әскери мінездің қалай астасып кеткеніне таң қаласын. Бір қарағанда дала тіршілігі мен әскери тіршілік бірін-бірі жоққа шығаратын қарама-қарсы әрекеттерден тұрады. Әйтсе де Баукең солардың кейбір туыс болмысын біріктіре білген.

Бірде біздер бірнеше қазақ қаламгерлері Мәскеу қаласында бас қостық. Бүкілодақтық жазушылар съезіне барған болуымыз керек, сірә. Думанхананың дөңгелек үлкен үстелінде отырып жеті-сегіз азамат түстенген жайымыз бар. Асықпай отыратын кешкі ас емес, бірақ дәмді де қымбат тамақтан кейін есептесер кез келгенде әркім өз үлесін өзі төлемек болып, қалталарына қол сала берген.

— Отставить! — деді әскери әдеті бойынша Баукең. — Біздің устав бойынша, мұндай дастарқан басында кімнің чині үлкен болса, сол төлейді! Гвардия полковнигінен үлкен біреуін болса, қарсылығым жоқ!

Біреу төлеймін деп тұрса. Ол біреудің өзі анау-мынау емес, Бауыржан Момышұлы болса, кім қарсылық білдіре алады. Қолымызға әрең-әрең іліккен азды-көпті тиын-тебенімізді қалтамызға қайта сүңгіттік. Әскери устав бойынша, мұндай жағдайда дастарқан шығынын чині үлкен адам төлейтінін білмеуші едім. Мен ғана емес, басқалар да біле бермейді екен. Соған қарамай, Баукең өзі еркімен айтып, өзі төледі. Баукеңе соны істетіп отырған әскери устав қана емес, қазақы жомарттық пен қазақы мәрттік. Жалпы ірілік!

Адам — болат емес. Тіпті болаттың өзі тозбаса да сынады. Морт кетеді. Сүйегі асыл Баукең де тағдыр дауылына, оның от пен суына қанша төтеп бер-

генмен, картая келе босанси бастаған сияқты. Етене жақын ағайындардың айтуына карағанда, кейінгі жылдары, әсіресе соңғы женгеміз дүние салғаннан кейін, пәленбай жыл сіресіп жұмыс істеп келген көне пружиналары сылқылдап босап, әлсіздік көрсете бастаған-ды. Батырға соғыстан гөрі күйбен тірлік, пенделік, ұсақтық әлдеқайда қауіпті. Ең жаманы — жалғыздық па деп қалам. Кен үйге жалғыз басы сыймай, тордағы жолбарыстай жанын қоярға жер таппаған Баукен, анда-санда болса да, шарптың суатынан қуат іздеген секілді. Өмір бойы халқына қамқор болуға, қалқан болуға тырысатын батырдың өзіне де сүйеніш керегін сезіп қалған ағайындары туған жеріне жедел алып кетіп, ыстық ықылас, кеңжайлау көңілмен ортаға алады. Бағланның еті, мама биенін қымызымен асырап, жылы сөзбен тербетіп, жалғыздық қоршауынан алып шығады. Күш-қуат жинап, жаны біраз сергіген Баукен жазу үстелін сағынып, Алматысына қайтпак болады. Оңаша үйге ең жақын туған-туысқандары, жанашыр жақындары жиналып, әңгіме-дүкен құрады. Сонда көпті көрген көсем ағаларының бірі:

— Бауке! Қай кезде де біз сені көпсінбейміз! Қанша тұрсаңыз да, қанша жатсаңыз да ауыл біздікі, Ел сіздікі! Қай кезде келсеңіз де көрпеміз жаюлы, төсегіміз салулы. Төсек демекші, төсектегі жалғыздық та жақсы тірлік емес. Жалғыздық бір Құдайға ғана жарасады. Біз Құдай емеспіз. Демек, жалғыздық бізге, әсіресе Сізге жараспайды! Біреу боп келдіңіз, екеу боп қайтсаңыз деген де тілегіміз бар, қалай қарайсыз?! — дейді.

Осының бәрін қып етпей отырып тыңдаған Баукен, сұраққа да Баукенше жауап береді. Малдасын құрып, иілген басын одан бетер иіп:

– Айналайын ағайын-ай! Менің қамымды сендер ойламағанда, кім ойлайды?! Айтып отырғандарыңның бәрі дұрыс, бәрі жөн! Қарсылық білдіретін жайым жоқ, жағдайым жоқ! Ұсыныстарыңызды үнсіз құптар едім, – деп төмен қарайды, – мына пәле қалай қарар екен оған?! – деп, көзі түскен жерді мегзейді.

Баукең өңі суық, ызғарлы адам болатын. Көп жолығып, көп сырласқан адам емес. Көп кездесіп, көп араласқан адамдар көрсе көрген шығар, өз басым батыр ағамыздың жарқылдап күліп, жадырап желпініп отырған кездерін байқағам жоқ. Оның мейірімі қабағында емес, жүрегіне, ішкі әлеміне орналасқан-ды.

Бірде Баукең Сарыағашта жатып ем алады, демалады. Сол кездегі Қазақстан Жазушылар одағының Оңтүстік бөлімшесін басқарып жүрген Нәсіреддин Серәлиев Баукеңе жиі-жиі барып тұрады. Өзінің кішіпейілділігімен, елгезектігімен, биязы мінезімен Баукеңе қатты ұнаса керек. Жас жазушының сатусыз ықыласын іштей сезген көкжал ағамыз Нәсіреддин інісіне бір жақсылық жасағысы келеді. Бірақ аяқ асты не істей алады?! Нәсіреддин жарықтың мұрыны кеспірсіздеу болатын. Не себептен екенін құдай біледі. Өзі де тәмпиштеу мұрынның орта тұста кеңсірігі ортайып төмен түсіп кеткен. Соған қарап тұрып:

– Айналайын Нәсіреддин! Алматыға бір келгеніңде маған арнайы соғып кетші! Мен сенің мына мұрныңа операция жасатып, жөндетіп берейін! – дейді.

Қайран Баукең! Қайталанбас Баукең!

Қайталанбас дейміз-ау, мінезі жағынан Баукеңе ұқсас, ұқсас болғанда әбден ұқсас бір қазақ

ақыны болған. Ол Қасым Аманжоловтың жан досы, әдеби кейіпкері Абдолла Жұмағалиев! Ұлы Отан соғысында таза ерлікпен қаза тапқан қаһарман ақын. Әбу Сәрсенбаев ағамыздың жазуына, куәландыруына қарағанда қоршауда қалған Абдолла өліспей беріспейді. Төбесін сабанмен жапқан саман үйді паналап, қоршап алған немістерді беттетпейді, берілмейді. “Берілсең, жаныңды сақтаймыз!” деген немістердің сөзін тындамайды. Ақыры ақынның көнбейтінін сезген басқыншылар үйді өртеп тынады. Абдолланың батыр деген ресми атағы жоқ. Туған жерінде де, опат болған жерінде де оған орнатылған ескерткіш таппайсыз! Тек қана өмірі ескірмейтін, тозбайтын бір ескерткіш – Қасым Аманжоловтың “Абдолла” поэмасы. Ешбір батырға мұндай поэтикалық ескерткіш орнатылған емес! Орнатыла да қоймас. “Абдолла” – теңдесі жоқ көркем туынды!

Ал енді өлген Абдолланы батыр ретінде тірілген Қасым Аманжолов болса, ақын ретінде дүниеге қайта әкелген Әбу Сәрсенбаев. Әбекеннің құдай берген негізгі мамандығы – біреуге жақсылық жасау болатын. Абдолла Жұмағалиевтың небары екі-ақ кітабы жарық көрді. Соның екеуін де құрастырған, алғы сөзін жазған Әбекен. Әбекеннің ағалық, туысқандық еңбегі мұндаймен шектелмейді әдетте. Ол өзі жазып жатқан дүниесін жиып қойып, алдына келген жас дарындарды жетектеп, баспаларда жүретін. Соның бірі – Зейнолла Шүкіров. Жастардың өлең-әңгімелерін насихаттау, газет-журналдарға, баспаларға апарып өткізу ештеңе емес, Әбекен сәби кезінен мүгедек болып, пеш түбінде отырып қалған мешел ақынды анда апарып, мында апарып, операция жасатып, әбден әлек болды. Одан Зейнолла Шүкіров жөнделіп, жазылып, жүгіріп кете қой-

ған жоқ. Бірақ Әбекең қолынан келгеннің бәрін істеді.

Әбекең іздеп тауып, Бүкіл Қазақстанға жария еткен жарық жұлдыздарының бірі – Жүмекен Нәжімеденов. Әбекең Жүмекенді әдебиетке әкелсе, Жүмекен қазақ поэзиясына таптырмайтын жаңалықтар әкелді. Қазіргі қазақ поэзиясын аз дегенде бір саты биікке көтерді.

Әбекең бірте-бірте жас дарындардың әдебиеттегі Меккесіне айналды. Қазақстанның түкпір-түкпірінен ағылып келіп, абырой тауып жатты. Сол келгендердің бірі – Қанипа Бұғыбаева. Әбекең оны басынан сипады, арқасынан қақты, қалың оқырманның алдына алып шықты. Өзінің туған қызындай қолынан ұзатты.

Қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілі Сайын Мұратбековтің де Әбекенге айтар алғысы аз болмауға тиіс. Оның “Менің қарындасым” атты тамаша әңгімелер жинағының қолжазбасын қолтығына қыстырып, Әбекең қайда бармады. Ақыры сол кітап жарық көріп, Әбекең оның авторынан кем қуанған жоқ.

Бұл тізімді осылай жалғастыра беруге болады.

Әбекеңнің маған да көмегі аз тиген жоқ. Талай қолжазбамның талқылауына қатынасып, келелі-келелі пікір айтты. Орынсыз сындардан арашалап бақты. Бірде тіпті Сырбай Мәуленов екеуі бірігіп, мен туралы мақала да жазды. Қысқасы біздер, сол кездегі жас дарындар, Әбекенге мәңгі қарыздармыз.

Әбекеңнің алпысқа толған үлкен тойы алдында “Қазақ әдебиеті” газеті маған мақала жаз деп тапсырма берді. Әшейінде онды-солды бората жазып, қалам құрғатпай жүрген мазасыз басым дәл осы

жолы булығып, ештеңе жаза алмай қалдым. “Қазақ әдебиетінде” істейтін жігіттер жандары қысылғанда “Қадыр Мырзалиев жазам деп уәде беріп еді, уәдесінде тұрмады” деп құтылыпты. Мен от пен судың арасында әбден ұятқа қалдым. Әбекене қолым жетпей қалды. Ағамыз бір топ қолпаштаушылармен Атырауға жүріп кеткен. Әжептәуір қиналдым. Адам бостан-босқа азап шекпейді ғой, сол азаптың соңы Әбекен туралы тәп-тәуір өлеңге айналды. Мен оны сол күні авиапоштамен Атырауда тұратын Мендекеш марқұмға жедел жолдап жібердім. Сондағы бір кездесуде барып оқып бер деп қолқа салдым. Ол кезде авиапошта жолда бір-ақ тәулік жүреді. Меңдекеш менің өтінішімді қалтқысыз орындапты. Абырой болғанда өлең де сәтті шыққан сияқты..

Ақынға біздер күлдік пе,
Ақтарып салса-ақ шынын.
Өмірде сені білдік те,
Не екенін білдік жақсының!

Жыр үшін емес бұл тіпте,
Жүректер, Әбе, мекенің.
Өлеңде сені білдік те,
Не екенін білдік әкенің!

Әлемі шақта, гүл шақта
Келеміз біз тек оналмай.
Өзіндей ақын болсақ та
Өзіндей адам бола алмай!

Әбеке, орның бөлек қой,
Бөлек қой орның әманда.
Құдайдай адам керек қой
Құдайсыз мына заманда!

“Кұдайсыз заман” деген сөзді, мақтанғаным емес, ол кезде қазақ топырағында менен басқа адам айта алған жоқ! Кейін, 1967 жылы “Бұлбұл бағында” жарияланғанмен, бұл өлең Фариза қарындасым редактор болып отырған “Қазақстан пионерінде” соңғы шумақсыз жарық көрді. Қай тұста да батыр болып көрініп жүрген ақын қызымыз, бұл жолы қол қоюға тәуекел ете алмады.

Естелік-эссенің бір ғажабы – бірді айтып, бірге кетесің. Бұл заңды құбылыс. Өйткені кез келген адам, кез келген ұлы тұлға басқа бір адам, басқа бір тұлғамен тығыз байланысты. Сондықтан мен осы арада оқырмандарымнан кешірім сұрап алып, сәл шегініс жасамақпын. Абдолла Жұмағалиев қай-қай жағынан да Кеңестер Одағының Батыры болуға лайық жан еді. Бермеді. Тырнағы темір, азуы алмас неміс басқыншыларынан Мәскеуді қорғап калуда ересен ерлік көрсеткен Бауыржан Момышұлы да қаншама жыл алтын жұлдызсыз жүрді?! Бірақ шындық жеңбей тынбайды ғой! Күндердің бір күнінде Еліміздің, қуатты Қазақстанның талап етуімен Кремль Бауыржан Момышұлын Батыр деп мойындады. Бұл ең алдымен Әділеттің Жеңісі еді.

Әрине, болған үстіне болса дейміз. Әйтпесе, Мәлік Ғабдуллин ағамыз кезінде Ұлы Отан соғысынан Кеңестер Одағының Батыры болып-ақ оралған. Оны Еліміз хан көтеріп қарсы алған. Батыр деген атағына Ғалым деген қосымша атағы тағы болды. Абай атындағы пединституттың директоры (бұрын солай аталатын) болып көп жылдар жұмыс істеді. Білетін адамдардың айтуына қарағанда, Мәлік ағамыз атына да, затына да сай үлкен азамат болғанға ұқсайды. Менің Рахымжан Елешев деген академик інім Мәлік Ғабдуллин дегенде ішкен асын жерге

қояды. Ол елуінші жылдары орта мектепті алтын медальмен бітіріп, тамыз төмамдала Алматыға оқуға келеді. Алдымен сол Ғабдуллин басқаратын пединститутқа барып, документтерін тапсырмақ болады. Бірақ комиссияда отырған қыздар қабылдау бүгін аяқталды деп бетін қайырады. Ұнжырғасы түсіп, не істерін білмей, институттың ұзын дәлізінде хабарландырулар оқып тұрған пұшайман баланың жанына сымбатты сұңғақ азамат таяп келіп:

– Нағып тұрсың, қарағым? – дейді.

– Кешігіп қаппын! Документтерімді қабылдамайды! – дейді інім.

– Жүр! Тағы бір әрекет етіп көрелік! – дейді Мәлік ағасы.

Содан бейғаныс бозбаланы қолынан жетектеп қабылдау комиссиясына барады.

– Қарақтарым! – дейді өзінің қызметкер қыздарына, – институттың директоры ретінде бір талапкердің документін қабылдануға қақым бар шығар! Ең соңғы документ ретінде мынаны тіркендер!

Сөйтіп Мәлік Ғабдуллиннің бір сөзі арқасында елден келген үлкен үміткер, үздік оқушы институтқа қабылданады. Жақсы оқиды. Ақырында белгілі ғалым атанады. Бүгінде ол Қазақстанның және Ресей Ғылым академиясының толық мүшесі.

Мен пединститутта оқығам жоқ. Соңғы жылдарға, яки жетпісінші жылдарға дейін Мәлік Ғабдуллинмен ешқандай байланысым болған емес. Жетпісінші жылдардың басында қазіргі қазақ поэмалары жөнінде Қазақстан Жазушылар одағының пленумында баяндама жасадым. Сол баяндама Мәлік ағамызға ұнаса керек. Үзіліс кезінде жаныма келіп:

— Айналайын ақын інім, баяндаманды соншалықты сүйсініп тыңдадым. Бір байқағаным — адам баласын алаламайды екенсің! Асыра мақтайтын жерде асыра мақтадың. Бірақ ақылға сыйғызып айттың. Мойындамасқа амал жоқ. Мысалы, Еркеш Ибраһим поэмасын мен де оқығанмын. Маған ұнаған. Бірақ сен айтқандай жете бағалай алмаған едім. Енді көзім жетті. Ол маған жерлес қой. Інісін мақтағанды қандай аға жек көреді?! — деп күліп алды.

— Ағаның мақтағанын қай іні жек көреді дейсің?! — дедім мен де әзіл-шыны аралас. — Мен де сізге ризамын!

Біз бәріміз де пендеміз, жылы сөзді жек көретін адам бар дегенге сенбеймін. Мәселе сол жылы сөзді кезінде және орынды айта білуде. Мәлік Ғабдуллиннің сол бір ағалық ыстық ықыласынан мен бір сәтте данышпан бола қалған жоқпын. Бірақ бықсыған көңіл түкпірінде самал соғып өткендей әсер қалдырды.

Осы әңгіме-сұхбаттан кейін біздер кәдімгі жақын ағайындар тәрізді бірі-бірімізге ерекше бір ілтифатпен жолығатын болдық. Алпысыншы жылдардың аяғында мен “Домбыраның” бірінші кітабын аяқтап, мерзімді баспасөзде топ-тобымен жариялай бастадым. Солардың бәрін болмағанмен, біразын оқыған болуы керек, бір күні мен жұмыс істейтін баспаға арнайы келіп, конвертке салынған хат тапсырды. Ішінде “Домбыра” туралы пікірі. Машинаға да басылмаған. Өз қолымен жазылған ойлары. Соңғы кездерде әлсін-әлсін архивтерімді ақтарып, мүмкіндігінше ретке келтіріп жүрмін. Соның арқасында сол қолжазбаны тауып, қатты қуандым.

Ол заман — өте күрделі заман еді ғой!

Мәлік Ғабдуллин майданнан батыр болып келген жоқ. Ол бірден батыр болып туған жан. Бірақ ол кезде батырдың өзіне өмір сүру оңай болмайтын. Рас, менің қолымда былай деп, былай деп дәлелдейтін тарихи құжаттарым жоқ. Сөйте тұра, сол дәуірдің мінезіне үңіле отырып, кейбір нәрселер туралы түрлі болжамдар жасауға болады. Жиырмамыншы-отызыншы жылдардан бастап, алпысыншы жылдарға шейін Қазақстан үшін үлкен проблема болған адамдардың бірі – Мұхтар Әуезов. Оны көп нәрседен құтқарған Сталиндік, Лениндік сыйлықтар ғана. Ал басқа жылдарда Мұхтар Әуезовтің тірлігі тыныш өтті деу қиын. Ол үнемі біржақты сынның астында өмір сүрді. Ондай-ондай ауыр сындарды екіншісі бірі айта да алмайды. Сондай аласапыран кезеңдерде Кеңес өкіметі Мәлік Ғабдуллин сияқты ресми батыр адамдарды өз пайдасына жұмсамай отыра алмайды... Дәл сол кезең туралы бір өлеңімде мен былай жазған едім:

Тауысып барлық амалды,
Күрсініп дала дем алды.
Мақалдың көбі сотталды,
Эпостың көбі қамалды.

Күресіп өлген хандармен,
Хандарға жақын жандармен
Қалдық та бардық бір ғана
Қара қасқа атты Қамбармен!

Сақалын сипап шалдарым,
Колхозға берді малдарын.
Қалжыңсыз және күлкісіз
Қанша жыл жүрді Алдарым!?

Актарып көне көрінді,
Аруақтан ұрпақ жерінді.
Алыпқа тұсау салынды,
Халыққа сөгіс берілді.

Көз алдымызда
Апырмай,
Тарихым болды тақырдай!
Сүлмиіп қалды фольклор
Сүзектен тұрған батырдай!

Міне, осындай ауыр кезеңде Мұхтар Әуезовтің сөз майданының бір жағында, Мәлік Ғабдуллиннің екінші жағында жүргені — халықтық қасірет. Олардың екеуі де халықтың ұлдары. Бірақ екеуін екі бөліп жіберген идеология! Жәләп саясат! Бұлар оны түсінбеді дейсің бе? Түсінді, әрине! Бірақ олар “Өмір” атты тарихи сценарийдің, бар болғаны кейіпкерлері ғана! Ал қойылымның Бас режиссері — Тағдыр! Отаршылдық саясат! Қазақтың бір қошқарына екінші бір қошқарын қарсы қою — отаршылдық саясат үшін жаңалық емес! Абырой болғанда, зиялы қауым өкілдері бәрі болмағанмен, бірен-сарандап оны жақсы түсінді. Кеш те болса, соны ұққан ақылды азаматтардың бірі Мәлік Ғабдуллин еді. Ол осы мәселелерде Мұхана ашық хат жазып, көптеген мәселелердің төңірегінде ұлы жазушыдан кешірім сұрады. Бұл ашық хат Мәлік ағамыздың соңғы ерлігі еді!

Адамзатта қанша мінез болса, жазушыларда да сонша мінез бар. Гюстав Флобер “Мадам Бовари-менің өзім” деп тегін айтпаған. Көркем кейіпкерлердің көпшілігі шығарма авторын еске салады. Мұның өзі арнайы сөзді, арнайы әңгімені керек етеді. Менің айтайын дегенім ол емес. Менің айтайын

дегенім — қазақ ақын, жазушыларының өзі өз алдына бір галерея!

Жұбан Молдағалиев “Жұлдыз” журналында Бас редактор болған кезде Қапан Сатыбалдин ағамыз біраз уақыт сол кісінің орынбасары болып істеді. Жұмыс басында ол кісімен күн сайын кездесіп, күн сайын шүйіркелесіп жүрдік. Ол — мүлдем ерекше адам болатын. Араласпаған бір де бір мәселесі, қалам тартпаған бір де бір жанры жоқ. Сөйте тұра тындырған да ештенесі болмайтын. Бастайтын да тастайтын. Өзіне-өзі қанағаттанбау — жақсы қасиет. Ал Қапекен, өзін білмейтін өзгелердің біреуін де мойындамайтын. Оның үстіне күдікшіл және жиіркеншек болатын. Келген-кеткен адамдар, әсіресе авторлар қол беріп, қол алысады. Қапан ағамыз да амалсыз қолын береді. Бірақ әлгі адам кетпей жатып, оң жақ тартпадан үнемі дайын тұратын жасыл өтірін алып, қолын жуатын. Әрине, онысын қонақтарға көрсетпейтін!

Қазақстан Жазушылар одағы Алматыдағы жақсы салынған әдемі үйлердің бірі. Жиі-жиі жөндеуден өтеді. Қай жағынан да көрікті, таза ғимарат. Сөйте тұра Қапан Сатыбалдин осы өзі жұмыс істейтін үш қабат жаңа үйдің туалетін менсінбей, он-он бес минут шығарып, Орталық Партия Комитетінің туалетіне барып дәрет алып қайтатын. Сол туалеттердің, не сол туалеттерге барып жүрген жершіл шенеуніктердің шапағаты тиді ме екен, Қапекен “Жұлдыз” журналының редакторына орынбасар болып жүріп, бір күні “Қазақ әдебиеті” газетіне Бас редактор боп шыға келді. Бірақ ол ешқандай өзгеріс енгізе алған жоқ. Барғанынан кеткені тез болды. Ол кеткен күні Садықбек Адамбеков замандасы былай деп өлең шығарды:

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Союздан шыққан шұбар күн.
Шұнандап барып батқан күн,
Қапанды құдай атқан күн.
Сыртта боз машина боздаған,
Іште достары қолын созбаған,
О сұмдық-ай, неткен күн?!
Қапаннан абырой кеткен күн.

Сау күнінде қызметкеріне ақырып,
Мас күнінде сырлы ожаумен ақ арақты сапырып,
Сырбай досым өткен жер.
Күндіз-түні ойланып,
Көзілдірігінің ұшын соратын
Өткен-кеткен кісінің
Ішін аңдып тұратын
Ісләм көкем өткен жер.

Үлкендердің саусағының басын жалаған,
Кішілердің кіндігінен төмен қараған,
Әбен тәтем өткен жер.

Үлкендерге иіліп,
Кішілерге түйіліп,
Оң жағына жымыып,
Сол жағына қылмиып,
Зейнолла досым өткен жер.

Ешбір жанды кешпестен,
Тақиясын шешпестен,
Жүмекең марқұм өткен жер.

Арыстандай ақырып,
Аруағын шақырып,

Төбеге шаншып таяғын,
Көсіліп тастап аяғын
Әбекең өзі өткен жер.

Үлкендерге жағынып,
Қаясынан қағынып,
Кіші Жұмаш өткен жер.

Газет пен журнал арасы
Айқасыңнан шаң болған.
Шодырайып шекесі,
Омырауы қан болған,
Арманына жете алмай,
Жайықтан әрі өте алмай,
Нұршайықов өткен жер.

Қамықпа, Қапан, қамықпа!
Сорымызға біздердің
Бір жақының үлкейсе,
Шығарсың тағы жарыққа!

Бұл өлең баспасөз үшін шығарылған жоқ, әрине! Оның осалдығы да, мықтылығы да сонда! Бір жерінде кем түсіп жатса, бір жерде артық кетіп жатады. Кейбір тұсы сыпайы болса, кейбір тұсы анайы. Бірақ қалай болғанда да ақиқаттан алыс емес. “Қазақ әдебиеті” газетінің тарихи өмірбаяны және оның басында отырған жазушы ағайындарымыздың көркем бейнелері жап-жақсы сомдалған!

Осы өлеңнің авторы – Садықбек Адамбековтың өзі қайталанбас қылжақбас, қосқабат талант. Жұбан, Сырбай, Тахауи, Садықбек жас жағынан шамалас, әрі майдандас құрбы-құрдастар. Осы төртеудің ішінде сөзге шалдырмайтын шалты, ұшқыры – Садықбек. Сондықтан қалған үшеуі бірігіп ап

шүйлігеді. Қанша қиын болса да, Садықбек соның көбіне төтеп береді. Кейде тіпті жеңіп шығады... Замандастарының айтуына қарағанда, Садықбек бірде іссапармен ел аралап кетпек болып, жолаяқ жасайды. Үш көкжал оны шығарып салмақ болып, оның жолға деп алып бара жатқан тыын-тебеніне дейін ішіп-жеп, қалғанын күшпен тартып алады. Қысқасы, бұл күйінде поезға отыруға мүлдем мүмкін болмай қалады. Жаны қысылған Садықбек ағамыз билетін тапсырып, біреудің көлігін жалдап, алдымен Сырбай құрдасының үйіне барады. Барады да, оның әйеліне:

— Әй, бәйбіше, байға жарыған қатынсың ғой! Мені Сырбай жіберді. Өзі аяқ киім дүкенінің алдында кезекте тұрып қалды. Керемет бір туфлилер сатып жатыр екен. Сенің аяғыңа қатып-ақ кетеді. Ақшасы жоқ қалтасында. Бірақ қатты ұнатқан соң, мені саған жіберді. Ендігі кезегі де жақындап қалған шығар. Көне, нең бар, бер тезірек. Адам басына бір пардан беріп жатыр. Маған керегі жоқ. Керек десең, кезекте тұрған екі адамбыз ғой, екеуін алайық! Тез! Тез! — дейді.

Сыраған әйелі ұстата салған бір уыс ақшаны төс қалтасына сүнгітіп жіберіп, Садықбек ағамыз құйындатып Жұбағанның үйіне жетеді. Жұбағанның анасы елде ауылдық кеңестің төрағасы болған нағыз коммунист, коммунистік идеяға шын берілген жүректі адам болған.

— Апа! — дейді асығып-үсігіп алқына сөйлеген Садықбек ағамыз. — Аяқ астынан аудандық партия комитеттерінен комиссия келіп әр коммунистің партиялық жарнасын қалай төлеп жүргенін тексеріп жатыр. Жұбаған екі-үш айдан бері төлемеген сияқты. Шығарып жіберуі мүмкін. Үйде қанша ақша

болса соншасын беріп жіберсін деді. — Шешеміз сасқаннан, сары майдай сақтап жүрген бір уыс ақшасын есептеместен бере салады.

Дәндеген қарсақ құлағымен ін қазады деген, Садықбек ағамыз ағызып отырып Тахаңның үйіне келеді. Ол кезде Алматыда кілем ауруы асқынып тұрған кез болуы керек. Жазушылар одағына кілем фабрикасынан кілем әкеліп, тізіммен кілем үлестіріп жатыр. Кісі көп, Тахаң мені арнайы жіберді. Үйдегі бар ақшаны беріп жіберсін, — деді дейді терлеп-тепшіп. Ойланып жатуға, күдіктенуге уақыт жоқ. Бұл жеңгеміз де қолдағы бар қаржысын ойланбастан бере салады. Өзі жұмсаған тиын-тебеннен он есе көп ақша жинап, Садықбек вокзалға барады. Одан билет алып, Қызылордасына тартады. Сонда бір ай жоғалып кетеді.

Не де болса қатырдық деп, Садықбектен тартып алған болымсыз тиын-тебенге сыра ішіп, үш құрдас, үш классик мәз болып үйлеріне келгенде кімді кімнің қатырып кеткенін бір-ақ біледі!

Содан бері қанша жыл өтті. Дүниені думанға айналдырып, бірін-бірі пір тұтқан төрт дос, төрт құрдас бүгінде дүниеден өткен. Төртеуі де жоқ. Осы жақын арада достарының ең соңы болып Садықбек ағамыз кетті арадан. Ол маған аурудан емес, жалғыздықтан өлген сияқты көрінеді. Денең мұздап, көңілің құлазиды.

Өткен өмір — өшкен от. Мен қазір сол бір өшкен отты қаузап отырған сияқтымын. От түгіл, өлімсіреген шоқтың өзі қымбат. Үрлеп-үрлеп қайта тұтатқың келеді. Өмірдің оты өшкенмен, естеліктің ошағынан сығырайған шоқ табылады. Түнгі көбелек, яки пұшайман пәруана сияқты сол сығырайған жарыққа ұмтыласың.

Жазушының бақыты қанша том жазып, қанша сыйлық алғанда емес қой. Оның бақыты — ойдағысын орындап, армандарын іске асыруда. Ана идеясын, не мына идеясын жүзеге асыра алмай, шығармашылыққа салт келіп, салт кеткен таланттарды ойлағанда сай-сүйегің сырқырайды. Жасына жетпей ерте өлсе де ештеңе емес, алпысына, жетпісіне құр қол барып, құр қол қайтқандар ше?! Қалтай Мұхамеджанов қандай талант еді? Қандай білімді қазақ еді?! Өмірінің соңғы жиырма-отыз жылында бір де бір күрделі дүние бермей, жазушылық жолын екінің бірі жаза алмайтын көңілді комедиямен бастап, екінің бірі істей алмайтын аудармамен аяқтады. Ал оның құдай берген мүмкіндігі қандай еді?! Оның өзі шығарған анекдоттарының өзі қандай еді?!

Төлеужан Ысмайыловтың бір өзі қандай талант болатын!

Қалжан Нұрмаханов ше?

Айқын Нұрхатов ше?

Ақан Нұрманов ше?!

Тобық Жармағамбетов ше?

Мен тек аузыма бірінші түскендерін ғана айттым. Ондай-ондай дарындардың саны жүздеп болмағанмен, ондап есептеледі. Бірінен-бірі өткен таланттар еді. Негізінен, түк бітіріп жарытпай бірінен кейін бірі кетті. Жазбақ түгілі ойланып та үлгермеген тәрізді. Ерте, тіптен ерте дүние салды жарықтықтар!

Жә, бұлар ештеңе істеп тындыра алмады. Өйткені тым жастай өлді. Арманда өлді. Ал көп жасағандар ше? Мысалы, аудармашы Ісләм Жарылғаповты алалық. Орыс тілін ана тіліндей, ана тілін орыс тіліндей екі тілді де өзі жаратқандай білетін. Орыс тілінің, орыс сөздерінің ешкімнің ойына келмейтін баламаларын ондай дәл тапқан, ұтымды тап-

қан аудармашы жоққа тән. Таныстары, туыстары, жолдас-жоралары өте жақсы біледі. Ісләм Жарылғапов ақша қуып, ғұмырын босқа сарп қылған дүние-қоңыз мансапқорлардың қатарына да жатпайды. Қашан барсаң да үйінде, қуықтай кабинетінде жұмыс жасап отыратын. Алды толған сөздіктер және картотекалар...

— Сәке!— дедім,— мүмкіндігіңіз болса, Сіз маған өлеңдер кітабымды, болмағанда бір топ өлеңдерімді орысшаға жолма-жол аударма жасап беріңізші. Тегін емес, әрине!

— Ай-й, Қадыр-ай, айтсам сенбейсің ғой! Менде уақыт деген мүлдем болмайды. Болса да жетпейді! Сөйте тұра көңіліңді қалдырғым келмейді. Он шақты өлеңіңді алып кел, аударып көрейін!— деді.

Көпке созып алар ма екен деп қауіптеніп едім, өйтпеді. Бір-екі аптаның төңірегінде аударып берді. Шынымды айтсам, өз басым ғұмырымда мұндай ғажайып жолма-жол аударма көрген емен. Бірінші шумақтың бірінші тармағын мүмкіндігінше түгел жеткізетін орысша сөйлем. Содан кейін оның төменгі жағында жақша ішінде өлгі тармақтың қыры мен сыры. Әрбір сөздің бір емес, бірнеше баламасы. Сөздің, сөйлемнің сыртқы тура мағынасы, одан кейін астары. Бір сөзбен айтқанда, толық түсініктеме. Осы жолма-жол аудармаларды машинкаға бастырып ленинградтық ақын, аудармашы Александр Кушнерге жібердім. Көп кешікпей жауап келді. Сөкеннің аудармасын жер-көкке сыйғызбай мақтапты. Бүкіл аудармашылық тәжірибесінде мұндай сауатты және мәдениетті жолма-жол аударма көрмегендігін айтыпты. Мақтапты, соған қоса өз аудармаларын жолдапты. Мен қатты қуандым. Ретіне қарай тағы да біраз аудармалар жасатып алмақ болып едім, өкі-

нішке орай, онымнан ештеңе шықпады. “Жұмысым көп, уақытым жоқ” деп жолатпай қойды.

Ісләм Жарылғапов туралы көп әңгіменің бір саласы оның кедейлігіне, жиі-жиі қарыз алатындығына және оны уақытында қайырмайтындығына саяды. Жетпісінші жылдардың бас кезінде Жазушылар одағы Жамбыл көшесі мен Байзақов көшесінің қиылысқан жерінде он алты пәтерлік үй салды. Сол үйден пәтер алуыма Ісләм ағаның да септігі тиді. Өйткені ол кісі сол пәтерді беретін комиссияның хатшысы болды. Соның арқасында ол кісінің өзі де үй алды, мен де далада қалған жоқпын. Біраз жыл көрші тұрдық. Бір күні ойда жоқта сол кісі біздің пәтерге келіп, есік қақты. Біз қуана-қуана есік аштық. Төрге шығып, дәм татты. Қарыз сұрай келіпті.

— Қадыр! — деді ол, — өзің де естіп жүрген шығарсың, менің елге бережақ қарызым көп. Кейде алып үлгергенмен, қайтарып үлгере алмаймын. Дегенмен, әйтеуір қайырып тынамын. Ал бүгін мен сенен қарыз сұрай келдім. Пәлен уақытта қолыңа тигіземін деп нақтылы уақытын атай алмаймын. Бірақ қайтаратыныма шүбәланба!

— Қанша? — дедім мен.

— Екі мың! — деді ол. Екі мың ол кезде әжептәуір ақша. Екі мың доллар. Демек әжептәуір қаржы.

Бердім. Шынымды айтсам, қайтады деп бергенім жоқ. Қайтпаса тіпті жақсы! Сол сомаға аударма жасатып алармын деп ойладым. Бірақ менің ол “арам” ойымнан ештеңе шықпады. Екі жылдан кейін тағы да ойда жоқта ағамыз есік қақты. Қарызын қайтаруға келіпті.

Ісләм Жарылғапов — әңгіменің шебері еді. Басқаларды білмеймін, өз басым ықылас қойып, елітіп тындайтынмын. Қолың бос уақытта, серуендеп жүр-

ген кезінде бұл бір ғажап сәттерге тең. Ал асығып бір жаққа бара жатқанда – проблема! Айта көрме-ніз! Ондай кезде Сізді Сәкенге құдай жолықтыра көрмесін! Онда еріксіз тұтқынға айналып, барлық шаруаңыздан қаласыз! Өз басым көбіне-көп осы-дан қорқатынмын! Бір жаққа шығарда аулада Ісләм ағамыз жүрген жоқ па екен деп алдын ала барлау жасап алатынмын. Ал жолыға қалса, “Ағасы кеші-рерсіз! Асығып бара жатыр едім, кешігетін түрім бар!” деп өтіріктің артына тығылатынмын! Бұл, әри-не, көбіне-көп өте шұғыл шаруаларға байланысты кездерде. Әйтпесе, Сәкеннің әңгімесіне ештеңе жетпейді. Ол кісі әңгіме бастамасын! Бастаса бітір-мей тынбайды. Және ол тез біте қойса жақсы ғой!

Біраз жұмыс істеп, шаршаған кездерде асүйге келіп, шай ішемін. Біз әлгі жазушылар үйінде бі-рінші қабатта тұрдық. Асүйдің терезесі аулаға қа-райды. Кімнің келіп, кімнің кетіп жатқаны түгел көз алдында. Мысалы, кей кездері такси келіп, біздің терезенің қақ алдына тоқтайды. Көп кешікпей ма-шинаның теріс жағындағы есігі ашылады да адам-ның аяғы салбырайды. Бірақ ешкім шыға қоймайды. Ұзақ күтуге тура келеді. Өйткені Ісләм ағамыз әдет-те Жазушылар одағынан шығарда жанындағы “Ба-лалар әлеміне” келіп, сол жерден таксиге отырады. “Балалар әлемінен” біздің үйге шейін он-он бес ми-нуттік жол. Ал Ісләм ағамызға он-он бес минут оты-ру өліммен бірдей. Амалсыздан бір әңгіме бастайды. Қас қылғанда ағамыздың қызық әңгімесі бес-он ми-нутта біте қоймайды. Машина үйдің алдына жетіп тоқтайды. Не істеу керек?! Машинаны жалдап кел-ген ағамыз әңгімесін асықпай аяқтайды. Ол кезде машинаның есепкер таксометрі сырт-сырт етіп, ақ-ша санап жатады. Сөйтіп Ісләм көкеміз өз әңгі-

месіне өзі ақша төлеп, артық шығынданады... Өйткені Өнер құрбандықсыз болмайды.

Аға буын — өте күрделі буын. Олардың құшағы да, пышағы да дайын тұратын. Жастарда пәлендей шаруасы жоқ. Бірақ бір-біріне сене бермейтін. Содан да болар, Әбділда ағамыз Хамаңмен, Хамаң Қалижанмен қырғи қабақ болып өтті. Біздер, жастар, олардың өмірі таусылмайтын дау-дамайына араласпауға тырыстық.

Орта буын — Жұбан, Тахауи, Сырбай, Мұзафар, Бердібек т.б. біздерге жартылай жетім өскен жарым көңіл жастарға әбден жақын еді. Осылардың ішінде ерекше көзбен, үмітпен, сөйте тұра күдікпен қарағаны Тахауи ағам болды. Неге екені белгісіз, мені қайдағы бір қиын ситуацияларға ендіріп, ал енді мықты болсаң осыдан шығып көрші деп, мәз боп отыратын.

Бірде “Қаламгер” кафесіне біреуді іздеп кіре қалып едім, үш-төрт адамның ішінде Тахаң отыр екен, мені көрді де:

— Кел! Бері кел! — деп шақырды. Шынын айтсам талай-талай аузым күйген сорлы басым, барғым келмеді. Қасындағы қаламгер достар да Мырзалиевті сағынып отырған жанашыр жандар емес! Үлкені — Қалижан Бекқожин. Өмірі басымнан сипамаған жан.

— Кел дедім ғой мен саған! Бері кел енді! — деп қайталады әлгі сөзін Тахаң. Бармасам шынымен ренжиін деп отыр. Оның үстіне мені көрмесе тұра алмайтын туыстай жанындағы бос орындықты өзіне қарай жылжытып, арқалығынан басып отыр. Бардым. Амандастым.

— Қадыр! — деді Тахауи ағам жайғасар жайғаспастан. Сірә, бірден тұқыртып алайын деп ойлаған шығар. — Есінде бар ма осыдан екі-үш ай бұрын

кешкілікте маған телефон соғып, “Жұлдыздың” соңғы санындағы Қалекеннің өлендерін оқыдыңыз ба? Қартайған ба? Алжыған ба әлде? деп едің ғой, соны енді өзіне айтшы!

Мен, әрине, не дерге білмей сасып қалдым. Барып тұрған таза провакация! Әзіл-қалжындардың талайын көріп жүргенмін, тап мынандай ашық арандатуға барады деп өмірі ойлағам жоқ. Мен де адаммын ғой, не де болса бірдеңе деп, бетін қайтарып тастауды бір ойладым да, сәл сабыр еттім.

— Қойыңызшы, Таха! Екінің бірі айтты деп, Қалекен мұндай провакацияға арандай қоймас! — дедім.

— Екінің бірі деп отырғаның мен бе сонда?!

— Әрине, Сіз!

— Жоқ! Мен екінің бірі болып көргем жоқ. Бола да алмаймын!

— Болғанда қандай! Боласыз!

— Қалай болам! “Екінің бірі” деген не сөз өзі?!

— Екінің бірі деген, менінше өте жақсы сөз! — дедім мен әлі де болса қалай ақталарымды білмей. Осы сасқанымды сезе қойған болуы керек, Құдай өзі құтқарды. — Екінің бірі деген: Бірі — Құдай, бірі — Сіз! — дедім болат қақпаннан әрең құтылып.

Қандай жауап күтсе де, дәл осындай жауап күтпеген болуы керек. Тахаң, күреңітіп ашулана бастаған арандатушым шүйдесіне шойын сойыл тигендей, аузын ашып анырып қалды. Енді не болар екен деп іштен тынып отырған ағайындар, менің әлгі оқыс жауабымнан кейін жаппай күліп жіберді. Тахаң да күлді. Менің осал “жау” емес екеніме тап сол жолы көзі қатты жеткен болуы керек!

— Әй, молодец! — деді менің стаканыма өз қолымен толтырып коньяк құйып жатып.

— Өзіне де сол керек!— деді не істерін білмей отырған Қалижан ағамыз да! — Осылай ойнауға бола ма екен! Сен Қадырды ғана емес мені де отқа итеріп отырсың ғой! Осының да достық па? Осының да жігіттік пе? Қой мұндайыңды!

Мені састырмақ болған Тахаңның енді өзі саса бастады.

— Қойыңыз, Қалеке! Ашуланбаңыз! Қадырдың тірі жан шыға алмайтын томаға-тұйықтан бірінші шығуы дейсіз бе бұл?! Бұл жолы да шығып кетті сайтан. Бірақ түбінде бір тұтылуға тиіс! — деді Тахан тұйыққа өзі тіреліп.

Осы отырыстан кейін Тахан тактикасын өзгертейін деді ме, әлде өз әрекетінен өзі жалықты ма, менімен есептесе бастады. Ең бастысы — ашық провакацияны қойғандай болды. Дегенмен Тахан өте жақсы драматург қой. Ол оқиғаны әбден шиеленістіргенді де, әдемі шеше білгенді де ұнатады. Тағы да бірде сол “Қаламгер” кафесіне кіре қалып едім, буфеттің ернеуіне орналасқан биік орындықтарда Тахан мен Садықбек ағамыз отыр екен. Бұл екеуі құрдас. Айтыстары мен айқастары өмірі бітпейді. Қазір де, құдай біледі, бірдеңенің төңірегінде шайқасып отыр. Тахан мені көргенде қуанып кетті.

— Қадыр, сен айтшы! Мына Садықбек Қызылорданың бер жағы мықты дейді. Ал мен ар жағы мықты деймін. Менікі дұрыс қой, солай емес пе?! — деді мені көмекке шақырғандай.

Ол мені мұндай жағдайда өмірі аяп көрген жоқ, мен оны неге аяймын осы! Садықбекке көмектесіп жіберсем бе екен деп бір ойладым да, оның жөнін таппадым. Бірақ Тахаңның жанына тиетін бір жол таптым.

— Сіздікі дұрыс, Таха! — деп бір емексітіп қойдым. — Шынында да арғы жағы мықты. Әріреген сайын күшейе түседі. Қызылордадан Ақтөбе, Ақтөбеден Батыс Қазақстан мықтырақ!..

— Вот, нахал! — деді Тахаң. Бірақ өз логикасына өзі қарсы шыға алмады.

Өз басым Тахаң талантын ерте мойындаған інілерінің бірімін. Ең бірінші романынан бастап, ең соңғы романына шейін жұрттан бұрын оқып, жұрттан бұрын сүйсінген оқырмандардың бірімін. Бірақ жиі араласып, жиі сырласқан қазағым емес. Ең соңғы рет Жақсылық деген жақсы інімізді о дүниеге аттандырып салып, шағын автобуспен қайтып келе жатып, бір әңгімелескеніміз бар. Онда да... Сөзден сөз, әңгімеден әңгіме тарап, бір нәрсеге келісе алмай қалдық-ау деймін. Не себепті? Есімде жоқ. Есімде қалғаны:

— Біздің қазақ бәрін, бәрін кешіреді. Бірақ тірі жүргенінді кешірмейді! — деген сөзім болды. Ол сөздің Тахаңа қандай қатынасы барын білмеймін, алды да ашуланды. Неге екені мен үшін әлі жұмбақ.

Бір байқағаным, Тахаң ағаларына және құрбы-құрдастарына қарағанда, жастармен жиірек араласатын. Мені бағалайтын. Сағиды жақсырақ көретін. Сағиға Тахаң ғана емес, Жұбағаңның да іші бұрып тұратын. Содан да шығар Жұбағаң оны жұмысқа алды. Ал Нұрпейісов оны ұнатпай-ақ қойды. Өзі редактор болып келгеннен кейін оны жұмыстан шығарды. Әрине, адам болғаннан кейін, біреу болмаса, біреуді жек көру заңды құбылыс. Бірақ Сағиды жек көру менің ақылыма сыймайды.

Лениннің жүз жылдық мейрамына байланысты бүкіл Одақ бойынша үздік қызметкерлерді жаппай марапаттау басталды. Соның ішінде біздің поэзия

редакциясы да назардан тыс қалған жоқ. Тұманбай екеуміз медаль алдық. Сағиға грамота берілді. Бұл мәселеге біздерді, редакция меңгерушілерін араластырмай Ілияс Есенберлин өзі ғана шешкен. Әшейінде ештеңеге мән бермейтін жуас Сағи осы жолы мінез көрсетіп, ренжіп қалды. Марапаттау грамотасын жұрттың көзінше жыртып-жыртып қоқысқа лақтыра салды. Кім екені белгісіз соны біреу директорға жеткізіп үлгерсе керек. Есенберлин милиционер шақыртып Сағиды қаматып тастады. Біз не істерге білмедік. Бір кезде Әдеби қордың директоры Сағидың қатарлас досы Әбдірашид Ахметов келе қалды. Түнеріп отырғанымызды бірден байқап:

— Неге көңілсіз отырсыздар? — деді.

Біз болған оқиғаны баяндап бердік.

— Ақымақ! — деді Әбекең. — Ақымақ!

Оның кімді ақымақ дегенін кейін түсіндік. Кімдермен байланыс жасап, кімдерге не дегенін бір Құдай біледі, Әбекең бір сағаттың ішінде Сағиды қамандан босатып алды.

Жалпы Ілияс Есенберлин шындық, әділдік, логика деген ұғымдарға мән беріп жатпайтын. Не істеймін десе соны істейтін. Республиканың кезекті мерекесінде үкіметіміз біраз жазушыны ордендермен, медальдармен марапаттады. Сонда біздің буынға деп бөлінген “Құрмет Белгісін” әдебиетімізге еңбегі сіңген, елімізге әбден белгілі болған бірде-бір ақын-жазушыға бермей, өз романдарын орыс тілінде жолма-жол аударған Төлеу Шаханов деген орыс тілді жас ақынға бере салды. Ал еңбегі сіңген ағайындар далада қалды.

Осындай әділетсіздік әдебиет үшін туып, әдебиет үшін еңбек етіп жүргендерді қорлау емей немене! Олар қашанғы төзеді, қашанғы шыдайды?!

Мың күн сынбай, бір күні сынар шөлмек. “Кұдықтың сыртындағының бәрі ақылды” дейді халық. Өз басыңнан кешірмеген соң білмейсің. Сондықтан да Сағи сияқты момын да биязы ақындардың әрекеті біреулер үшін оғаш көрінеді, әрине! Шынында сол Сағи қой аузынан шөп алмайтын жуас, өте сыпайы азамат, нәзік ақын болатын. Балалық шағы Ұлы Отан соғысына тура келген және тылда өңшең әйелдің ішінде өсіп, қалыптасқан. Сағида жалпы қыздарға тән ұяндық көбірек байқалатын. Тіпті бір нәрсеге ренжігенде “Тұқымың құрғыр!” деп әйелдерше қарғайтын.

Қазақтар айтатын “қыз мінезді” деген сөз тура осы Сағи туралы айтылған сияқты. Оның әзіл-қалжыңының өзі желпіп өткен жібек орамал тәрізді жаныңды сипап қана тынатын.

Біздер: Шәміл, Сағи, Тұманбай және мен “Жазушы” баспасының поэзия редакциясында төрт-бес жыл бойы бірге қызмет еттік. Бірге мәз боп бірге қайғырдық. Біріміздің осалдығымызды біріміз жақсы білетінбіз... Әдетте, таңғы тоғыз бен тоғыз жарымның арасында редакцияда бас қосып, қолжазба оқуға кірісеміз. Шәміл ғана жұмысына бірден кірісе алмай біраз отырады. Сосын шыдамай шығып кетеді. Ол шығып бара жатқанда Сағи сағатына бір қарап қояды. Мұның қандай мәні барын кейін түсіндім. Ол сыртта көп болмайды. Он бес-жиырма минутта қайтып оралады. Үн-түнсіз ұзақ отырады. Осындай үнсіздікке шыдай алмаған Тұманбай:

— Шәмаға, не болды? Үндемей қалдыңыз ғой!
— дейді.

— Сәл шыдай тұр! — дейді Сағи тағы да сағатына бір қарап алып. — Енді бір жарты сағаттан кейін өзі де сөйлей бастайды.

Сағидың бұл астарлы сөзі қарапайым қазақ тіліне аударғанда “Жана ғана ішіп келіп отыр ғой. Ішімдіктің қуаты әлі бойға тарап үлгерген жоқ. Бірер минуттан кейін сөйлете бастайды” деген ұғымды білдіреді. Шынында да ішімдік бойға тарай бере Шәміл де ыңкылдап сөйлей бастайды. Кейде жұмыстан кейін қанша қажысақ та бір-бірімізді қимай, біраз отырамыз. Кейде Тұманбайдың ұсынысымен “Кинг” ойнаймыз. Қартаны менен гөрі Сағи мен Тұманбай жақсырақ біледі. Мен тәжірибесіздеумін. Көбірек қате жіберем. Сондайда соңғы болып отырған Сағи мені аяп сәл-пәл жанашырлық жасайды. Соны сезіп қалған Тұманбай:

— Айтындаршы, ағайындар, осы Орал мен Ақтөбенің арасы қанша?— дейді. Сөздің астарын бірден ұға қойған Сағи:

— Ақтөбе мен Оралдың арасы, шамамен, Есік пен Талғардың арасындай-ақ!— дейді саспай.

— Өзім де солай ойлап едім!— дейді Тұманбай.

Ол кезде біздер отыздың асуынан асып, қырықтың қырқасына шығып кеткенбіз. Бір емес, бірнеше жыр жинағының авторларымыз. Біразымыз лауреат болып та үлгергенбіз. Бірақ кейбір сәттерде мектеп оқушылары сияқты ойын іздеп тұратынбыз.

Бір күні Жазушылар одағында болған жиналыстан шығып, өзіміздің кабинетімізге келсем, есік ашық, бірақ ешкім жоқ. Сағидың үстелінде оның осы жақында ғана жарық көрген жаңа жинағы жатыр екен. “Жадымдасың, жас күнім” деп аталады. Редакторы Шәмілдің де, автордың да жазғанын ұнатпай, аннотацияны өзім жазғанмын. Көзіме оттай басылды.

“Сағи Жиенбаев — сөз сиқырын бойына сіңіре білген санаулы ақындарымыздың бірі. Көзі қырағы,

қолы зергер автордың жырлары күнге қызынған құндыздың, аспанға лақтырылған айнаның сынығы сияқты сәулелі де шұғылалы, нұрлы да сырлы. Шағын да болса, жалынды; аз да болса, назды. Ой мен сезімге сегіз суарылған қылықты шумақтар ыстық алақанға қона қалған ақша қар тәрізді тіліңізге тиген бойда-ақ еріп жүре береді... Оқырманға алғаш рет ұсынылып отырған бұл таңдамалы топтамаға айтулы ақынымыздың негізінен, міне, осындай туындыларын енгіздік”.

Жеті жинақтан іріктеп, сұрыптап алынған бұл таңдамалы шынында да шұрайлы шумақтардан, тартымды тармақтардан тұратын. Автор өзінің осындай бір қымбат кітабын әріптесі һәм қаламдасы Саттар Сейтхазинге сыйламақ болса керек, шмуц титулға:

Әрі дос, күйеу балам,
Қашанда сүйеу маған, —

деп бастапты да, біреу-міреу кедергі жасады ма екен, одан әрі жалғастыра алмай, кабинеттен шығып кеткенге ұқсайды. Мен Сағидың каллиграфиясын аудартпай, қағазға түсіре алатынмын. Тіліме шәлкестеу бір-екі тармақ ілінді де, әлгі автографты:

Кешкілік ішіп алып,
Қосылып мияулаған,—

деп жалғастырдым да “Автор” деп қол қойдым.

Бір мезгілде Сағи келді. Ашулы жатқан кітабына қарады. Өзімдікі дейін десе — бұл тармақтарды ол шығарған жоқ. Менікі емес дейін десе — жазуы тура өз жазуындай. Аң-таң боп біраз отырды. Анда-

санда көзінің астымен маған бір қарап қояды. Бірақ ештеңе демейді. Мені күлкі қысып алып барады. Тамағы жыбырлаған адам сияқты өтірік жөткірініп, далаға шығып кеттім.

Шәмил марқұм шашпа жігіт емес еді. “Леке, Сіз мені жақсы білмейді екенсіз ғой, мен өз ақшама ішпейтін адаммын!” деп жүргені рас-ты. Ол өз отбасының алдында аса жауапты сезінетін. Тапқан-таянғанын үйіне таситын. Онға тарта мүшесі бар отбасын асырау да оңай шаруа емес. Сондықтан Шәмилдің “сарандығын” өз басым жақсы түсінетінмін. Мәселе онда емес, мәселе Шәм-ағанның ішетіндігінде. Анда-санда болса да дос-жолдастардың көңілін аулап қоймайтынында. Рас, Шәм-ағанның қалтасында бас жазарлық бірер тиыны болады. Бірақ оны ешкіммен бөліспейді. Біз, қалғандарымыз, қолымызға бірдене түсе қалса, ең болмағанда қаламдастарымызбен бір мәрте көңіл көтеруге тырысамыз. Шәмил былқ етпейді. Бірде Сағи мен Тұманбай ертерек кетіп, Шәмил екеуміз оңаша қалдық. Соны пайдаланып, Шәм-ағанмен жұқалап қалжыңдасқым келді.

— Шәм-аға! Әрі ойлап, бері ойлап бір нәрсені еске түсіре алмай отырмын. Көмектесіп жібермейсіз бе?! — дедім. Оның ойында түк жоқ.

— Қолдан келгенінше! — деді ол да абайлап сөйлеп.

— Есіңізде болса айтыңызшы, Сізбен осы мен алғаш рет не соңғы рет қашан іштім?! — дедім.

— Сенің мына сұрағың мемлекеттік емтиханның сұрағынан да ауырлау екен. Оған басымызды ауыртып қайтеміз?! Жүр, кеттік! — деді.

Шәм-ағанның маршруты маған жақсы таныс, шыға сала Бөгенбай батыр мен Желтоқсан көшелерінің қиылысқан жеріндегі буфетке тарттық. Сол

жерде ол өзіне бір стакан портвейн, маған жүз грамм коньяк алды. Бірер ауыз сөз айтып сырласатын шығармыз деп, сабыр сақтап отырғанымда Шәм-ағаң үндемей-түндемей шарабын сарқып ішті де, менің алдымдағы коньякты нұсқап:

– Кімді күтіп отырсың? Біреу-міреу анауынды шарап екен деп ішіп қояр, тезірек тартып жібер! – деді.

– Жә, “Кәпірден түк тартсаң да пайда” деген ғой халқымыз! Сіз кәпір емессіз, сондықтан оны “сараңнан суыртпақ алсаң да пайда” деп ішіп қояйын! – дедім, орынсыздау қалжындап.

– Жок, Қадыр! – Бұл суыртпақ емес! Суыртпақ өзім ішкен портвейн. Ал сенің ішкенің ішімдіктің категориясымен есептегенде – арқан, – деді Шәм-ағаң. – Бұл, біріншіден. Екіншіден, мен сараң болайын деп сараң болып жүр дейсің бе?! Менің соңыма түсіп жүрген Кедейлік қой, Кедейлік!

Менің қай-қай жағынан да жемісті жұмыс жасаған жылдарым – алпысыншы жылдардың басы. Бұл кезде мен “Балдырған” журналынан кетіп, “Жұлдыз” журналына ауысқанмын. Мен барған кезде бұл журнал әбден қаусап, құлағалы тұрғанды. Оны әдебиет журналы деп атағаннан гөрі түгелдей ішкіштер редакциясы деп атаған жөн болар еді. Мен барған поэзия бөлімін Изтай Мәмбетов ағамыз басқарған екен. Қара жер хабар бермесін, ол да ішкіш. Сын бөліміндегі ағамыз – Қалжан Нұрмаханов. Ол да сол, ішкіш. Баламер Сахариев. Ішкіш. Қысқасы, сауы жоқ! Өңшең дарынды да сауатты жігіттер. Бірақ жұмыс істеуге қыры жоқ, қыры болса да, уақыты жоқ, дертке шалдыққан ауру азаматтар. Жұбан ағамыз соларды бірте-бірте жұмыстан босатып, жас қызметкерлермен ауыстыра бастаған.

Мен барған кезде Ізтай ағамыз отырған үстелдің бүкіл тартпасы толған хат. Бірер ай бойы бас көтермей отырып, соларға жауап жаздым. Редакциядағы жұмысым ештеңе емес, үйіме алып кетіп жұмыс істеп жүрдім. Күндіз-түні істесем бітпейтін шаруа болушы ма еді, ақыры барлық хатқа жауап қайырып, “Астананың авторлары”, “Ауылдың авторлары”, “Дайын дүниелер”, “Жауап беретін хаттар” деп бірнеше жаңа папка ашып, “уфф!” деп демала бергенім осы еді “Редактор шақырып жатыр!” деді. Редакторымыз Жұбаған, әдетте дүңкілдеп, зіркілдеп сөйлейді. Сол салтымен:

– Әй, Қадыр! Мен сені не үшін жұмысқа алдым?! – деді.

– Не үшін болушы еді, жұмыс істеу үшін, әрине!

– Онда неге жұмыс істемейсің?

– Істеп жатырмын!

– Онда мынау не?

Жұбаған ұсынған хатты алып оқысам, арыз! Белгісіз бір автор менің жіберген дүниеме әлі күнге жауап жоқ деп жазыпты.

– Менде жауап қайырылмаған бірде-бір хат жоқ! – дедім батылдау сөйлеп. – Сенбесеңіз, тексеріңіз!

Тексерді. Тіркеу журналында ондай автор болмай шықты. Жұбаған сенбеді, әрине! Дегенмен, жұмбақ хат табылды. Табылған жоқ, бірер күннен кейін келді. Сөйтсе, ауылдағы алаяқтау автор өлеңдерінен бұрын арыз айдапты. Сөйтіп елді дүрліктіріп, бізді алдын ала қорқытып, үркітіп алмақ болыпты!

Жұбаған менің қалай жұмыс жасайтыныма көзі жеткеннен кейін шақырып алып:

– Енді сен сын бөліміне ауысасың! – деді.

– Жұбаға!

– Сөзді қой! Сенің жазып жүрген сындарың өте сауатты және өте ақылды. Маған осы журналдың сынын көтерсең болды. Ештеңеден қаймықпа! Әділін айтсаңдар жетеді!

Амал қанша, толық ремонттан өткен поэзия редакциясын тастап, әбден тозған, сылағы түскен, едендері сықыр-сықыр еткен сын бөліміне ауыстым. Абырой болғанда, онда толып жатқан материал жоқ екен. Авторларға жалынып-жалбарынуға тура келеді. Сын жазуға жұрттың құлқы жоқ. Отырып алып, алдымен жоспар жасадым. Содан соң оны редакторға көрсетіп алдым. Келісіп пішкен тон келте болмайды. Редактордың келісімінен кейін жұртқа тапсырма бере бастадым.

Менен кейін журналға Зейнолла Серікқалиев келді. Өстіп “Жұлдыз” жаңа күшпен толықты. Осылай батыл-батыл әрекет ете бастаған Жұбан ағамыз көп кешікпей Жазушылар одағына екінші хатшы боп кетті де, оның орнын Әбдіжәмил Нұрпейісов басты. Ол келгеннен кейін осы жерге сенен лайығы жоқ деп, мені жауапты хатшылыққа тағайындады. Бұрынғы қызметкерлердің көбі жұмыстан босатылып, қатарымыз Сайын Мұратбековпен, Сабырхан Асановпен, Асқар Сүлейменовпен, Герольд Бельгермен толықтырылды. Әлі де болса арақтың дәмін татып үлгермеген жас жігіттер жұмысты жапырып жіберді. Өмірі таралымы екі мыңнан аспаған “Жұлдыз” екі-үш жылдың ішінде екі жүз мыңмен шығатын саликалы және мәшһүр журналға айналды. Ешбір жанның ықпалына түсіп үлгермеген батыл да батыр жас қаламгерлер біртұтас ұжымға айналды.

Бір күндері “Қазақстан пионері” газетінің редакторы Сансызбай Сарғасқаев жұмыссыз қалды да,

Әбдіжәміл Нұрпейісовке айтып, оны очерк бөліміне алдырдым. Ысылған қаламгер, таза журналист, баспасөздің ықпыл-жықпылын жақсы білетін Сансызбай ағамыз інілерінен қалыспай жұмыс істеді. Ол екеумізге абырой болды. “Қазақстан пионерінде” редактор болып отырғанда маған оның көмегі көп тиген. Ол кезде мен “Балдырған” журналында әдеби қызметкер болып жұмыс істеймін. Редакторым Мұзафар Әлімбаев. Жауапты хатшымыз Әнуарбек Дүйсенбиев. Екеуі де Сансызбай Сарғасқаевты үлкен жазушы деп есептемейді. Яки менсінбейді. Ол оны жақсы сезінеді. Содан да болуы керек, анданда біздің редакцияға соғып, дәлірек айтсам, арнайы кіріп, менің бастықтарыммен біраз қалжыңдасып бағады. Содан кетерде маған бұрылып:

— Қадыр, дайын тұрған өлеңдерің бар ма? Мен қазір жаңа нөмірдің макетін жасап жатырмын. Алып кел, салып жіберейін! — дейді. Бұл маған жасаған жақсылық қана емес, басқаларға көрсеткен қыры! Ал менде не көп, өлең көп. Үстелдің суырма-сынан суырып алып, ұстата саламын. Келесі күні ол жарық көріп үлгереді. Ондай редакторды айналып кетпейсің бе?! Сыйға — сый, сыраға — бал деген, ол жақсылықты мен неге ұмытуым керек. “Қазақстан пионерінде” жүргенде Сансызбай Сарғасқаевты ертіп не болмаса оған еріп сыраға барып тұратынбыз. Сөкең қызық адам. Редакциядан алып шығарда ол бізге міндетті түрде “менде ақша жоқ” деп ескертетін. Бірақ отыра-отыра, іше-іше келе ол қалтасындағының бәрін шығаратын. Сондықтан біз оны кез келген кезде батыл ертіп кететінбіз. Ең бастысы — оны үркітпеу керек. Өзің бірінші боп бірдене алып берсең болды, ар жағында ол қарыздар болып қалмайды. Аңқылдақ. Қаржысы болмаса, үйіне алып

кетеді. Қолына билікті түгел алып алған акқұба жеңгеміз бар. Көңіл күйі жоқ күні, кім болсаң да, күйеуімен қосып айдап шығады. Көңіл күйі дұрыс күні барын береді. Бес-алты баласы бар. Бәрі де ұл. Біреуі ғана әкесіне, қалғаны түгелдей шешесіне тартқан. Соны балалардың өздері де сезеді ғой деймін, шешесіне тартқан төртеуі әкесіне тартқан жалғызға күн көрсетпейді. Дастарқан басында түртпектейді де отырады.

“Бармақтай бақты басып отыру үшін батпандай құйрық керек” дейді қазақтар. Сансызбай ағамыз бармақтай бақты басып отыра алмады. Бірте-бірте ішімдіктің соңына түсе бастады. Жұмыстан да, бәрінен де айырылды.

Бір күні жазушылар үйінің алдында ойда жоқта кездесіп қалдық. Қатты қызу екен.

– Әй, Қадыр, мен жақында Гурьевте (Атырау) болып қайттым. Апыр-ай, сондай жерде де адамдар туып, өмір сүріп жатады, ө! Ит байласа тұратын жер емес қой, тамұқ қой! – деді амандаспай жатып. Бұл сөз маған ұнай қойған жоқ, әрине. Бірақ мас адамға не деуге болады?! Үндемеуге тырыстым.

– Апыр-ай!– деді тағы да. – Ит байласа тұрғысыз жер! Қалай туып, қалай өмір сүреді ондай жерде!

– Сәке! – дедім одан өрі шыдамай. – Мен өзім Гурьевте туғам жоқ. Бірақ білем, нағыз мықтылар сондай жерде туып, сондай жерде шынығады! Ал сіздің атамекеніңіз Сұлутөрге Африка маймылын әкеліп қоя берсеңіз, бір-екі жылда адам болып кетеді. Тіпті бірнеше жылда редактор болып кетуі де ғажап емес! – Сәкен менің сөзіме мән берген жоқ. “Апыр-ай, ө! Апыр-ай, ө!” деп кетіп бара жатты.

Менің ол кезде кітап ауруы деген дертке тап болған кезім. Алматының қай дүкеніне қай күндері

кітап түсетінін біліп алғанмын. Кеңестер Одағы бойынша қай қалада қандай кітап жарық көріп жатқанын “Книжное обозрение” газетінен көшіріп алып, не түс кезінде, не жұмыстан кейін кітап дүкендерін аралап, кезіп кететінмін. Сынықтан басқаның бәрі жұғады демекші, менің бұл ауруым Сабырханға жұққан, кітап дүкендерін аралауға шыққанда ол үнемі менімен бірге жүреді. Басқа кезде де сол. Басқа жақта тұрса да, кейде мені үйге шейін шығарып салады. Қаны қазақ болғанымен, Өзбекстанда туған азамат қой, оның не ойлап, не қойғанын адам баласы білмейтін. Бір байқағаным – өзі туралы өте жоғары ойлайды.

– Өлең жаза бастағанымға біраз уақыт болған. Бірақ әлі баспасөз бетіне жарқ етіп шыға қойғам жоқ. Замандастарым болса, бір-бір мықтыға алғысөз, яки сәт сапар жаздырып алып, жарияланып жатыр. Біреуіне – Әбу Сәрсенбаев, біреуіне – Әбділда Тәжібаев, біреуіне – Қуандық Шаңғытбаев, біреуіне – Сырбай Мәуленов бата берген біраз ақын дүниеге келіп те үлгерді. Ал мен ше? Маған ше? Маған сәт сапар жазуға кім лайық?! Әрі ойлап, бері ойлап, Мұхтар Әуезовтен артық ешкімді таппадым. Тәуекел! Алдым да телефон соқтым.

– Алло! – деді Мұхаң телефон трубкасын өзі алып.

– Ассалаумағаләйкум, Мұха! Телефон соғып тұрған Сабырхан Асанов деген шәкіртіңіз ғой!

– Иә, қандай шаруа?!

– Мұха! Өлең жазумен әуестенетін едім. Яки ақынмын. Сізге сәт сапар жаздырып алсам деген ойым бар еді!

– Пәлі! Алдымен мен ол өлеңдерді оқымас болармын ба? Сонда ол өлеңдер маған ұнамас болар

ма? Сен өзің не қылған тәрбиесіз, көргенсіз бала едің?! – деп Мұхаң маған ұрсып тастады.

Бұл әңгімені естігеннен кейін біз бәріміз күлдік Сабырханға. Сабырханның балалығына емес, өз қылығымызға күлгендей күлдік. “Адам өзінің балалығымен күле қоштасады” деген екен бір данышпан. Біздің бұл күлкіміз сондай бір есею жасындағы күлкі еді. Осы әңгімені естіп отырып мен көп жылдардан кейін тағы бір күлдім. Оның мәні тіптен бөлек еді.

Осы оқиғадан он-он бес жыл өтіп кеткен-ді. Маған бейтаныстау бір топ жастардың арасында осы әңгімені айтып отырған кезде Сабырханды мен тағы бір мәрте тындадым. Аяғына шейін өзгеріссіз, дәлме-дәл күйінде, яки бұрынғы қалпын бұзбай баяндап шықты. Бірақ хикаяның ең соңына келгенде мүлдем басқаша түйін жасады. “Сен өзі неғылған тәрбиесіз, көргенсіз бала едің! – деп Мұхаң маған ұрысты” деп аяқталатын әңгіме бұл жолы “Сен өзің неғылған тәрбиесіз, көргенсіз бала едің!” – деді Мұхаң. Сөйтіп екеуміз ұрысып қалдық” деп бітірді ол бұл жолғы әңгімені. “Ұрысты” мен “ұрысып қалдыңтың” екі арасы жер мен көктей ғой. Соңғысында Сабырхан Мұхтар Әуезовтің деңгейіне шейін “өскен”, онымен тепе-тең қатар адамдай.

Анда-санда бір көпіріп аман-сау сұрасып жүргеніміз болмаса, соңғы жылдары біз араласқан жоқпыз. Бірде Весновка өзенінің жағасында ойда жоқта жолығып қалдық. Көріспегенімізге көп болған, біраз әңгімелестік. Қоштасар кезде ол маған:

– Қадеке! Мен қазір бір томдық тандамаларымды баспаға дайындап жүр едім. Соған алғысөз жазып бермейсіз бе? – деді.

Сабырханның мына қолқасынан кейін оның

Мұхаң екеуі арасындағы әңгіме қайта есіме түсіп күліп жібердім.

— Мұның күлетін несі бар? — деді Сабырхан.

— Жай! — дедім мен. — Баяғыда сен әрі ойланып, бері ойланып, өзіңе сәт сапар беруге Мұхтар Әуезовтен басқа лайық адам таппадым деп едің ғой. Енді ол данышпан жоқ, мен жазбағанда кім жазады?! — дедім. Менің бұл өзіліме ол да күлді.

“Жұлдыздың” редакторының орынбасары болып жұмыс істеп жүрген кезімде ертемен келіп, үйімнен ертіп әкетіп, жұмыстан кейін үйіме шейін шығарып салып бәйек болып жүрген шынайы досым мен жұмыссыз қалған күні ізім-ғайып жоғалып кеткен. Тіпті телефон да соқпай қойған. Сондай да дос бола ма?! Сондай да жолдас бола ма?! Мен оған адам ретінде қатты өкпелегенмін. Мен де ет пен сүйектен жаралған адаммын. Пендемін. Сосын кешіре алмағанмын. Бір емес, бірнеше әріптесіме жазып жүрген жылы сөзімді осы жолы қимадым. Құдай өзі кешірсін.

Естелік кітабы — қызық кітап... Оған жалынып-жалпайып біреулерді кіргізбек болсаң да кіргізе алмайсың. Ал біреулерді кіргізбегің келсе де, кіріп тынады. Соның бірі — Тоқаш Бердияров. Жолдағылардың бірін олай итеріп, бірін былай итеріп жоғары шығып барады. Міне, міне... “Жұлдыз” редакциясының бес-алты қызметкері отыратын кең бөлмесі. Соның қақ ортасына келіп тоқтады. Әбден ішіп алған. Қып-қызыл. Күп-күрең. Неге екені белгісіз, бес-алты сөзді немісше айтты. Олары қазір есімде жоқ. Содан соң оң аяғын тіп-тік көтеріп, сол аяғымен қозғалмай ұзақ тұрды. Мас адам түгіл, сау адам құлап кететін қалып. Мұртын әрлі-берлі ойнатып, айбат шекті. Жакындап бір үстел үстінде жатқан ұс-

тараны алды. Уысына салып мыжғылады. Алақаны қып-қызыл қан болды. Содан кейін енді не істесем екен деп, біраз аңырып тұрды. Тұрды да былш еткізіп еденге түкірді. Тәлтіректемей тұп-тура басып шығып кетті.

Біреу ойбайлайды, айқайлайды... Айнала қараймын — ешкім көрінбейді. Екінші қабатқа жүгіріп шықсам,.. Өз көзіме өзім сенбедім. Сол Тоқаш Ілияс Есенберлиннің оң қолын артына қайырып, Жазушылар одағының екінші хатшысын қинаудайын қинап жатыр. Жетіп барып, жабыса кеттім. Хатшыны аяған ештеңем жоқ. Қаусаған кәрі адамды аяп кеттім. Осы да жетер дегендей, мен араша түскеннен кейін Тоқаң оны оп-оңай қоя берді. Ілияс Есенберлин тез-тез кабинетіне кіріп кетті. Тоқаш маған қабағын түйіп:

— Ара түспейтін адамға ара түсіп нең бар еді! — деді. Соны айтты да, милиция келіп қалады деді ме екен, тайып тұрды.

Басқа бір көрініс. Жазушылар одағының екінші қабатындағы фойе. Кімдер екені есімде жоқ, төрт-бес адам отырғанбыз. Бір мезгілде Тоқаш көтерілді.

— Соғыс қашан болар екен?! — деді.

— Оны қайтесіз, Тоқа?— дедім мен.

— Ататын адамдарым бар еді!— деді ол.

Қой! Тоқтатпаса болмас мұны! Кез келген замандас, көз көрген қаламдас киіп-жарып кіре берсе, естелігім жақын жылдарда біте қоймас. Өзімсінгендердің көбін өңменінен итеріп, жүйеме көшейін. Сонымен, әлқисса...

Бірі келіп, бірі кетіп жатқан қаптаған кеңесші-консультанттардың бәрі бірдей есте қалмапты. Ал Сейтжан Омаров есімде. Шағын ғана бөлмеде қара-

ма-қарсы қойылған екі үстел басында Секең екеуіміз бірнеше жыл бетпе-бет отырып қызметтес болдық. Мұндай ұқыпты, мұндай мұқият адамды өмірімде көрген емен. Артық сөзі жоқ. Бірдене айтып, бірдене сұрап, мазанды алмайды. “Не істеп отыр өзі?” дегендей көзәйнегінің үстінен бір қарап қояды да, алдында жатқан қолжазбаны оқи береді, оқи береді. Ішім пысқанда “Оу, құда!” деп қоям. Көзәйнегінің үстінен бір қарайды да, үн-түнсіз отыра береді. Сәтімжан Санбаев деген орыс тілді жазушы осы Секеңнің қызына үйленген. Қазақы жолмен келгенде ол маған іні іспетті. Демек, Сейтжан Омаров маған құда есебінде. Маған сол қызық көрінеді. “О, құда!” деп қоятыным сондықтан. Мен құда деген сайын Секең бір жымылып, бірденені ішіне бүгіп қалғандай көрінеді. Не құпия, не сыр екенін білмеймін. Әйтеуір тегін емесін қатты сезінем. Бір күні түскі тамаққа шығатын уақытта басын көтеріп:

— Қадыр!— деді,— осы сен маған “Құда!” “Құда!” дейсің үнемі. Ойлап отырсам, сол құданың әлі бір шайнек шайын ішпеппін!

— Оу, Құда! Сіз де қызық адам екенсіз! Мына заман сатулы заман! Жолдасың сатулы, досың сатулы, туған-туысқан дейміз-ау, тіпті солардың өзі сатулы! Солармен есеп айырысып, қол тиіңкіремей жатыр. Сіз несіне асығасыз?! Сіз — құдасыз! Ал құда деген мың жылдық. Алдымызда әлі талай ғасыр бар! Шыдай тұрыңыз!

Секең баяғы әдетінше тағы да жымыды да қойды. Жымығанынан қабағын шытқан дұрыс еді!

Күніне бір емес, ондаған қалжың айтылады. Оның қайсы бірі есте тұрады? Бірақ менің осы әзілім елге тез тарап кетті. Таратқан адам — Сейтжан Омаровтың өзі. Жұбан Молдағалиевке айтыпты. Ол

бір мақаласында мысал қып алып, газет арқылы бүкіл Қазақстанға жайып жіберді.

Тағы да сол кабинет, тағы да сол жұмыс.

— Мың жыл дегенің түк емес екен ғой! — деді бір күні Секең.

— Неге олай дедіңіз?

— Жұмыс, жұмыс деп жүргенде оның да бірекі жылы өтіп кетті.

Құдай атты деп ойладым ішімнен. Кешкісін үйге барған соң, болған жағдайдың бәрін айтып бердім.

— Өзің де сол керек. Енді не істейміз?

— Өзің де ақылды әйелсің ғой... Не істеу керек екенін сезіп отырған шығарсың. Енді қонаққа шақырмасқа болмайды.

Айтты-бітті. Сол аптаның аяғында Сәтімжанның әке-шешесін қосып Секеңнің отбасына шай бердік. Жақсы бір отырыс болды. Естелік жазып отырғанымды пайдаланып, бір мақтайын, өмірі әзілден ұтылып көрмеп едім, Сейтжан Омаров асықпай-саспай, майдалап отырып, осылай бір сөзден отырғызып кетті. Бір қызығы сөзден қанша ұтсам да пайдасын көріп жарытқан жоқ едім, бір ұтылып, әжептәуір шығындандым.

Әке қызығын көріп жарытпаған жартылай жетімдіктің әсері ме, бір құдірет мені үлкендерге тартатын да тұратын. Осы күнге шейін ағаларға сәлем беру, амандасу — негізгі парызым деп есептеймін. Бірақ, өкінішке орай, олардың көбі мен ойлағандай ойламайды. Сәбен, Сәбит Мұқанов сияқты “Сен осы кімсің? Қай баласың?” деп сұрамайды. Сондай саяқ, өңі суық ағаларымыздың бірі Жұмағали Саин болатын. Берген сәлемімді алатын да тоқтамай өтіп жүре беретін.

Алтын жұлдызы жоқ демесеңіз, болмысы батыр, турашыл батыр, барынша қайсар. Ұлы Отан соғысы кезінде Украинада қан кешіп жүріп, аянбай соғысқан партизан. Қатты жарақаттанып, бірақ елге аман-есен оралған. Қираған үйдің қаңқасы тәрізді адамның кеудесін ұстап тұрған оның қабырғалары ғой. Сол қабырғаларының бір жақ қатарынан түгел айрылған ақын ағамыз сол қабырғасыз жағына қарай сәл қисайып жүретін. Жұмағали Саин дүние салған кезде Алматының күнбатыс жағында бір емес, бірнеше мөлтек аудандар салынып, Қаскелеңге қарай жайылып бара жататын-ды. Сол бір астананы тұйықтап-ақ тұрған соңғы көшені марқұм ағамыздың атымен атай салды. Көше болғанда да түгел, бүтін көше емес. Бір қапталы бар, бір қапталы жоқ сыңар езу көше. Соны көрген құрдастары, замандастары: “Астафралла! Қалай тауып қойған! Жұмағали марқұмның өзі тәрізді бір қабырғасы бүтін, бір жақ қабырғасы түгелдей жоқ!” деп өзілдейтін. Қазірде бәрі орнына келген. Көшенің екі беті де бүтін. Ең үлкен және ең әдемі көшелердің бірі.

Ешкім ешкімге ұқсап жарытпайды. Ал Жұмекең марқұм табиғатынан егізі (сыңары) жоқ жалқы болатын. Әдебиеттегі орнын да өзі белгілеп, өзі бекітіп қойған. Сол тәртіпті бұзған адамды ұнатпайтын. Кезінде Жазушылар одағында бастауыш партия ұйымының хатшысы болғанда аудандық партия комитетінде, қалалық партия комитетінде өз әріптестерінің мүддесін жанын салып қорғай білген. Өзі ақын, өзі қайсар партизан ешқашанда ешкімнен қаймықпаған... Бір ғана қысылатын жағдай бар-ды. Ол — басының таздығы. Солай деп естідім. Бірақ өз көзіммен көрген жоқпын. Көргім келіп талай мәрте әрекет еттім. Көре алмадым. Қашанда басынан то-

қыған қызыл тақиясы түспейтін. Қыс күндері де киім шешетін жерде тұрып, торуылдадым. Даладан кіргенде құлақшынмен кіреді. Одақтың оң жақ кіре берісінде киім шешетін жер бар. Дәл сол жерде талай-талай бағып, талай-талай санымды соғып қалдым. Оң қолымен бөркін ала бергенде сол қолындағы қызыл тақия төбесіне қонып үлгереді. Сондай шұғыл, сондай тез!

Бір жылдары Жұмағали Саин “Қазақ әдебиеті” газетіне бас редактор болып келді. Келген бойда қызметкерлерін шақырып, жиналыс өткізеді.

— Сен кімсің?— дейді Жүмекен біреуіне.

— Мен пәленшемін! — дейді ол байғұс.

— Ондай ақынды не жазушыны білмеймін! Ертеннен бастап боссың! Арызынды жаза бер!— дейді.

— Сен кімсің?

— Мен пәленшемін!..

— Ондай ақын, ондай жазушыны естігем жоқ!

Сен де боссың! Арызынды жаза бер!

Жиналыс бітеді. Бүкіл аппараттан Жүмекеннің білетіні, ұнатқаны жалғыз ғана Тоқаш Бердияров болып шығады.

Көп кешікпей Жұмағали ағамыз қайтыс болды. Сондағы Тоқаш Бердияровтың жылағанын көрсеңіздер!

Осындай ешкімге ұқсамайтындығымен Жүмекен марқұмға ұқсайтын бір ағамыз бар. Ол — Қасым Қайсенов. Ол да партизан. Қанды қырғыннан аман есен оралған. Оралғанда да кісілігін жоғалтпай, мұз боп катып, су боп қайнап, әбден шынығып оралған нағыз қайсар, нағыз батыр. Көзін берсе де, өзін бермеген. Тәнін жарақаттандырса да, жанын жарақаттандырмаған. Баукең, Бауыржан тәрізді әдеби көркем тұлғаға айналғалы тұрған азамат. Бірақ, өкініш-

ке орай, өзі туралы өзінен басқа ешкім елеулі дүние жазбай, кезегін күтіп қартайған тірі кейіпкер. Ұшса биікке самғап, құласа биіктен құлайтын жан. Биіктен демекші, Қасым ағамыз бірде газигімен ағызып келе жатып, он төрт метр биік жарғабақтан ұшып кетеді. Әйтеуір құдай сақтап, тірі қалады. Тұла бойында таңылмаған сау жері жоқ замандасының көңілін сұрай барған Сырбай Мәуленов:

— Иә, Қасеке, қанша метр биіктіктен құладыңыз? — дейді күліп.

— Елдің айтуына қарағанда, он төрт метр төрізді!

— Әрине! Әрине! — дейді Сыраған. — Сізге енді Қасым Қайсенов басыңызбен одан төменнен құлаған тіптен ұят қой!

Қасекең өзіне ғана тән емен-жарқын партизан күлкісімен күлейін десе, күле алмайды. Тұла бойын темірмен құрсап тастаған. Сірестіріп жібермейді. Оның үстіне сынған сүйектері қақсап, күлдірмей, әбден қорланады.

Кейінірек, біраз уақыт өткен соң Сырбай Мәуленовті қағынған бір мотоцикл қағып кетеді. Ақын ауруханаға түседі. Енді Қасым Қайсенов оның көңілін сұрай барады.

— Иә, Сыраға! Бұл не жатыс? Не боп қалды? — дейді Қасекең.

— Өй, бір қағынған мотоцикл қағып кетіп,.. — дейді Сыраған.

— Тәйт! Айтпа ондай сөзді! Мотоциклі несі?! Мұныңды менен басқа біреу естіп қойып жүрмесін! Ұят емес пе, қазақтың дырдай ақынын орыстың жұрдай мотоциклі ұрып жығыпты деген! Бұдан былай қарай әлгі мотоциклді КамАЗбен айырбастап айт! — дейді Қасым ағамыз өзінен өзі мәз болып.

Бір күні маған Шерияздан Елеукенов мынандай бір өңгіме айтты:

— Баспасөз комитетін басқарып жүрген кезім. Өкімет бізге бір УАЗик берді. Сол УАЗикке құда түспеген баспа жоқ. Бәрі де өтініш әкеп тастады. Соның бірі Қасекең өз баспасының атынан өлердегі сөзін айтып, хат жазыпты. Ол өзі қай-қай жағынан да маған аға болады. Қасекеңнің ойы — қайткенде де сол машинаны алу, менің ойым — қайткенде де бермеу. Дәлірек айтсам, дұрыс шешімін табу. Қасекеңе берсем басқалар ренжиді. Туысканын тапты дейді. Басқалардың біреуіне берсем, Қасекең ренжиді. Туыскандық сезімнен жұрдай деп, боқтайды. Сөйтіп тұйыққа тіреліп сасып жүргенімде бір банкетте Қасекеңмен қатар отырып қалдым. Ағамыздың қалай ішетінін білем. Сөйте тұра:

— Қасеке! — дедім оған. — Мен Сізге осы банкет біткенше өз қолымнан құям да отырам, құям да отырам! Рюмкеге емес, әрине! Бокалға! Соның бәрін тамшысын қалдырмай тауысып отырыңыз, машина Сіздікі болады!

— Солай-ақ болсын! — дейді Қасекең.

Келісім солай болған соң, кәдімгі жуан қарын бокалға аузы-мұрнынан келтіріп коньяк құйдым да отырдым. Ол тамшы қалдырмай ішті де отырды. Біраздан кейін өзім қорқа бастадым. Ойыннан от шығып Қасекеңді өлтіріп алсам, масқараның көкесі сонда болар деп райымнан қайтайын, қояйын мына құйысты деп түйдім. Бірақ Қасекеңнің тоқтар түрі жоқ. Мен қайтқанмен ол қайтпады. Банкеттің аяғына шейін ішті...

— Қорқатын кісіні тапқан екенсің! Армяннің коньягі украиннің горелкасымен салыстырғанда ішімдік пе тәйірі! Ертең таңертең тоғызда барам,

машина дайын тұрсын! — дейді. Сөздің аты сөз. Серттің аты серт! Орындауға тура келді.

Бірде Қасекең сырқаттанып ауруханаға түсті. Біздер көңілін сұрауға бардық. Барсақ, жатқан жері ауруханаға ұқсамайды. Оңаша бөлме, телевизор, тоназытқыш. Бәрі де бар. Комфорт. Біз келді деп Қасекең дастарқан жайды. Тоназытқыштың ішінде не болса, соның бәрі сыртқа шықты. Қазы, қарта, қара уылдырық, арақ, шарап, коньяк. Амал жоқ ырымдауға тура келді. Қасекеңнің өзі де қосыла ішті.

— Қасеке, осы Сіз қай жерім ауырады дедініз?

— Асқазан ғой баяғы!

— Ойбай-ау, Қасеке! Мына ішіп-жеп отырғаныңыздың бәрі ауру асқазанның жауы ғой!

— Ол анау дәрігерлердің шаруасы. Менің шаруам — ішіп-жеу!

Мен бірдеңе түсінсем, Қасекең тегін қазақ емес! Жаратқаны ғана емес, жебеушісі де мықты. Содан да шығар, оққағары бар. Өзі айтады:

— Бірде Талдықорғанда қарта ойнап отырдық. Екі күн болды қарта ойнап, ішіп-жеуден аузымыз босаған жоқ. Ұйқы жайына қалған. Ойын үстінде бір азамат менің намысыма тиді. Картасын да, қаржысын да лақтырып, үйден атып шықтым! Түн ортасы ауып бара жатқан шақ. Оған қарамай, Алматы қайдасың деп, тартып кеп кеттім. Осылай істегенімді білем. Одан кейінгісі есте жоқ. Бір мезгілде оянып, көзімді ашсам, таң атып қалыпты. Екі қолым рульде. Алматыға, өз үйімнің алдына келіп, аман-есен тоқтаппын. Қашан келдім, қалай келдім, түк білмеймін!

Бізде кім көп? Тірі классик көп! Бір ғажабы, оларды халық классик санап жүрген жоқ. Өздерін өздері классик санайды. Сондай өзін-өзі классик

санайтын есер інілерінің бірі жұмыс орнында отырған Қасекене келіп жоқ жерде тиіседі.

– Неғып отырсың соқырайып?! Сен өзі қайдан шыққан жазушысың? Өз орныңды біл! Сенің орның – шаруашылық! Біздің кітаптарымызды кезінде кешіктірмей шығару! Ал менің кітабым шықпай жатыр. Солай жолдас! Сонымен шұғылдан! – дейді.

Қасекең орнынан тұрады. Жартылай ашық қалған есікті жымдастырып жауып, кілттейді. Кілтті қалтасына салады. Үстел үстінде көптен бері пайдаланылмаған зілдей пресс-папьеңі қолына алады. Сол қолымен өпірем інісінің кеңірдегіне жармасады.

– Мен саған қашан жазушымын деп, кеудемді қақтым?! Қашан! Мен – жазушы емеспін! Көргенін, білгенін жазатын куәгермін. Пар-ти-занмын! Түсіндің бе, пар-ти-зан-мын! Оған дәлел мына мәрмәр Папье! Бір ұрғанда-ақ миыңды ортасына түсіреді!

– Қасеке! Қасеке! – дейді зәресі ұшып, көзі алақтаған әлгі адуын інісі. – Иә, иә, партизансыз! Дау жоқ партизансыз! Оны дәлелдеп керегі жоқ! Партизансыз! Партизансыз! Партизан жазушысыз!

Осы кезде жынды інісінің бақытына телефон шылдыр ете қалады. Қасекең кеңірдекте тұрған темірдей қолын босатып, телефон трубкасын алады. Бұтына жіберіп қойған “батыр” інісін босатып, бөлмеден бірге шығады.

Міне, осындай қайсар, ештеден тайынбайтын нағыз адамның жылағанын көрдім. Иә, иә, жылағанын!

Желтоқсан оқиғасынан кейін бір күні маған Қасым ағамыз телефон соғып:

– Сенімен жолыққым келеді! – деді. Ол мені Жазушылар одағында күтетін болды. Сол уәделі

жерде кездестік. Оңаша бөлмелердің бірінде отырып сөйлестік. Әңгіме басталар басталмастан ағамыздың еңкілдеп тұрып жыламасы бар ма! Неге? Не үшін? Не болып қалды? Түсінсем бұйырмасын!

— Қасеке! Қасеке! — дей берем. — Сабыр! Сабыр! Не боп қалды! — дедім не істерге білмей.

— Аямады ғой, аямады. Шырқыратып сабады ғой жастарды! Көрдім! Өз көзіммен көрдім! Бәрін де көрдім! Бәрін де! Бірақ дәрмен жоқ. Түк істей алмадым. Өйткен партизандығым құрысын! Фашистердің өзі олай қорлай алмап еді! Қорлатпап едік! Бұлар қорлады!

— Біз бере алмасақ та, жазасын Құдай берер! Сабыр етіңіз, Қасеке! — деп жұбаттым.

— Бұлар баяғыда бір рет өсткен! Шаяхметов орнынан түскенде “Біраз тайрандап едіңдер, бостандықтарың бітті осымен! Бітті осылай, калбиттер!” деп сабаған шетімізден. — Қасекең өксіп-өксіп алды да кілт тоқтады. Содан кейін: — Осыны айтайын деп келдім. Ал қош бол, бауырым! — деп шығып кетті. Қасекеннің маған келіп, осылай шер тарқатып жүргені мен ол кезде желтоқсан оқиғасына байланысты мемлекеттік комиссияның төрағасы болатынмын.

Арбаға жеккен мама биенің жанында еріп келе жатқан кішкене құлындар болады. Олар бірде қалып қалады, кейде озып кетеді. Озып кетіп қайтып оралады. Менің естелігім де сол жас құлындар сияқты шығарманың баяу дамуына шыдамай, бірде озып кетіп, бірде қайтып оралып жатады. Қарағайдың күнгей беттегі бұтақтары ұзынырақ өседі. Кітаптың кейбір тараулары сол бұтақтар тәрізді тезірек өсіп, басқа бұтақтардан озыңқырап кетіп жатса кешірім сұраймын. Бірақ шығарманың ішкі заңдылығына ештеңе істей алмайсың.

Не болғанда да біздер адам ретінде де, азамат ретінде де университетте оқып жүрген кезде қалыптаса бастадық. Жақсы мұғалім, жаман мұғалім деп бөле-жаратын ештеңесі жоқ, шәкірттер солардың әрқайсынан бірдеңе үйренді деп ойлаймын. Жақсыдан жақсы болуды үйренсе, жаманнан жаман болмауды үйренді. Мысалы, бізге Белгібай Шалабаев деген ағамыз сабақ берді. Кейін ол “Өмірде мұндай да болады” деген хикая жазып аты шықты. Қара жер хабар бермесін, ағамыз мақтанғанды, айрықша адам болып көрінгенді өнер деп есептейтін. Жазғы күндерге лайықтап тіккен сарғылтым ақ костюмі жібектей сусылдап тұратын. Соны киіп шыққан күні бірде қара нөсердің астында қалса керек. Сол туралы шығарған бір-екі тармақ өлеңін студенттер жатқа айтып, мәз болып күліп жүретін.

Шығып едім мен бүгін ақ костюм киіп,
Қара бұлт жіберді ғой сиіп-сиіп.

Көңілсіз күндерде ұстазымыздың осы бір шалдуар шумағын есімізге түсіріп, мәз болатынмыз.

Жақсы және үйлесімді киінудің өзі үлкен мәдениет. Мәселе онда емес, мәселе барынша ерекше киінуге тырысатын пижон ағамыздың өзін-өзі өте жақсы көретіндігінде. Лекция кезінде өзінен-өзі мысал келтіріп, өзін-өзі ашықтан-ашық жоғары бағалайтын сөздер айтатын. Онысы бізге аса ерсі көрінетін. Оның мінез-құлқын, пенделік осалдығын әбден зерттеп алған ысқаяқ қулар емтихан кезінде өздеріне керектәуір бағаны оп-оңай, тіпті қалай-солай алып шығатын. Билеттегі сұраққа тура қатысты болсын, болмасын Белгібай Шалабаев қаламынан шыққан ірілұсақты “еңбектерді” тамсана айтып, мақтау сүйгіш мұғалімнің көзіне жас алдыратын.

Студенттердің алдында тұрып, білген-түйгеніңді пышыратпай, шашыратпай, сусап отырған қалын қауымға түп-түгел жеткізе білу – кез келген мұғалімнің қолынан келмейді. Аудиторияны арбай білмеген ұстаз боп жарытпайды. Мұндай адамдардың мұғалімдіктен бас тартып, таза ғылыммен, зерттеумен шұғылданғаны, қолдан келсе, жазғаны жөн. Өкінішке орай, ұстаздардың көбі бұл қағиданы түсіне бермейді.

Маған ерекше ұнайтын мұғалім – көне заман әдебиетінен сабақ беретін Гербсман деген ленинградтық ғалым еді. Кейде екі қолын аспанға көтеріп, мойнын тұқыртып алып, нағыз артистерше көне грек ақындарынан үзінді оқығанда ол маған сол заманның өзі тудырған құдайларындай көрінетін.

Қазақ мұғалімдерінің ішінде аудиториямен бірден тіл тауып, тындармандармен тұтасып кететін Темірғали Нұртазин болды. Ол Қазақ кеңес әдебиетінен сабақ берді. Қазақ авторларының не жазып, не қойғанын, онда қандай мәселе көтергенін, оны өзінше қалай шешкенін айтып, талдап әуре болмайтын. Оның бәрі өзі көрсеткен әдебиеттерде түгел қамтылған. Соларды оқып шықсаңдар жетеді дейтінде, авторлар жөнінде бұрын-сонды айтылмаған, екінің бірі біле бермейтін әңгімелерге көшетін. Авторлардың жеке басы, мінез-құлқы, қадір-қасиеті, кейде тіпті пендешілігі төңірегінде көсіле сөйлеп кетеді. Керемет-керемет кемеңгер жазушылардың, ақындардың бәрі де кәдімгі жер басып жүрген өздеріміздей қарапайым адам екендіктерін естігенде, көзіміз жеткенде біртүрлі қуанып, мөз боп қалатынбыз. Педагог ретінде де ол ешкімге ұқсамайтын. Өз бетімен ізденіп, талаптанып жүретін дарынды сту-

денттерді зачет кезінде сұрақ қойып қинап, қорлап жатпайтын.

– Мен сенің қалай ізденетінінді, қалай оқытыныңды бәрін жақсы білем. Әкел зачетканды! – деп, қол қойып беретін. Кейде сұрақтың орнына:

– Өзің жақсы көретін, жаның сүйетін бір ақыныңның өлеңдерін оқып берші! – дейтін. Сол арқылы-ақ ол сенің талғамыңды, әдеби көзқарасыңды, жалпы өзіңнің қандай адам екенінді біршама жаңылмай танытын.

Жалпы, бұл жағынан Темірғали ағамыз мүлдем бөлек адам болатын. Үзіліс кезінде ол мені қолтықтап алып, дәлізде ұзақ жүретін. Немесе туалетке қарай тартатын. Дәлізде басталған әңгіме сол жерде жалғасын табатын.

– ЦҚанда не жаңалық бар? – деп сұрайтын. Онысы несі, мен онда істемеймін ғой деп басым қататын. Кейін білдім, бұл оның жаттанды сөздерінің бірі, сол заманның салты екен. Кейінірек, оқу аяқталып қалған кезде ол менің диплом жұмысымның ғылыми жетекшісі болды. Мені өзі тандап алды. Менің тақырыбым “Өлең және өмір” деп аталатын.

– Анау олай жазған, мынау былай жазған. Қалай жазса да солардікі дұрыс. Өйткені өлең, жалпы өнер атаулы субъективті нәрсе. Сондықтан сен Аристотельдің “Поэтикасын” жақсылап бір оқы да қой. Өзің өлең туралы не ойласаң, соны жаз. Алаңдама! – деді ол маған диплом жұмысыма кіріспей жатып.

Диплом қорғау үстінде менің жұмысымды өзі өте жоғары бағалап, жоғарғы баға қою керек деп қасарып отырып алды. Біраз адам қарсылық білдіргендей болып еді, жетекшім соның бәрін мойында-тып тынды.

Темірғали Нұртазин шын мәнінде әдебиетші, шын мәнінде ғалым адам болатын. Ол сол кездің өзінде бүкіл дүниежүзілік әдеби процесті, әсіресе кеңес әдебиетінде басталғалы тұрған жаңа бағытты жұрттан бұрын сезді. Владимир Дудинцевтің “Ни хлебом единым” атты шығармасымен жарысып, осы бағытта повесть жазды. Бірақ қазақ жазушылары оны бағалай алмады.

Соғыстан кейін, жалпы Сталин дүние салып, билік Хрущевтің қолына көшкеннен кейін Кеңестер Одағының рухани өмірінде кәдімгідей қозғалыс, сілкініс болды. Айдаудан оралғандар өшпенділігін әкелмесе де, іштегі қызылдарын өздерімен бірге ала шықты. Қырық жыл бойы темір қақпа, темір есіктің ар жағында (ішінде) тұншыға бастаған империя түндігін ашып, ашық аспанға қарай бастады. Әдебиет майданнан және айдаудан оралған құсалы қаламгерлермен ғана емес, оқыған, ізденген және көзі ашық, көңілі ояу жаңа буынмен молықты. Ендігі қазақ әдебиетінің жүгін Есмағамбет Ысмайылов, Бейсенбай Кенжебаев көтере алмайтын жағдайға жетті. Олардың қатары Қалжан Нұрмаханов, Айқын Нұрқатов сияқты сауатты да жас сыншылармен қуаттанды.

Қалжан Мәскеуден оқу бітіріп келген өте білімді және дарынды әдебиетші болатын. Олар келгенше біздің әдебиетімізде ашылмай жатқан кен, айтылмай жатқан сөз жеткілікті еді. Тіпті орыстардың өзі Достоевский мен Шоқан Уәлиханов екеуі түскен суреттегі Шоқанды танымай, “Достоевский және оның бауыры” деп жазып жүрді. Ал оның Шоқан екенін бірінші рет байқаған да, анықтаған да осы Қалжан Нұрмаханов марқұм болды. Біраз жылдар өткеннен кейін мен әлгі “Достоевский және оның

бауыры” деген ескі жазудың негізінде өлең жаздым. Он шақты шумақтан тұратын ұзақ өлең былай аяқталады:

Бұл рәсім еліңе жылы ұшырап,
Бірі жауап береді,
Бірі сұрап...
“Достоевский өзінің бауырымен” –
Олай емес!
Бірақ сол дұрысырақ!

Осылай да түсінікті шығар. Өлеңді талдап керегі бола қоймас!

О кездерде біздер, жас авторлар, Жазушылар одағына жиі-жиі баратынбыз. “Қазақ әдебиеті” және “Жұлдыз” журналының редакцияларына бірде-нелерімізді апаратынбыз. Сондай күндердің бірінде мен Қалжан ағамен таныстым. Өте қарапайым, өте ашық азамат екен. Не ойласа, сонысын бүкпей айта-тын сыншы маған бірден жақсы әсер қалдырды.

– Мен бір кезде Мәскеуде оқып жүріп, Мұхтар Әуезовтің романын талқылап жатқан жиналысқа тап болдым. Өз пікірімді ашық айтып сөйледім. Дұрыс болса да, бұрыс болса да, өз сенімім. Кейінірек білдім, менің сол жолғы сөзім Мұхана ұнамапты. Біреулердің қойт-қойтымен айтылған пікірлер деп түсініпті. Содан бері қарай ол кісі мені өзіне жақындатпады. Сенбейді. Ал жас әдебиетшіні Жер серігі сияқты аспанға алып шығатын құдіретті бір ракетаносителі болуы керек. Біздің ғарышымыз – әдеби кеңістік. Сол әдеби кеңістікке көтеріп әкететін, тұсауынды кесетін бір тірі классик қажет! Мен енді не болғанда да сол Сәбит Мұқановтың етегінен ұстадым! – деді ол әріптестерімен өзара әңгімелесіп отырғанда. Содан соң біздерге қарап:

— Сол ракетаноситель сендерге де керек болады. Ертерек қамтып қалмасандар біраздан кейін қиын болады! Менің етегім әзірше бос, ұстап қалындар! Айырылмандар! Ертең кеш болады! — деп күлді.

Ол кездерде мұндай әңгімелер көбіне-көп сыраханалармен аяқталатын. Бір топ адам болып сонда кеттік. Ашық пікір, ерекше ойлар пленумдарда, конференцияларда, съездерде емес, әдетте бейресми басқосуларда, салондарда, сыраханаларда, отырыстарда айтылады. Қала сыртында сыра ішіп отырып біздер де біраз нәрсенің басын шаттық. Неден басталғаны белгісіз, сол жанағы әңгіме Хамит Ерғалиевтің “Құрманғазысы” төңірегінде болды. Ол кездерде жана кітаптарды дүкендерге түсер-түспесте сатып алып және жедел оқып тастайтынбыз. Хамаңның бұл туындысы туралы көбірек, тереңірек әңгіме еткен мен болдым-ау деймін, бір мезгілде Қалжан ағамыз:

— Таптым! Таптым! Еврика! — деді. Мұнысы несі дегендей жұрттың бәрі Қалжан Нұрмахановқа карап қалды.

— Нені таптыңыз?

— Түсінбедік қой!

— Архимедшілеп кеттіңіз ғой тіпті!

— Осы поэмам туралы бір пікір ұйымдастырмайсың ба деп, Хамаң соңымнан қалмай жүр еді. Ал мен кімге жаздырарымды білмей, ит боп, басым қатып жүргенмін. Жақсы болды ғой, мұны енді сен жазасың, Қадыр! Сенің басыңда, байқаймын, мақала қазірдің өзінде пісіп тұр. Жаз! Қанша жазсаң сонша жаз! Шектемеймін. Пікіріңе қысым жасамаймын. Бір ғана өтініш — тезірек бітірсең болды, — деді Қалжан ағамыз, кәдімгідей қуанып, дайын мақала қолына тигендей мәз болып.

Біре р күнде мен “Құрманғазы” туралы жиырма бет мақала жазып, “Жұлдыз” журналына апарып тапсырдым. Қалжан ағам оқып шығып, бір сөзіне тиіскен жоқ, теруге жіберді.

Біре р ай өткеннен соң Жазушылар одағының кезекті президиум мәжілісінде Әбділда Тәжібаев:

– Жақында “Жұлдыздан” Қадыр Мырзалиев деген біреудің көсіліп тұрып жазған мақаласын оқыдым. Ол поэманың “Көбікшашқан” тарауын Айвазовскийдің “Девятый валымен” қатар қояды. Меніңше тіпті одан да жоғары қояды! – деп ренжіп сөйледі. Ол кезде Әбекең мені білмейді. Сол жерде отырғанымды да байқамаған болуы керек. Мен үндеген жоқпын. Байқағаным: Әбекең мақаланы түгел оқымаған, не түсінбеген. Сондықтан оған бұл мақала түгелдей мақтаудан тұратын дүние боп көрінген сияқты. Шынында онда поэма туралы біраз ескертпелер айтылған-ды. Және жай ескертпелер емес, мәнді-мәнді, салмақты-салмақты пікірлер айтылған болатын. Автор, Хамит Ерғалиев міне соларға қарап, “Құрманғазыны” Қадыр Мырзалиев қатты сынап отыр деп ұққан. Кейінірек мен Нұтфолла Шәкеновтың “Айгүл” атты жаңа поэмасына пікір жазып, “Қазақ әдебиеті” газетіне ұсынғанмын. Газет қызметкерлері ол туралы не айтар екен деп, редколлегия мүшесі Хамит Ерғалиевке оқытуға береді. Ол “Осы Қадыр Мырзалиевтің мақалаларын оқығанда оның не мақтап отырғанын, не даттап отырғанын ажырата алмайсың. Мына мақала да, “Құрманғазы” туралы мақаласы тәрізді, ойлары екі ұшты” деп жазыпты, редакторға жолдаған жауабында.

Қалжан Нұрмаханов Мәскеудегі күндерін ырду-дырду, ойын-тоймен құр-босқа өткізбей, түгелдей оқуға, білім алуға арнаған әдебиетші еді. Мен

одан да көп үйрендім, бұрын-соңды оқымаған, өмірі естімеген ақындардың атын естідім. Ол бірде маған Чернышевскийдің өзімен дос болған, жолдас болған Михаил Михайлов деген орыс ақыны туралы біраз әңгіме айтты. Кейін “Библиотек поэта” сериясынан шыққан сол ақынның кітабын сатып алып оқыдым. Кітаптың алғы сөзіне қарағанда ол өзі Елек өзенінің бойында, кейбір деректер бойынша, Уфа қаласында дүниеге келген. Қалжан аға, оның қайдан оқығанын білмеймін, Михайлов — орыс асырап алған қазақ баласы деген еді. Фотосуретіне қарағанда, шынында да орыстан гөрі қазаққа көбірек ұқсайды.

Мұхаң, Мұхтар Әуезов, университетте бізге сабақ берді. Бұрын ол Абайтану деген пәннен лекция оқыған екен. Не себептен екені белгісіз ол лекциялар тоқтап қалған. Оның орнына біздің үшінші курс студенттеріне Туысқан ұлттар әдебиетінен лекция оқи бастады. Аптасына бір рет. Кейде оның өзі де болмай қалады. Бұл Мұхаңның аты жер жарып, дүрілдеп тұрған кезі. Бірде Мәскеуде, бірде шетелдерде жүреді. Алматыда болмайды. Қысқасы, бірде бар да, бірде жоқ.

Жалпы мен Мұханды бірінші курста жүргенде көрдім. Тығыздау бір шаруамен деканатқа кіре калып едім, басқа мұғалімдерді төңірегіне жинап алып, әңгіме айтып отыр екен. Құлағымды түріп, тұра қалдым. Неге барғанымды да ұмытып кеттім.

— Алғаш рет Абай атамызды тіптен кішкентай кезімде көрдім. Шамамен төрт-бес жаста болуым керек. Өте ірі адам екен. Кез келген ат оны көтере алмайтын еді дейді білетіндер. Жылқының да жылқысы болмаса, шойырылып, белінен айырылады екен. Палуан денелі қара кісі. Ұят та болса айтайын. Ол кісі кіріп келгенде қорыққанымнан жылап жі-

беріппін. Ол мені басымнан сипап, жұбатты. – Мұхаң әңгіменің дәл осы тұсына келгенде қоңырау соғылды.

Басынан аяғына шейін түгел тыңдай алмаған осы әңгімем үшін қатты өкініп жүретінмін. Бір күні үшінші курсқа лекция оқитын болды.

Түрегеп тұрған кезінде, қырынан қарасаңыз, алпысыншы жылдардағы Бидstrupтың кейіпкерлеріне ұқсайтын. Данышпанның ойға толы ауыр басын түгел көтере алмай, екі иықтың ортасына батып кеткендей көрінбей қалған мойын... Көзі көбіне-көп жасаурап тұратын тәрізді еді. Шашы түгел түсіп бітпесе де, біраз сиреген. Кеуделі. Қарны да біраз бар. Сол қарынды буып тұрған белдіктің тұсынан бастап балағына қарай шалбар жіңішкере береді. Тобықтың тұсына жеткенде балақ мүлдем тартылып бітеді. Бұл сол кездің модасы.

Сол көп күндердің біреуі ерекше есімде қалыпты. Неге екенін кім білген, сол күні ол аса көңілді, ажарқын көрінді. Сиренкіреп қалған бұйра шашы аяқ асты тіріліп, көтеріліп кеткен. Аз да болса, бұрқырап көрінеді. Бір туындысын жазып бітіргендей иығынан үлкен жүк түскендей еркін, сергек. Есіктен кірер кірместен лекциясын бастап кетті. Бұл жолғы әңгіменің өзегі – қазіргі өзбек поэзиясы. Лекцияның арқауы – Ғафур Ғұлам шығармашылығы. Негізінен оның “Сен жетім емессің” деген әйгілі өлеңі. Бұл өлең Ұлы Отан соғысы кезінде, өте бір ауыр кезеңде, Украина, Белоруссия, Ресейдің ата-анасыз қалған бірнеше мың жетімге жөнінде. Оларды вагон-вагонға тиеп, Өзбекстанға алып келіп, қарапайым халықтың бауырына басқаны, асырап алғаны жайында. Осы тақырыптың төңірегінде Мұхаң кеңінен көсіліп бір сөйлеп берді. Сол бір Ұлы

Отан соғысымен, бір ғана Өзбекстанмен шектелген жоқ, тарихтың тереңіне үніліп, осыған ұқсас кезеңдерді есіне алды. Бір кездерде Түркия бірнеше мың еврей босқындарын өстіп бауырларына басқан екен. Соны айтты. Өз басым бұл оқиғаны ешбір жерден кездестіре алмадым... Әңгіменің аяқ жағы есімде қалмапты, оның себебі бар.

Сол күні Мұхан маған басқа күнгі Мұханнан мүлдем басқашалау көрінді. Жайдары да жарқын, көңілді де кең. Әлденеге қуанышты. Өңінен бір ерекше нұр тарап, шапағат шашып тұрғандай. Ол кезде менің сурет салатын әдетім бар еді. Тындауды, жазуды былай қойып, қарындашпен Мұханның суретін салуға кірістім. Салмақ құлаққа түспей, көзге түсті. Біресе Мұхана қарап, біресе қағазға қарап, аландап отырғанымды ұлы ұстаз бірден байқап қалса керек. Айтып тұрған әдемі әңгімесінің әсем желісін оқыс бұрып, мүлдем басқа мәселе туралы сөйлеп кетті.

— ...Кейбір студенттер ойлайды... ұстаздар да өз ойынан ештеңе шығармайды. Олар да бір жерден оқып алады. Біреулердің айтқанын айтады деп біледі. Рас, ғалым болу, ұстаз болудың өзі шұқынып оқу, қазып зерттеу, өзінен бұрынғылардың тапқанын бойға сіңіру. Кейде бір мәселеге байланысты бір емес, бірнеше кітап оқисың. Соның біреуі ғана көдеге асады. Ал ол кітаптың өзі ондаған тараудан тұрса, қалғаны далаға кетеді де, бір тарауы ғана қажетіңе әрең жарайды. Сол бір тараудың өзі түгелдей керегің болып шықпайды. Оның да бір үздігі, кейде тіпті бір ғана сөйлемі сен үшін, сенің мақсатың үшін қызмет етеді. Ендеше, осынша кітап оқып, осынша уақытыңды жоғалтып, сол тапқан бір сұртыпак ойын ұстаз шәкірттеріне жеткізіп тынады.

Ал оны біреулер тыңдамайды! — деп, Мұхаң менің жаныма жақын таяп қалды. Осынау ұзақ сөздің негізгі мәні енді-енді жете бастады. Менің басыма бір кара бұлт төніп келді. Енді ол қазір шатырлап келіп жауады. Жаууға тиіс. Жасын боп түсуі де ғажап емес. Құдай сақтағанда дәл осы кезде мен салып отырған сурет те, яки Мұхаңның портреті де аяқталып қалған. Соңғы деталь, соңғы штрих... Мұхаң маған әбден таяп келді. Таяп келді де мен салған суретке — өз бейнесіне біраз үніліп тұрды. Сөзі де оқыс тоқтады. Сұрлана бастаған өңі де жуасып, түюлі қабағы да жазылып, әлгі бір ренішті әңгімесінің де рені өзгеріп сала берді.

— Иә, енді бір студенттер бар. Олар тіпті мүлдем басқаша ойлайды. Басқаша түсінеді. Әдебиетті тек әдебиетпен шектемейді. Ол үлкен өнердің бір саласы деп қана түсінеді. Әдебиеттің музыка деген, сәулет өнері деген, мүсіндеу өнері деген, бейнелеу өнері деген толып жатқан біртуған ағайындары барын әбден біледі. Оларды жатырқамайды. Меніңше, өте дұрыс істейді! — деді Мұхаң. Содан соң бұрыла беріп:

— Аты-жөнің кім? — деп сұрады.

— Қадыр. Қадыр Мырзалиев, — дедім мен.

— Қадыр деп кім қойып жүр?

— Әкемнің өзі қойыпты. Аздаған молдалығы бар еді.

— Онда Қадір түні, қасиетті түні туғансың ғой шамасы! Жақсы ат! Жақсы нышан! — деді Мұхаң. Одан кейін қайтып лекциясына оралды.

Менің лирикалық өлеңдеріме газет-журналдар алғашқыда жанашырлықпен қарай қойған жоқ. Бір рет қана “Лениншіл жас” газетіне бөлім менгерушісі болып келген Бек Тоғысбаев менің бір топ лирикамды суретіммен жариялады. Содан өзім “Жұлдыз”

журналына барғанша лирик ақын ретінде таныла алмадым. “Жазушы” баспасының өзі “Жас қанат” аты жас ақындар жинағын дайындағанда менің өлеңдеріме сол кітаптан лайықты орын таба алмады. Бірақ “Жас қанаттан” кейін іле-шала жарық көрген “Жырға сапар” менің өлеңдеріммен ашылды. Игіліктің ерте-кеші жоқ деген осы енді. Абырой болғанда сол өлеңдер Мұханның көзіне түсіп, 1960 жылы 25 желтоқсанда Мемлекеттік университеттің әдеби үйірмесі ұйымдастырған поэзия кешінде осы аты аталған екі кітап жөнінде Мұхаң ұзақ сөз сөйлеп, шын ұстазға, ұлы жазушыға лайық өулиелік пікір айтты. Сонда Мұхаң мен туралы “Қадыр Мырзалиевтің өлеңдері маған өте ұнады. Мысалы: “Жас ақынға”, “Жырға сыймас нұр көрдім”, “Еңбек” деген өлеңдерінің өзінде жұртшылық аузына түсе қоймаған талай оралымдар, шеберліктер сезілетін сияқты болады. Жаңа шығармалардың әрқайсысынан бұл сияқты цитаталар келтіріп жатсам менің сөзім үлкен баяндамаға айналған болар еді” – деді. Егер осы сөзге мән берсеңіздер, соңғы сөйлемде “бұл сияқты цитаталар” деген тіркес бар. Олай деп отырғаны осы тұста Мұхаң бір шумақ өлеңімді мысалға алған еді. Газетте жарияланған кезде ол шумақ қысқарып кеткен. Оны Мұхаң өз ойымен сабақтас болғандықтан мысалға алған болуы керек.

Сан қағаз жыртылып күніне,
Қаншама сарқыла сия ақты.
Осының бәрі де
Әлі де
Өлеңге кіріспе сияқты.

Әдеби кеш болады. Оған Мұхаң келеді. “Жас қанат” және “Жырға сапар” жинақтары жайында

пікір айтады деп естігеннен менен маза кеткен. Мұхан менің өлендерімді оқыса, ол өлендер Мұхана ұнамаса, оны ұлы ұстаз жұрт алдында ағынан жарылып айтып қойса, менің күнім не болады? деген үрейлі ой ұйқымды қашырды. Бірақ тағдырдан қашып құтыла алмайсың ғой. Сескене-сескене, қорқа-қорқа бардым. Бардым да алдыңғы қатардан саналы түрде қашып, шынын айтсам батылым бармай, мәжіліс залының ең ақырғы жағына, оның да есікке жақындау шетіне барып орналастым. Әйткенмен мен бекерге үрейленіппін. Кеш әдемі және мен үшін абыройлы өтті. Ұлы адамның аузынан ұлағатты сөз естідім. Кештің соңында біраз бауырларым, көңілдес жігіттер құттықтады. Сол күні түс кезінде айлығымды алып, қалтама салып қойғанмын. Мен оларды қазіргі “Алтын алма” думанханасына апарып суардым. Бұл жыл сөйтіп мен үшін ойдағыдай жақсы аяқталды.

Адам табиғаты қызық қой. Сәби баладан бастап, қария-қартқа шейін жылы сөзге құмар. Ал мақтау сөз өнер адамына жанармай тәрізді. Оған таңдайы кеуіп жүрген біз түгіл, даңқ дариясына кешіп жүрген Мұхан өзі де теріс қарамайды. Мұхтар Әуезов “Абай жолы” романы үшін Лениндік сыйлықты алған соң Қазақ КСР Ғылым академиясында осы эпопеяға арналған үлкен жиын болды. Ол бір емес, бірнеше күнге созылды. Көп адам сөйледі. Соның ішінде ұтымды сөз айтқан адамның бірі — Зейнолла Қабдолов. Ол кездегі жас ғалым, жас жазушы Зекеннің сөзі Мұхана қатты ұнаса керек. Шәкіртінің сөзін сүйсіне тындап отырған Мұханның бақытты сәтін байқап қалған көп інілерінің бірі үзіліс кезінде:

— Мұха, Сіз жаңа Қабдоловтың сөзін ықылас

қойып, бар зейінізізбен тыңдадыңыз. Сіз соның сөзіне сеніп отырсыз ба?! Өтірік қой, өтірік!— дейді.

— Әй, С... бұл не дегенің?! Ал жақсы, өтірік-ақ бола қойсын! Сол “өтірік” сөзді мен қырық жыл бойы күттім ғой! Сен айтсаң қайда қалдың! Сол “өтірікті” сенің айтуыңа да болатын еді ғой!— дейді ренжіп.

Университетте оқып жүрген кезімде сабағына ықыласпен барып, лекцияларын сүйсіне тыңдаған, тыңдап қана қоймай, құлақтарымызға құйып, көңілімізге тоқыған бір ұстазым сол Зейнолла Қабдолов. Басқасы басқа, ең бастысы — Зекеңе сөз өнері қонудай-ақ қонған. Ағамыздың тауып айтқан тіркестері, тамаша тұжырымдары бірден қанатты сөзге айналып жүре береді. Оның “Ғабитті мақтамау керек, Ғабитпен мақтану керек” деген сүбелі сөзі әдебиетшілер арасында ғана емес, жалпы мәдени ортада ауыздан түспейтін мағыналы мәтелге айналды.

Зекең жалпы сөз ойнатуға шебер. Бірде ол Әбдіжәміл Нұрпейісовтің шығармашылық ерекшелігі туралы сөйлеп тұрып, оның жақсы жақтарын жеткізіп-ақ айтады. Бәрі дұрыс, бәрі шынайы. Бірақ кім-кімді де біржақты мақтау ол кездегі әдеби салтымызда болмайтын. Жұқалап болса да жазушының кемшілігін көрсету міндетке айналған заман. Бұл дәстүрді өте жақсы білетін Зекең елдің не ойлап отырғанын, не күтіп отырғанын түсіне қояды да:

— Әрине, Нұрпейісовте кемшілік бар!— деп барып, — Болғанда қандай, түзетілмейтін кемшілік!— деп төндіре сөйледі. “Бұл қандай кемшілік болды екен?” деп ел елең ете қалады. Соны сезген Зекең жұрттың шыдамын одан бетер ширатып, одан бетер ширықтыра түседі. — Қой! Айтпай-ақ қояйын! Рен-

жітіп алармын!— деп отыра кетеді. Бірақ бірдене айтады деп үміттеніп қалған ел:

— Айтыңыз, Зеке! Айтыңыз!

— Платон мой друг, истина дороже! Айтыңыз!

— Ауызға келген түкірікті қайта жұтуға болмайды!

— Менікі түкірік емес!

— Онда несіне жалтақтайсың?!

— Жә! Қоймадыңдар ғой, айтсам айтайын!

Жұрттың кемшілігі ерте ме, кеш пе түзетуге болатын кемшілік! Ал Нұрпейісовтің кемшілігі классиктерге тән өмір бақи жөндеуге болмайтын құдай берген кемшілік. Ол өмір бойы жаман жаза алмайды.

Жұрт алдымен үнсіз қалады. Бірақ біраз адам бірте-бірте түсініп, шын көңілден қарқылдап келіп күледі. Күле алмай, тымырайып қалғандар да болады.

Бұл, әрине, ойын. Өнерге жарасатын өнегелі ойын. Солайы солай — ойын! Бірақ астарында шындық жатқан ойын.

Мен Зекеңді елу жылдан бері тындап келем. Ол шынында да сөзге шебер, мақтауға жомарт жан. Дәлірек айтсақ, жомарт дегеннен гөрі шашпа деген дұрыс шығар. Орнымен айтылған мақтау жақсы ғой. Жақсы сөз — жан азығы. Ол рас! Кезінде мойындамай, рухани жадап-жүдеп жүрген пұшайман адамға сәтімен айтылған марапат — ол адамның омырауына алтын жұлдыз таққанмен бірдей! Бірақ Зекең шалқып отырған кезде сол марапатты можантопай ортақол біреулерге де айта салатын сияқты. Шашпа деп отырғаным сол. Ал шашпалық жомарттықтың қадірін түсіреді.

1995 жылы мен алпысқа толдым. Өзім оқыған университетім мені шақырып, көңілімді көтеріп жі-

берді. Кешті Зекеңнің өзі жүргізді. Жүргізіп отырып, менің адресіме біраз шашу шашып өтті. Қоржыны толы жақсы сөз, жылы сөз... Қанша шашса да таусылар емес. Бір мезгілде... Жо-о-к! Таусылған болуы керек. Айтуға болмайтын ақырғы сөздің өзін айтып тынды.

— Қадыр — ұлы ақын! — деді көзімді бадырайтып қойып.

Мұндай сөзді екінің бірі естіп жатқан жоқ. Менің де естімеген сөзім. Осы жолы ағалығын жезделігі басып кетті-ау деймін, асатудайын асатып-ақ жіберді бір майқұйрықты! Мен жұта алмадым. Ауызға сыйса да, құлаққа сыймайтын ұлы сөз! Имандай шын-ным, сол тұста мен өте ыңғайсыз жағдайда қалдым. Аңғарымпаз ағамыз соны сезе қойған сияқты, өз сөзін өзі жұмсартқандай, өз сөзін өзі ақтағандай болып, мүмкін тіпті қымбаттата түскендей болып:

— Бұл сөзді мен осымен өмірімде екінші рет айтып отырмын! — деді. — Бірінші рет Мұхан Лениндік сыйлыққа ие болған күні түн ортасы ауып бара жатқан шақта данышпанды құшақтап тұрып айтқанмын. Екінші рет енді, міне, осы жерде саған айтып отырмын!— деді де маған тесіле қарады.

Менің жағдайым одан бетер қиындай түсті. Бірақ үндеуге, қарсылық білдіруге болмайды. Зекең кінәмшіл, өте кінәмшіл адам. Бұдан бірнеше жыл бұрын, жаңа-жаңа атым шыға бастаған кезде көзімді бадырайтып қойып келістіріп бір мақтағаны бар. Ондайға үйренбеген сорлы басым:

— Осының бәрі шын сөзіңіз бе?— дедім.

— Сонда сен мені өтірік айтып отырсыз деп кінәламақшысың ба?— деп өңі сүп-сүр боп, бүкіл беткелбеті өзгеріп, қатты ашуланғаны есімде. Содан бері не болса да үндемей, төзіп бағамын.

Бәрінің емі уақыт қой. Мені құтқарған да сол. Біраздан кейін маған да сөз кезегі келіп, студенттердің сұрақтарына жауап беріп, университет басшылығына, академик ағамыздың өзіне рахметімді айтып, мені күпті қылып кеткен күдікті сөзге оралып соқтым.

— Құрметті жас қауым! Құрметті ұстаздар! Құрметті Зеке! Мен осы біраз допинг қабылдадымау деймін. Жылы сөздің бағасын бір кісідей түсінетін тәріздімін. Әйтсе де дүниедегі ең қауіпті у — сөз. Әсіресе, мақтау сөз! Осыдан бірнеше жыл бұрын Мұхаң, Мұхтар Әуезов Лениндік сыйлыққа ие болғанда мен “Балдырған” журналында істеп жүргенмін. Кішкентай болса да журнал ғой, Мұхаңның шығармашылық жеңісін журнал бетінде біз де атап өткен болып, Мұхаңның кішкене жиенімен бірге түскен суретін беріп, төменгі жағына “Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов және оның немересі!” деп жаздық. Бар болғаны сол. Соның өзіне Орталық Партия Комитетінде отырған дүмбілез данышпандар ескертпе жасады.

— Көзінің тірісінде ешкім де ұлы болмайды. Ол тек өліге, өлгендерге ғана айтылатын сөз! — деді. Редактор орнында жоқ еді.

— Сонда қалай, — дедім мен әлгі мықтыға. — Адамға көзінің тірісінде ұлы болуға ұрықсат етпейсіздер ме?! — Айтуын айтқанмен, өзім қорқып кеттім.

Ал енді заман өзгерді. Өзгеріп келеді. Өзгере түспек.

— Иә, заман өзгерді, бауырым! Қуғында жүрген көңілдер қайтып оралды. Сүйкімді ауыздан сағынған сөздер шыға бастады. Түн ортасы ауған кезде ғана сыбырлап, ақырын ғана айтылатын ақиқат сөз-

дер енді күндіз, күн батпай тұрып-ақ ашық айтылатын болды. — Түсінгендер жымиып күлді. Бұдан артық айтуға батылым бармады. Зекеңді ренжітіп алармын деп ойладым. Оның жазығы не? Бар болғаны “Ұлы” дегені ме? Менің жазығым соны өлмей жатып естігенім бе?!

Біреуге жақсылық жасау үшін әкім болу, бастық болу міндет емес. Алматыға келіп, оқуға түскен кезімде маған қамқорлық көрсетіп, бірінші боп басымнан сипаған ақыным Еркеш Ибраһим болды. Ол кезде оның өзі студент. Оқуын бітіріп, еліне кетер тұста өзі басқарып жүрген әдеби үйірмені маған тапсырып, батасын берді. Жақсылықтың жақсылығы оның сатусыз болғанында. Сөйте тұра “сыйға — сый, сыраға — бал” дейді қазақтар. Демек жақсылыққа жақсылық жасау — парыз. Сол ниеттен туған болуы керек, Еркештің бірінші жинағы жарық көргенде мен оған шын көңілімнен пікір жазып, “Коммунизм таңы” (Кейін “Жетісу” аталды) газетінде жарияладым. Есейіп, атым шыққан кезде де аузымнан тастамай, айтып жүрдім. Оның бәрі достыққа, ағайыншылыққа барып жалғасты. Ол көп жылдар өзінің Көкшетауында “Социалистік Қазақстанның” тұрақты тілшісі болып қызмет етті. Қанша қашықтап кетсе де біздің қарым-қатынасымыз үзілген жоқ. Алматыға келген сайын біздің жұпыны үйімізге соғып, сырласып, шүйіркелесіп жүрдік. Ол мені Көкшетауға бір емес, бірнеше рет шақырды. Мен өз өмірімді, өз уақытымды шығармашылықтың алтын қазығына мықтап байлап қойғам. Темірқазық жұлдызына бекітулі Үркер шокжұлдызы секілді мен де, менің отбасым да сол алтын қазықты айналып ғұмыр кешті. Өмір болғаннан кейін, әрине, аздаған ауытқулар болады. Болмай қоймайды. Сондай бір

ауытқу сәттерінің өзін өз шаруама икемдеп, яки Еркештің шақыруымен өз мақсатымның сәйкестігін ұтымды пайдаланып, тамыз айының бас кезінде Көкшетауға барып, бір апта жатып қайтқаным бар. Ол кезде Оқжетпесте жаз аяқталып, күз билік жүргізе бастайды екен. Сүмбіледе су суиды деген ақиқат тура осы алқапқа байланысты айтылса керек. Суға түсе алмадым. Үлкен баламды ала барғанмын, сонымен күнұзаққа орман аралап, серуендеумен болдым. Көп көріп, көп түюге тырыстым. Бұл менің ақырын-ақырын “Жерұйық” кітабын жазып жүрген шағым. Оның “Биіктік” атты екінші бөліміне Көкшетау туралы туындылар кіруге тиіс-ті. Бұл ниетімді іске асыруға Көкшетаудың ғажайып табиғаты көмектесті.

Көк мұнар – көк шымылдық төгілдірме,
Көк мұхит секілденер егін бірде.
Көкшеде дүниенің бәрі де көк:
Көк сұңқар, көк ала үйрек, көгілдір де!

– деп, дүниеге бірінші өлең келді. Содан жалғаса берді, жалғаса берді. Ақыр аяғында “Аттанарда” деген өлең туды. Ол былай басталады:

Белгілі ғой сері мен салдың жайы:
Сұлулықты алдыма салдың жайып.
Көңіл кірін жудым да Бурабайға,
Айнакөлдiң суына алдым шайып.

Сүймейді елім оп-оңай жүдер ұлды,
Сөз-бәйгеде ат басы жіберілді.
Қайратымды қайрадым Оқжетпеске,
Жұмбақтасқа жаныдым жігерімді.

Алғам екен жүйкемді қажап мүлде,
Алдарқаттың сен мені ғажап тілде.
Қалжыраудай қалжырап келген едім,
Тау жығардай күш бердің аз-ақ күнде!

Ұмыттым тез күндердің есебін де,
Ғанибет қой ел көрген есенінде.
Маужырадым
Сен өзің салып берген
Тыныштықтың ақ мамық төсегінде.

Ой жатса деп әр сөздің астарында
Ел туралы бір өлең бастарымда
Орнатылған өзіме ескерткіштей
Ұзақ-ұзақ отырдым тастарында...

— деп жалғаса берді, жалғаса берді.

Көкшетау туралы жырларымды Оқжетпесте бастап, Алматыда аяқтадым. Машинадан шыққан бойда бір данасын Еркешке авиапоштамен салып жібердім. “Көп көрген нәрсенің әсері болды-ау деймін, он-он бес жыл тұрып, мен байқамаған нәрселерді төрт-бес күн ішінде сен байқап үлгеріпсің. Байқап қана қоймапсың, сүйкімді суреттей біліпсің. Ешқандай жалғаны, әсіре бояуы жоқ, жіберген өлендерің маған қатты ұнады. Біздің облыстық газетке апарып тапсырдым. Жақын арада жарық көреді” деп хабарлады Еркеш. Мұның бәрін мақтанайын деп жазып отырғаным жоқ. Ондай ойым болса, одан да маңызды дүниелер бар ғой. Мәселе менің ол топтамам жөнінде емес, Еркеш жөнінде. Ол өзгенің табысына, жетістігіне өз табысына, өз жетістігіне қуанғандай қуанатын.

Еркеш Ибраһим өзінің елу жылдығын Көкшетауда жүріп өткізді. Тойына Хамит Ерғалиевті, Сағи

Жиенбаевты жөне мені арнайы шақырды. Көкшетау қаласының үлкен Мәдениет сарайында ақынның шығармашылық жолы жайында әдемі әдеби кеш өтті. Облыстық партия комитетінің идеологиялық хатшысы Бейсен Жұмағалиев қазақша баяндама жасады. Бұл Көкшетау тарихында қазақ тілінде өткен бірінші жиын деуге болады. Ол кешке Көкшетау облыстық комитетінің бірінші хатшысы Социалистік Еңбек Ері Қуанышев қатынасып отырды. Салтанатты жиыннан кейін төрт ақын, екі хатшы ғана бас қосқан банкет болды. Көлденең бір де бір адам болмады. Еркін отырып, қысылмай сөйлесің деген болулары керек, ешкімді араластырмай, оңаша отырғанға не жетсін!.. Бір кезде жалп етіп шам сөнді де қалды. Сағиға қарама-қарсы отырған бірінші хатшы:

— Сәке, Сіздің оң жақ қолыңыздың астында үстелдің жиегінде кнопка болуы тиіс. Соны баса салыңызшы! — деп еді, Сағи марқұм әрі сипалап, бері сипалап таба алмады. Бірінші хатшы менімен түйдей құрдас екен, соны пайдаланып:

— Құрдас, Сағи екеуміз қай кнопканың қай жерде екенін біліп, оны жаңылмай баса алсақ, өстіп жүрер ме едік! — дедім астарлап сөйлеп. Оны Қуанышевтен басқа ешбір адам түсінген жоқ, әрине!

— Құрдас, Сіз көп нәрседен хабардар екенсіз ғой! — деді ол шам жанғаннан кейін. Иә, сөздің жаны бар еді.

Қуанышев бұдан бірнеше жыл бұрын Ақмола облысының бір ауданында аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып жүргенде Зухра шешеміздің әке-шешесі жатқан қала зиратына барып, жағдайды өз көзімен көреді. Ақмола қала-

сындағы бұл зираттар күтімсіздіктен тозып, әбден қаусап жатса керек. Ойына келген басты мақсатты әдемілеп орындау үшін ол Алматыға бір келгенде Димекеннің әке-шешесі жатқан қорымға барып, соның бүкіл конструкциясын қағазға түсіріп алады. Әдетте, мұсылман заңы бойынша, моланы жаңғыртпайды. Бірақ Қуанышев Ақмола ғабірстанындағы көне зираттың айналасын керемет қып таза-лап, қоршап, Алматыдағы зираттың көшірмесіндей ғып әдемілейді. Содан кейін Зухра шешейді шақырып көрсетеді. Адамның бір аты Пенде. Әйелдер екі есе... Қуанышевке қатты разы болады. Сол-сол екен, аудандық хатшының жұлдызы жана бастайды. Көп кешікпей Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы боп шыға келеді. Сол жылдары облыс бойынша астық жылдағыдан да көбірек болып, Қуанышев Еңбек Ері атағын алады.

Кнопка жөніндегі қалжыңның астары міне осындай. Менің ол әзілімді бірінші хатшы қапысыз ұқты. “Құрдас, Сіз көп нәрседен хабардар екенсіз ғой!” деп отырғаны сол.

Бір кнопканың қай жерде тұрғанын жақсы білетін адам екінші кнопканы да жаңылмай табады деп жобалаймын. Сол Қуанышев рухани кнопкалардың да иелерін болжай білген. Еркешті қолпаштап, елу жылдығын әдемі тойлап берген Қуанышев те тегін қазақ болмайтын.

Өз басым ақыл мен сезімді бөліп қарауға қарсымын. Оларды мен табиғи бірлестіктегі дүние деп қабылдаймын. Ал егерде бөліп қарау керек болса, Еркеш бауырым ақылдан гөрі сезімге жақындау ақын еді. Оны оқырмандары сол үшін бағалайтын. Достықтың өзі ақылдың жемісі емес, сезімнің жемісі. Біздің Еркеш екеуміздің достастығымыз, ту-

ыстығымыз санаға, ақылға негізделмеген, сезімге, жүрекке арқа сүйеген табиғи құбылыс еді.

Егер Еркеш Ибраһим сезіммен ойланбай, парасатпен толғанса, Хаманды, Сағиды, мені – үшеуімізді бірден қатар шақырмай, біреуімізді ғана шақырып, қалған екеуін Қазақстанның қалған аймақтарынан тандап алған болар еді. Жок, ол өйтпеді!

Еркеш Ибраһимнің Қарағандыға қоныс аударуы, әйелі өлгеннен кейін бейтаныс бір бикешке үйленуі де – ақылға салмай, сезім жетегінде кеткендігінен. Жап-жақсы басталып, жап-жақсы жалғасып келе жатқан табиғи тіршіліктің күрт өзгеруі, тіптен күйреуі де осы логикамен ойланғанда ғана түсінікті болмақ.

Қазақта аузын ашса – көмейі көрінеді деген бейнелі сөз бар. Сондай, үнемі тап-таза көмейі көрініп тұратын адал азаматтың бірі Жақан Смаков болатын. Біздер, Жақан екеуіміз, бір жерде, тіпті бір аймақта немесе бір мектепте оқыған ағайындар емеспіз. Курстас та болған жоқпыз. Бірақ туыстан бетер жақын едік. Бір әке, бір шешеден туған құрсақтастардың өзі біздей тату болмайтын шығар. Жақсы мағынадағы тете өскен ағалы-інілі бауырларға ұқсайтын едік. Оның менен екі-үш жас үлкендігі болатын. Содан ба, ол маған үнемі қамқорлық жасап жүретін. Кейін сезіп, кейін білдім, біздің жақындығымыз қан жақындығы мен сүйек жақындығынан да гөрі қымбаттау, рухани жақындық екен. Біздің дініміз де, құдайымыз да – Әдебиет. Соның ішінде балалар поэзиясы болатын.

Мен 1957 жылы, жиырма екі жасымда, ең бірінші Жер серігі ұшқан қараша айында үйлендім. Үйлену тойын курстас студент достардың қаржысына өткіздік. Думанхана ол кезде біздің өңіміз түгіл,

түсімізге кірмейтін. Кәдімгі Тастақта, кәдімгі Гайдар көшесінде бір орыс ағайынның залын жалдап үйлену рәсімін жасадық. Залдарын бір кешке бесалты сағатқа бергені үшін үйдің қожасы екі жүз сом (сол кездегі) және ішімдіктен босаған шишаларды сұрады. Ол кезде тамада жалдау деген дәстүр жоқ. Оның рөлін Жақан өзі атқарды. Біздің тойға қазір жұрттың бәрі білетін сазгер Илья Жақанов және белгілі ғалым Өмірзақ Айтбаев келді. Қалғандары курстастарым және жерлестерім. Тойдың тұздығы Ильяның “Салтанат” деген бірінші әні болды. Оның өлеңін мен жазғанмын. Объектісі — менің болашақ зайыбым Салтанат еді.

Үйленгеннен кейінгі күндеріміз өте ауыр жағдайда өтті. Елден келер ешқандай көмек жоқ. Жалғыз анамнан басқа арқа сүйер адам болған емес. Жеке үй, жеке баспана арман ғана. Софья Ковалевская (қазіргі Нұрғиса Тілендиев атындағы көше) оралымындағы тұратын ағаш ұстасының шеберханасын жалдап, пәтерге айналдырдық. Ұзындығы үш-төрт метр, ал ені шалбардың балағындай ғана тар бөлме. Бірі тоқтап күтіп тұрмаса, екінші адам өте алмайды. Сондықтан бірер күннен кейін кереуеттің өзін шығарып тастап, жерге төсек салатын болдық.

Студенттік стипендияның жартысы пәтеракыға кетеді. Қалғаны нан, шай, қанттан ауыспайды. Ауыспайды емес, соның өзіне жетпейді. Бір ағайынның берген ақылы бойынша, екі жүз грамдық шөлмекке құйылған балық майы болатын. Өзі дәріханаларда сатылады. Ертеңгілік бір шай қасық сол балық майын ішем. Бір орыс көршіміз ет комбинатында істейді. Істеген жерінен ет ұрлап әкеп сатады. Көршілеріміздің көбі орыс. Олар жылқының етіне

қызықпайды. Алмайды. Қолға аздап-мұздап тиын-тебен түскенде сол жылқы етін алып тұрамыз. Ол басқа еттерге қарағанда арзандау.

Бесінші курс. Лекция жоқ. Тек диплом жұмысымен ғана шұғылданамыз. Оны баяғыда жазып қойғанмын. Қолым бос. Жұмыс істейін десем, сәті түспей-ақ қойды. Бос орынның өзіне алмайды. Өйткені өкінішке орай, мекеме бастығына мен ағайын емеспін. Жерлестерім тағы алмайды. Өйткені қарауында істеп жүргендердің көбі өз ағайындары. Одан артық алса, дауға айналады. Сағалап баратын мықтым жоқ.

Міне, осылай өте ауыр кезде менің қамқоршым да, жанашырым да Жақан Смақов болды. Ол өзі о кезде облыстық “Коммунизм таңы” газетінің өндіріс және транспорт бөлімінде істейді. Мәдениет және әдебиет бөлімі де емес. Онда Сүлейменов деген біраз жастағы кексе адам. Әдеби қызметкері Бек Тоғысбаев. Ол кезде оның азан шақырып қойған аты Бек емес Совхозбек... Алматыдағы бүкіл газет-журнал редакцияларымен сөйлесіп, әбден шаршаған Жақан не істерін білмей дал болды. Ол мені іздеп таба алмайды. Мен оған күніне бір мәрте телефон соғам, бірақ ешқандай жаңалық жоқ. Бірақ сабақты жіп сәтімен деген, бір хабарласқанда Жақан маған:

– Тез жет! – деді.

Ол кездегі ең ұшқыр көлік трамвай. Көп кідірмей, көп күттірмей жетіп бардым. “Коммунизм таңы” газетіндегі әдеби қызметкер Бек Тоғысбаев “Лениншіл жас” газетіне ауысып жатыр екен, сөйлеселік деп редакторды іздеп едік, ол кісі іссапарда болып шықты. Амал жоқ, ештеңе шешпесе де, бөлім менгерушісіне бардық. Аты қазір есімде жоқ, фами-

лиясы Сүлейменов, мені сыртымнан біледі екен, бірен-саран өлендерімді оқыған болып шықты.

— Келіп жатсаң, мен қарсы емеспін. Маған жақсы бір көмекші керек. Сен әлі жассың. Жұмыстан жауыр бола қоймаған жарау аттайсың. Бек бүгін кетті. Орны анау, бос тұр. Қазірден бастап отыра бер. Редактор қарсы бола қоймас!— деді.

Не жасыратыны бар, қатты қуандым. Жақанның қуанышында шек жоқ. Құшақтап, арқамнан қағып, бетімнен сүйді. Мен басқа біреу осы қазір отырып қоятындай, Бек Тоғысбаевтан босаған әдеби қызметкердің орнына сенер сенбесімді білмей барып отырдым. Әлі суып үлгермеген ескі орын маған бірден жылу бергендей болды.

Сөйтіп төрт-бес күн өтті. Бірде ерте жұмысқа барсам, редактор іздеп жатыр екен, кірдім. Ол мені бұрыннан белгілі адамдай орнынан тұрып қарсы алды. Бірден менің көзіме түскені — оның көзәйнегі болды. Дәлірек айтсам, пенсенесі. Ар жағындағы көзін көрсетпейді. Жалт-жұлт етеді. Оны-мұны сұрасқаннан кейін:

— Анкетаңмен таныстым. Бәрі жақсы. Бірақ бәрі ойдағыдай емес!— деп барып тоқтады.

— Несімен, аға?— дедім мен. — Несі дұрыс емес?

— Дұрыс емесі сол “ағанда”. Дұрыс емесі сол “ініде”. Сен өзі, анкетаңа қарағанда, маған жерлес болып шығады екенсің. Барлық пәле сонда! Қызметкерлерімнің көбі ауылдастарым болып тұр. Жақында біздің редакцияға парткомиссия келіп тексеріп кетті. Жерлестеріңізді жинап алыпсыз деді. Әрине, мен оларды іздеп жүріп тауып алғам жоқ. Біреулері мен келместен бұрын жұмыс істеп жүргендер. Рас, біреулерін мен өзім алғанмын. Ал біреулерін жоғары жақтан ұсынып келгендер. Ал ко-

миссияға мүлдем басқаша көрінеді. Міне, жағдай осындай. Мен сені, сенің жазғандарыңды сыртынан тәп-тәуір білем. Мұханның, Мұхтар Әуезовтің алпысқа толуына байланысты әдейі нөмір арнағанбыз. Студенттердің атынан сенің лебізінді жариялағанбыз. Жап-жақсы материал. Маған ұнады. Шағын, шағын да болса, шымыр! Иә, айта беретін несі бар? Бүгін таңда мен сені жұмысқа ала алмаймын. Онда ол комиссияның шешімімен есептеспегендігім болады. Ал партия тәртібі қатал. Ренжіме!

— Оқасы жоқ, аға!

Жұмыс таптым деп, іштей қуанып, мәз болып қалып едім, редактордың алдынан ұнжырғам түсіп, жүнім жығылып, сүмірейіп шықтым. Шыға сала Жақанның кабинетіне кірдім. Жайсыз хабарды естігенде:

— Тфу!— деді ол. — Не боп кеткен бұл дүниеге!? Біреу ағайын емессің деп алмайды. Біреу ағайынсың деп алмайды. — Осыны айтты да ол тағы бір жерге телефон соқты. Телефонның арғы жағындағы адам “келіндер!” деген болуы керек, Жақан маған:

— Жүр!— деді. “Қайда?” деп мен сұрамадым.

— Жүрсек жүрейік!— дедім.

Қазіргі Бөгенбай көшесі мен Панфилов көшесінің қиылысқан жерінде орналасқан түсініксіздеу бір үй бар-ды. Сонда бардық. Бұл сол кездегі Орталық Партия Комитеті екен. Біз іздеп келген “Үгітшілер блокноты” сол үйдің ішінде болып шықты. Қайда бара жатқанымызды айтқан соң милиционер бізді ұстамады. Шағындай бір кабинетте жас жағынан Жақанмен шамалас бір жігіт отыр екен, аман-сау сұрасқаннан кейін:

— Мынау Қадыр Мырзалиев деген акын жігіт. Телефонмен түсіндіріп айттым ғой. Мен ертіп кел-

дім. Енді сен оны жұмысқа орналастыр! — деді Жақан.

— Жалпы бізде болымсыздау бір жұмыс бар. Міндеті аударма жасау және корректура оқу. Еңбекақысы көп емес. Азырқанбаса алайық! Бұл менің ниетім, шешетін редактор. Ол кісі сапарда жүр. Бірер күнде келеді, — деді.

— Не істейміз? — деді Жақан.

— Қайдан білейін? Көрініп тұрған басқа жұмыс жоқ. Егер алатын болса, істей берейін... — дедім.

Бір аптадан кейін редактор келді. Аты-жөні Мифтах Жантыкин көрінеді. Бірден байқағаным өте білімді қазаққа ұқсайды. Орысша жазған мақалалардың өзін келістіріп тұрып редакциялайды. Этиканы да жақсы білетін азамат. Менімен де өте жақсы сөйлесті. Бірақ тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні тағы да мені тұйыққа тіреп тастады.

— Қадыр! — деді ол. — Бізді редакция деп атаудың өзі қиын. Блокнотымыз екі тілде шығады. Қазақша редакцияда үш адам, орысша редакцияда үш адам бармыз. Мен — редактор — Оралданмын, машинистка — Ғазиза апай, Оралдан. Оны қызметке алған мен емес. Ол менен бұрын келген, баяғыдан бері осында. Бірақ дау болып жатса, ол ескерілмейді. Енді үшінші адам әрі аудармашы, әрі корректор. Ол орынға сені алсақ, қазақ редакциясы жүз пайыз түгелдей Оралдан болып шығады.

— Түсіндім, аға!

— Түсінсең, ренжіме!

Осы өңгімеден кейін не істерімді білмей, басым қатып отырғанмын. Тартпадағы аз-мұз дүниелерімді жинастырып, папкаға салып енді-енді кеткелі жатқанмын. Телефон шылдыр ете түсті. Ғазиза апай:

— Қадыр, сені сұрайды, — деді.

— Алло!— дедім таң қалып. Мәселем анық шешілмегеннен кейін ешкімге телефонымды бере қоймаған сияқты едім.

— Алло! Қадыр! Бұл Мұзафар ғой. Тез кел! Мен саған бұйрық беріп қойдым. Кел де қызметіңе кіріс!— деді.

— Қай жерге барам? Адрестеріңіз?

Бұл — әңгіменің басы емес, аяғы. Ал басы бұдан үш-төрт ай бұрын аян болатын. Ол кезде жақын айлардың бірінде бөбектерге арналған жаңа журнал шығады екен деп естігенбіз. Ол хабар ең алдымен менің құлағымды елең еткізген-ді. Әркімнен бір сұрап жүріп, болашақ редактордың атын білуге тырыстым. Жұрт маған үш ақынның аты-жөнін атады. Олар: Аманжол Шамкенов, Бүркіт Ысқақов, Мұзафар Әлімбаев. Менің жақсы танысым — соңғысы. Алдыңғы азаматтарды ақын ретінде сырттай жақсы танымын. Бірақ жүзбе-жүз, бетпе-бет келген, сөйлескен, сырласқан жандарым емес. Сөйте тұра мен оларға телефон соғып, ниетімді айттым. Баспасөзде олар да менің аты-жөніммен таныс болып шықты.

— Қадыр, — деді маған Аманжол ағам, — сондай бір журнал ашылады дегенді мен де естігем. Бірақ ол жөнінде менімен әзірше ешкім сөйлесе қойған жоқ. Егер редакторлыққа шақырып жатса, есте боласың! Сен балаларға арнап жиі жазасың. Өлеңдерің маған ұнайды. Жақсы. Хабарласып тұр.

Екінші қолыма түскені Бүркіт Ысқақов болды. Ол да телефон арқылы:

— О, Қадыржан!— деп жылы сөйлесті. — Бұл әңгіме мен үшін жаңалық. Бірінші рет естіп тұрмын. Осы жақсы хабарың үшін-ақ мен сені сол журнал-

ға қызметке алар едім. Бірақ мен сотталып келген адаммын. Маған ондай жұмысты сеніп тапсыра қоймас! — деді. Мен онысын білмейтін едім. Кейін анықтадым. Студент кезінде ЕСЕП (Елін сүйген ерлер партиясы) деген ұйым құрып, сол үшін отырып қайтқан екен.

Мұзағаңа телефон соққаным жоқ. Өз аяғыммен бардым. О кезде ол “Қазақ әдебиеті” газеті редакторының орынбасары. “Пионер” журналында әдеби қызметкер болып жұмыс істеп жүрген кезінен білем. Автор ретінде бірінші рет ат басын тіреп барған адамым. Алғашқы жылы шырай көрсеткен де, басымнан сипаған да осы Мұзағаң, Мұзафар Әлімбаев. Алғаш рет мен алып барған жеті-сегіз өлеңнің екі-үшеуіне қосу белгісін салып, маған ұзақ қарап отырды да:

— Қайда оқисың? — деп сұрады.

— Киров атындағы университеттің филология факультетінде, екінші курсыңда оқимын, — деп, толық жауап бердім. Бұл қарапайым жауаптың өзі маған оңайға соққан жоқ. Жүрегім аузыма тығылып, әрең айттым. Жастық па, ынжықтық па, тәрбиесіздік пе — кім білген?! Бұл кісіге мен бұдан бұрын да бірнеше мәрте келіп, кіруге батылым бармай, қайтып кеткенмін. Қаншама талпынсам да, тәуекел ете алмағам. Бүгін, әйтеуір, өзімді өзім зорлап, кіріп отырғаным.

— Мына бір “Өлеңті” деген өлеңіңе қарағанда Павлодар облысынан емессің бе? Біздің елде осындай бір өзен бар...

— Жоқ, аға! Мен өзім Батыс Қазақстаннанмын. Өлеңті — менің сәби кезімнен шомылып өскен өзенім, — дедім.

— Қызық екен! — деді Мұзағаң.

Өлендерім де жаман болмаған болулары керек. Әйтсе де Мұзағанның маған бірден жылы шырай білдіріп, оң қабақ танытқанына осы “Өленті” өзені себепкер болған сияқты көрінді.

— Мына бір екі-үш өлеңің маған ұнады. Бұларды бірте-бірте пайдаланармыз. Ал қалғандары білектің күшімен емес, қаламның ұшымен жазылған дүниелер!— деді ұйқастыра сөйлеп. Сол ұйқастардың әсері ме екен, Мұзағанның әлгі сөздері есімде ескірмей жүріпті.

Бұл әңгімелерден кейін Мұзағаға бір емес, бірнеше мәрте барғанмын. Ол кісі өзі ұнатып, журналында жариялаған “Түлкінің сыны” атты мысал өленді Қазақстан жазушыларының үшінші съезінде елге түгел оқып беріп, менің абыройымды бір көтеріп тастаған-ды. Сөйтіп туған ағамдай болып кеткен Мұзағаға бала кезімдегідей қаймықпай батыл барам. Бұл жолы да кабинетіне еркін кіріп:

— Мұзаға! — дедім біраз әңгімеден кейін. — Бөбектерге арналған жаңа журнал ашылғалы жатыр дейді. Соған сіз редактор болады деген әңгіме бар. Мен болсам қазір жұмыссыз бос жүрмін. Дипломымды қорғап қойғам.

— Ондай әңгімеден менің де хабарым бар. Бірақ мен оған шақырса да бармаймын. Ал сенің баратын жерің тура осы журнал! Қалай да баруың керек! — деді батыл сөйлеп. Осы сөзі есінде жүрген ғой, маған телефон соғып:

— Аллю, Қадыр! Бұл Мұзафар ғой. Тез кел! Мен саған бұйрық беріп қойдым. Кел де қызметіңе кіріс! — деп жатқаны сол.

Менің Мұзағаңмен сөйлескенімді “Үгітшілер блокнотының” редакторы тындап отырған-ды.

— Немене? Жақсы хабар бар ма? — деген.

— Жақсы. Жақсы хабар. “Балдырған” деген журнал ашылыпты. Редакторы болып Мұзафар Әлімбаев тағайындалған екен, сол жұмысқа шақырып жатыр. Тіпті бұйрығын да беріп қойыпты. Ол кісінің Батыс Қазақстанда тумағаны қандай жақсы болды! — деп кетіп бара жатып Мифтах ағамды бір шағып алдым.

Сонымен мен “Балдырған” журналында екі жылдай әдеби қызметкер болып жұмыс істедім. Қызметкерлердің ішіндегі ең жасы мен болдым. Жұмысқа де ең ерте келетіні менмін. Тоғыз бен он бірдің арасында мен біраз нәрсені тындырып тастаймын. Мұзағаң жұмысқа кештеу, шамамен сағат он бірлерде келеді. Журналдың жаңа санын дайындаймыз. Дайындық жоспар жасаудан басталады. Оның негізін Бердібек Соқпақбаев екеуіміз әзірлейміз. Әзірлеген материалдарды Мұзағаң түгелдей өзі оқып шығады. Редакциялайды. Тіпті иі қанған жақсы дүниелердің өзіне өзгеріс енгізгісі келеді. Ол оның қанына сіңген қасиет. Ауру қалса да әдет қалмайды. Ол рас. Мұзағаң қазір сексеннің сенгіріне аяқ басты. Қолынан қаламы түскен жоқ. Жаңа дүниеміз жарық көрсе апарып беруге тырысамыз. Бермесек, өзі сұрап алады. Содан соң міндетті түрде оқып шығады. Жай оқып қана қоймайды. Сызып оқиды. Сызғылап оқиды. Ол кісі оқыған кітаптарды авторлары көрсе, мәселе өкпе-назсыз бітпес еді. Ондай жағдайға Мұзағаң әлі де болса душар бола қоймаған сияқты. Болмағаны дұрыс.

Біз әдебиетке келген кезде кеңес қазақ поэзиясы жартылай ұйқыда болатын. Аға ақындардан елдің даусыз мойындайтыны Қасым Аманжолов қана болатын. Сырбай Мәуленов, Ғафу Қайырбековтер сол кездің өзінде Қасекенді пір тұтатын. Одан кейін

Тайыр Жароков, Әбділда Тәжібаевтар жүретін. Әскерден аман-есен оралған бірен-саран ақындардың бірен-саран өлеңдері ауызға ілігетін. Олардың ішінде кейінірек үзіліп ілгері шыққаны Хамит Ерғалиев болатын. Оның поэмалары, әсіресе “Әке сыры” бірден көзге түсті. Осы бағыттағы бір заманға лайық жаңалық әкелген өзіндік беті бар ақынның бірі Мұзафар Әлімбаев және Тоқаш Бердияров еді. Мен жақсы көретін Мұзафар Әлімбаев “Қарағанды жырларынан” емес, “Құрбыма” жинағынан басталады. Орыс тілінде “ракетаноситель” деген сөз бар. Менің поэзиядағы алғашқы ракетаносителім осы Мұзафар Әлімбаев. Бірақ онымен шектелмейді, әрине.

Мұзағаң да адам, ол да пенде, ет пен сүйектен жаралған дарын. Мен оның күнгеілі кезін де, көлеңкелі кезін де жақсы білем. Бәріне куәмін. Ренжісетін кездер де болған сияқты. Бірақ мен ондайға бармадым.

Бірінші рет менің топ-топ өлеңдерімді оқып, алғаш рет журналға жариялаған кім? Мұзафар Әлімбаев. Қазақстан жазушыларының үшінші съезінде мәртебелі мінбеге тұрып, ең бірінші рет мені қалың қаламгер ағайындарыма таныстырған кім? Мұзафар Әлімбаев. Менің өлеңдеріммен басталатын “Жырға сапар” кітабына алғысөз жазып, жырларымның жақсы жағын баса көрсеткен кім? Мұзафар Әлімбаев. Оқуды бітіріп, жұмыссыз сандалып жүргенімде жаңадан ашылған “Балдырған” журналына әдеби қызметкерлікке шақырған кім? Мұзафар Әлімбаев. Мұзағаң!

Жалпы Мұзағаңмен танысып, Қазақ әдебиеті деген талысты илегелі жарты ғасыр. Қызметтес те болдым, сапарлас та болдым. Бірде Мәскеу сапарында “Мәскеу” қонақ үйінде бір бөлмеде жаттық.

Бірге болған күндердің бәрін қайталауға бармын. Бірақ сапарлас болсам да, бір бөлмеде жатудан бас тартар едім. Бірге жатқан үш-төрт түнде кірпік ілген жоқпын. Ол кісі қорылдағанда бүкіл дүние көшіп бара жатқандай болады екен. Жоқ, ол аз. Ол жалпы теңеу. Ол Мұзағанның қорылына сай балама емес! Ол қорылдағанда тереңдігі бірнеше жүз метрлік түпсіз шахталарға құлап бара жатқан көне лифт тәрізді. Оның гүрілі мен дүріліне адам баласы шыдамайды. Есіме түссе әлі шошып оянам!

Бұрын-соңды да талай адаммен кездесіп, талай адаммен сөйлесіп жүрмін ғой, бірақ Ілекендей, Ілияс Омаровтай алды жайлы, жүзі шуақты демократ адамды көрмедім. Одан бері қаншама жыл өтті. Не айтып, не қойғанымыз есімде жоқ... Шамамен күздің аяғы. Қыстың бас кезі. Бір табақ ет келді. Соғымның еті болуы керек.

Жо-оқ! Бұлай бастаған болмас. Ет қайда кетер дейсің? Қайтып айналып соғармыз. Әңгіме түсініктірек болуы үшін сәл шегініс жасаған дұрыс секілді.

Қазақ тарихының ең бір күрделі кездерінде көрегендік көрсетіп, артына үлгілі із қалдырған асыл азаматтың бірі — Ілияс Омаров.

Қаншама кітапхана, қаншама театр, қаншама филармония, тіпті институттардың ар жағында Ілекең тұрғанын екінің бірі біле бермейді. Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметов жолдасқа бір кезде заманның ең бір ауыр тұсында Ілекең былай деп хат жазған:

“Өзіңізге белгілі, біздерде күні бүгінге шейін тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау мәселесіне лайықты мән беріле қойған жоқ. Мүмкіндігінше, солардың біразын бір жерге, бір қалаға топ-

тастырып, мемлекеттің қамқорлығына алған жөн болар еді. Біздің салақтығымыз бен марғаулығымыздың салдарынан сол көне ескерткіштердің көбі құмды-шөлді кең-байтақ қазақ даласында тектен-текке құрып барады.

Егер біз солардың барлығын бір орталыққа жинап, жинастырсақ, болашақ ұрпақ өздерінің тарихи мұраларын ертерек танып, сауаттарын ашар еді, мақтаныш сезіміне бөленер еді.”

Осындай әріден көріп, тереннен толғайтын ұлтжанды қазаққа республика идеологиясын сеніп тапсыру Кремль үшін ақылға сыймайтын әрекет еді. Өйткені аса білімді, аса ақылды адам қай кезде де қауіпті. Сондықтан оны қайткенде де ауыстыру керек. Бірінші басшының орнына қою одан да бетер қауіпті. Ал себепсізден себепсіз жұмыс бабында төмендету — көрер көзге қиянат, қолайсыз болар еді. Сондықтан сасқан үйрек артымен сүнгиді демекші, Басқару Академиясына өзі сабақ бере алатын көсемгер азаматты Мәскеуге білімін көтеруге, оқуға жіберді! Неткен зәлімдік! Оқуды бітіргеннен кейін де ғұлама қазақты қоярға жер таппай, Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетіне идеологияны басқаруға екінші хатшысының статусымен жіберді. Ілекен ол жұмысты да асықтай иіріп өкетеді. Қызылжар қазақтарының көкіректері ашылып, өрісі және тынысы кеңейеді.

Одан кейін оны Республикалық Мемлекеттік Жоспарлау Комитеті Төрағасының орынбасарлығына өкелді. Сол жерде жүргенде тағдыр мені Ілекенмен ұштастырды. Жайсаңбек Молдағалиев деген сол кездегі жас жазушы, менің құрдасым, көршім бір күні:

— Қадыр, Ілияс Омаров сенімен және сенің өлендеріңмен танысқысы келеді. Соңғы кітабыңды

жазып берші, мен апарып тапсырайын! – деді. Ілияс Омаров өзі сұрап жатса, аяйтын не бар?! Жақында ғана жарық көрген “Дала дидарына” інілік ілтифатымды білдіріп, Жайсаңбектен беріп жібердім. Ол кісі менің сыртымнан сыйлап жүретін қадірлі кісілерімнің бірі еді. Бір кездері “Қазақ әдебиеті” газетінен Ілекеңнің “Оянған өлке” туралы үлкен толғауын оқып, іштей қатты разы болғанмын. Шынын айтсам, мемлекет қайраткерлерінің әдеби мәдениетіне таң қалғанмын. Біраз уақыт өткен соң Ілекеңнің Михаил Шолохов шығармалары туралы да толғанысымен таныстым. Ғажап! Мен сол кездің өзінде кейбір інілерімше айтсам, жай ғана ақын емес, үлкен әдебиетші де болатынмын. Демек мені әдебиетші ретінде таң қалдыру мүмкін емес. Сөйте тұра ол кісінің әдеби біліміне, талғамына бас идім.

Міне сол кісі, менің сырттай құрметтейтін таныс бейтанысым менің өлендерімді сұратып алып, оқығысы келген кісі телефон соғып:

– Қадыр, айналайын, мен Ілияс Омаров деген ағандым. Мүмкіндігің болса, кездессек, жолықсак деп едім. Қалай қарайсың? – деді. Қылымсып жататын несі бар? Мен қуанышымды жасыра алмадым.

– Сіз айтсаңыз болды. Кездесуге мен дайынмын! – дедім.

– Онда былай етейік: кешкі сағат жетіде, яки он тоғызда мен күтейін. Үйдің адресін жазып ал. Калинин мен Карл Маркстың қиылысқан жері... – деп адресін айтты.

Енді әңгімеміздің басына қайтып оралар уақыт болды.

Асқа отырдық. Үй иесі, жеңгеміз және мен. Басқа ешкім жоқ. Үйеме табақ ет келді. Қазы-қарта. Жылқы сойған болуы керек, сірә соғым ол кезде

біздің түсімізге кіреді. Кішкене-кішкене әдемі рюмкелерге армян коньягі құйылды.

— Ал, айналайын, аман бол! Жасымыз бар, жасамысымыз бар өнер адамы бар, шаруа адамы бар,.. — бәріміздің илеп жатқанымыз бір тері. Жүректе — бір махаббат, көңілде — бір арман. Қолымыздан келгенінше халқымызға қызмет етуіміз керек. Әрбір ұлттың өкілі өстуі керек. Өйткені түрлі-түрлі себептерге байланысты біздің қазақ өңге туысқандармен салыстырғанда біраз қалып қалған сияқты. Соны ең алдыңғы қатарлы өркениетті елге айналдыру — кез келген саналы қазақтың парызы. Сенің “Дала дидары” атты жыр кітабыңды оқып отырып, мен өзінді тап осылай ойлайтын азамат деп ұқтым... Көбірек сөйлеп кеттім. Кешір, айналайын! Ал енді өмірде де, өленде де жолың болсын! — деді Ілекең коньяғын ішер алдында.

— Рахмет, Ілеке! Рахмет, жеңеше! Баласынбай үлкен құрмет көрсетіп жатырсыздар. Қариялар айтқандай, Құдайдан қайтсын!

— Батыс Қазақстанның қай ауданынансың?

— Жымпиты ауданы...

— Е-е, алашордалықпын де! Бәсе, бәсе! Қазақы ойлардың қайдан шыққаны енді анық болды! — деді Ілекең күліп.

— Әйтеуір сол ауданнанмын. Кім екенімді уақыт көрсетер.

— Уақытты күтетін ештеңе жоқ. Уақытты күтетін болсақ, ұтыламыз... Ал сенің алашордалық екенінді өлендерің көрсетіп тұр. Алашорда деген сөзден шошыма! Заман ақырын болса да өзгеріп келеді. Өзгеруге тиіс. Шыдай тұр. Аз ғана алашорда азаматтарына басқаша баға беріледі әлі! Алашорданы жамандап жүргендердің көбі ертең-ақ солар-

дың туысқаны, ет-жақыны боп шыға келеді... Ондай адамдар белгілі бір уақытқа шейін өз қулықтарының пайдасын көреді. Дүниені бүлдіретін, міне, осындай адамдар. Хамелеондар! — Ілекең үзіп-үзіп ұзақ сөйледі. Сөзінің бәрі ақылға сыйымды, көңілге қонымды. Байқаймын, мені жатырқамай, күдіктенбей, ашық айтып отыр...

— Кез келген ортада мен бұлай сөйлемеймін, — деді бір кезде менің ойымды оқығандай. Аузымыз талай күйген. Әйтсе де, қайталап айтам, заман өзгеріп келеді. Бірақ баяу. Өкінішке орай, баяу, тым баяу. Ауру батпандап кіріп, мысқалдап шығады демей ме?! Біздің бойымыз тұрған дерт. Сол дерт мысқалдап шыққанда қай кезде шығып бітпек?! Жаңа қазақ, халқын сүйген ұлы қазақ қашан қалыптасып болмақ?! — Ол осы сөзден кейін біраз ойланып отырды. Шынын айтсам, ол менімен емес, өзімен-өзі сөйлесіп, өзімен-өзі мұндасып отырғандай көрінді. Байқаймын, мен болсам, мұндай келелі әңгімеге әлі дайын емеспін. Сөз арасында қосылып кетейін десем, менің бұл төңіректегі ойларым әлі де болса анық емес, күңгірт. Пісіп жетілмеген. Әлі де болса дүмбілез.

— Сіздердің, жаңа буынның не ойлайтыны маған, өкінішке орай аян емес. Бірақ ерте ме, кеш пе, ақылды азамат халқының қамын ойламай қоймайды. Ақымақтарға дауа жоқ, әрине! Ал Сіздерден ел бірдене күтеді. Әсіресе, өзің сияқты ойлы өлең авторынан үлкен әрекет дәметеді. Ал, айналайын, аман бол! Менің берер бір ғана ақылым бар ол — мына қолыңа ұстап отырған әзәзілден аулағырақ бол! Өзі қолыңдағы кішкене рюмкені ерніне апарып, оның өзін жартылай ішті. О кісіге қарап, мен де бір-екі ұрттадым.

— Рахмет, аға! — дедім.

— Сенің өзіңе рахмет! Келгеніңе, менің сумбурный әңгімемді ықылас қойып тындағаныңа рахмет! Ал сенің кітабың туралы қысқаша пікірлерімді қағазға түсірген болдым. Мінекей! — деп конверт ұсынды.

Лекең менің иығыма ауыр жүк артып жібергендей, бірнеше күн қалың ойдан арыла алмай жүрдім. Менімен солай, болашақ мемлекет қайраткерімен сөйлескендей сырласқанына түсінбедім. Білетін адамдардың айтуына карағанда Лекең өте көңілді, ақ жарқын, өзілкеш адам болғанға ұқсайды. Өлен шығаратын да өнері бар екен. Оны мен кеш білдім. Достарына арнаған бірер ауыз, бірқакпай өлендерімен кейін танысып көрдім. Әдемі, әсерлі дүниелер. Ал үлкен тірлікте, қызметте әріден ойлайтын мемлекет қайраткері.

Үйге жеткенше шыдамай, Лекеңнің жазғандарын автобустың ішінде бір емес, бірнеше мәрте жүгіртіп оқып шықтым. Бұзаудың тіліндей кішкене форматтағы қағазға жазған екен, мен оны машинкаға бастырдым. Сосын жастыққа төн мінезбен мақтанып “Лениншіл жас” газетінде істейтін достарыма оқып бердім.

— Мынау жариялайтын дүние ғой! — деді олар.

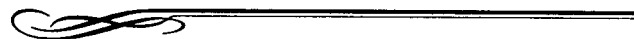
— Ол үшін автордың келісімі керек емес пе?! — дедім мен.

— Лекеңмен сөйлескен дұрыс шығар!

— Әрине!

Машинкадан өткен бір данасын Лекеңе апарып бердім.

— Сіздің пікіріңіз жастар газетіне ұнап отыр. Қарсы болмасаңыз, жарияламақ ойлары бар! — дедім.

– Лайық деп тапса жарияласын! Оқып шығайын, содан соң хабарын берейін! – деді Ілекең газет қызметкерлеріне алдын ала рахметін айтып.

Ілекең келісім берген бойда пікір-мақала “Қадірге хат” деген атпен жарияланып та кетті. Кейінірек Ілекеңнің жаңа кітабын дайындаған Мұхамеджан Дүзенов деген жазушы замандасымыз сол мақаланы менен сұрап оқыды. Бірақ жарық көрген кітаптан мен оны көре алмадым. Көршім, әріптес Жайсаңбек те сол Дүзеновтың істегенін істеді. Енді ол мақаланы “Жас Алаштан” (бір кездегі “Лениншіл жастан”) болмаса, еш жерден таба алмайсыздар.

Жаксы өлең жазған сайын
Сезеді ішім,
Қайтейін,
Доспен бірге жау табамын!

– деп жазғам “Ой орманы” кітабымда. Өмірде осы сөзім жүз пайыз шындыққа айналды. Абыройым асқан сайын кітаптарымның шығуы қиындай түсті. Баспа Жазушылар одағы сызып тастады десе, Жазушылар одағы Баспасөз комитеті қысқартып жіберді дейді. Ал Баспасөз комитеті барлық жауапкершілікті Орталық Партия Комитетіне жаба салады. Кейбіреулер менің әр кітабым жарық көрген сайын мені қолдан шығып кетеді деп есептеді. Сонымен барлық мәселе ақыр аяғында Орталық Партия Комитетіне барып тірелетін болды. Енді не істеу керек?! Сол Орталық Комитеттің өзіне шықтым. Баспасөз жағына жетекшілік ететін Әнуар Шымановқа телефон соғып, жағдайды түсіндірдім. Ол өзі көп оқыған, көпті білетін өте сауатты және демократ, аңқылдаған ашық адам болатын.

– Кітабыңның аты қалай? Көлемі қанша?

– Аты “Дала дидары”, көлемі үш-ақ баспа табак.

– Трубканы қойма! Қазір тапсырма берем деді. Мен бәрін естіп тұрмын. Екінші телефон (вертушка) арқылы екінші біреумен хабарласты. Сірә, сол кездегі Баспасөз комитетінің төрағасы ғой деймін. “Алло! – деді, содан кейін “Запишите фамилию Мурзалиев Кадыр. Название книги “Лик земли”, объем 3 печатного листа. Следите за прохождением этой книги! До свидание!” – деп қолындағы трубкасын қойды да маған: – Естідің бе? Енді қам жеме! – деді. Бұл “Жазушы” баспасының 1966 жылға арналған тақырыптық жоспарына байланысты әңгіме. 1967 жылдың жоспары мен үшін бұдан да сәтті болды. Өйткені...

1965 жылдың желтоқсанында Опера және балет театрында Алматыда ең бірінші рет поэзия кеші өтті. Ақындар өте көп қатынасты. Сондықтан небары бір-бір өлеңнен оқимыз деп келістік. Кешті Әбділда Тәжібаев жүргізді. Мен “Көкпар” деген өлеңімді оқыдым. Зал өте жақсы қабылдады. Ду-ду қол шапалақтады. Соны көрген Әбекен:

– Кадыр, тағы бір өлең оқымасаң болмас! – деді.

– Басқа өлең әкелген жоқпын, Әбеке! – дедім.

– Менде бар! – алда отырған бір адам сол күні жарық көрген “Социалистік Қазақстан” газетін ұсынды. Онда менін “Ленин ескерткіші түбіндегі ой” деген өлеңім жарияланған-ды. Ол, әрине эстрадалық өлең емес. Бірақ басқа амал жоқ, соны оқып бердім. Бір ғажабы, ел оны да жылы қабылдады. Тағы да ду-ду қол соқты.

Келесі күні мені “Жазушы” баспасының директоры Еркешев шақырып алып:

— Қадыр, кешегі поэзия кешінде мен де болдым. Ел өлеңінді өте жақсы қабылдады. Маған да ұнады. Бірақ мен әдебиетші емеспін. Кімнің қалай жазатынынан да хабарсызбын. Партия жіберген соң осы баспаны басқарып отырмын. Алдыңғы жылы сенің бір кітабың төңірегінде түсінбестік болды. Оны айып етпе. Енді көзім жетті. Сендей ақынды қолдау керек. — Жаңа дүниелерің бар ма? — деді.

— Бар, аға!

— Қандай?

— “Бұлбұл бағы” деген кітап. Көлемі үш-ақ баспа табақ.

— Онда сол “Бұлбұл бағынды” жоспарлайық! Орысшаға аударылдың ба осы?

— Аздап аударылып жүрмін.

— Онда оны да қосып жоспарлаймыз. Аннотациясын жазып әкел.

— Рахмет, аға!

Еркешов айтқанын істеді. Бір жыл жүйкем тыныш болды. Бірақ көп кешікпей, ол кісі жұмысын тапсырды. Басқа қызметке ауысты ма, пенсияға шықты ма, ол арасын біле алмадым.

Тез-тез өсіп, алға ілгерілеген сайын, атың шыққан сайын қиын бола береді екен. Бәріне кінәлі — пендешілдік, іштарлық, ішмерездік. Өздері жұрттың көңлін тауып жаза алмайды. Жаза алғандарды көре алмайды. Біреулер партияның атымен қол ұшын беріп, жәрдемдесіп жатса, біреулер сол партияның шапанын жамылып, аяқтан шалады, жағаңнан алады. Ақылға сыймайтын ақиқат. Мұны мен кейінірек түсіндім.

“Жерұйық” – менің жақсы кітаптарымның бірі. Шыққаннан кейін Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылды. Тап сол жолы алмағанмен бір жылдан кейін алды. Түсіне білген кісіге, ол соны басып шығарған “Жалын” баспасының да мақтанышы болуға тиіс еді. Өйткені бұл кітапқа дейін “Жалын” баспасынан жарық көрген бір де бір шығарма мұндай сыйлыққа ие болып көрген жоқ. Сөйте тұра “Жалын” осы кітаптың жоспарға кіруіне көп кедергі жасады. Көлемі төрт баспа табақ қолжазбаны көре тұра, біле тұра қасақана қысқартып, құйрық-жалын күзеп, шүнтитіп шығармақ болды. Баспаның директоры Қабдыкәрім Ыдырысовқа қанша айтсам да түсінбеді, түсінгісі келмеді.

Амал қанша, тағы да сол Орталық Партия Комитетіне арыздануға тура келді. Инструктор болып істейтін Мақсұт Әубәкіровке телефон соқтым. Ол өзі де өмір жолын жақсы өлеңдер жазудан бастаған талантты жігіт болатын. Мені бірден қолдады. Баспаға тізесін батырып отырып, қолжазбаның табиғи көлемін қалпына келтіріп берді. Жатқан жерің жайлы, жаның жәннатта болғай, бауырым!

Өтебай Қанахин ағамыз да бір-екі рет қол ұшын берді. Кергіген жоқ, бұлданған жоқ. Сөзі өтіп тұрғанда жақсылығын аямады. Ол үлкен жазушы ғана емес, үлкен азамат та болатын. Мансапқорлар кресло үшін ар-ожданын да, намысын да сатып жүре береді. Өтебай Қанахин, мен білетін Өте-ағаң өмірі өйтіп көрген емес. Соның бір дәлелі – ол Орталық Партия Комитетінде отырып, әйелімен ажырасты. Ол жай ғана әйел емес, орыс әйелі. Ол заманда осының бәріне мән беріледі. Мұндай әрекеті үшін кез келген коммунисті өз партиясы екі қолын төбесіне

қойдырып, қаңғытып жібере алатын! Бұл жолы өйтпеді. Өтебай ағамызды аяғаннан емес, әрине. Орталық Партия Комитетінің абыройы үшін. Әріден ойлап, тереңнен толғап, жасалған қу шешім. Оны партиядан шығармай, жаңадан ашылып жатқан “Жалын” журналына Бас редактор қылып жіберді. Ол, яки барған жері Орталық Партия Комитеті емес. Сондықтан олар аудандық партия комитетіне “Қанахинді енді партиядан шығара беріңдер!” деп тапсырма береді. Партиядан шықса редакторлықтан да айырылады. Үлкен үйдің кішкене қулығын “Жазушы” баспасында істейтін тіс қаққан коммунистер бірден түсіне қойды. “Жок, Қанахинді партиядан шығармаймыз!” деп қасарып отырып алды. Қанша жанын салғанменен аудандық партия комитеті ештеңе істей алмады.

Кететін Қанахин кетті. Бірақ Орталық Партия Комитеті мен менің проблемаларым сол күйінде қалды. Дәндеген қарсақ құлағымен жер қазады. Немесе соқыр көргенінен жазбайды. Менің білетінім — Орталық Партия Комитеті. Үйреткен өздері, басыма күн туса, алам да телефон соғам.

“Жалын” баспасынан балаларға арналған өлендерімнің бір томдығын шығармақ болып, өтініш жасағанмын. Баспада қарсылық болған жоқ. Сейдахмет марқұммен ара қатынасым жақсы еді, ол мені бірден қолдады. Бірақ бұл жолы үлкен үйдегі бір пысықайдың кесірінен кітап сызылып қалды. Алдым да сол кездегі бөлім менгерушісі Шайжүнісевке телефон соқтым. Абырой болғанда телефонды өзі алды. Мен барлық жағдайды айтып түсіндірдім. Ол түсінді.

— Қадеке! — деді ол. — Ең болмағанда бір күн бұрын телефон соққаныңызда бұл мәселені мен сол

сәтінде-ақ шешіп жіберетін едім. Бүгін біз сол жоспарды бөлімде қарап, соңғы редакциямызды жасап, Бюроға өткізіп жібердік. Енді қиын. Тіптен қиын. Сөйте тұра бір әрекет етіп көрейін! Көмектесуге тырысамын, Қадеке!

Шайжүнісевті мен де түсіндім. Түсініп қана қойғам жоқ, аяп та кеттім. Оның жұмысын жеңілдетіп көрейін деп ойладым да Камалиденовтың төте телефонына шықтым. Ол мен сияқты біреу телефон соғады деп ойламаған болуы керек өзі алды.

— Немене, маған да жеттіндер ме?! — деді ол. Төбемнен бір қойғандай, қаным шапшып басыма шықты! Өзімді өзім тежей алмай қалдым.

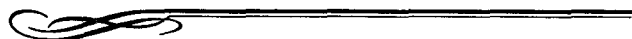
— Жетпейтіндей кім едіңдер сонша! — дедім. — Егер біздің шаруамызды инструкторларыңыз шеше салатын болса, мен сіздерді іздер ме едім? Барлық билікті қолдарыңызға жинап аласыздар да, біз сияқтыларды кіріптар қылып қоясыздар. Сонда мен не істеуім керек?!

Бұрыннан сәлеміміз түзу. Ара қатынасымыз жақсы. Тәп-тәуір туысқан тәрізді едік, аяқ астынан өзінің кім екенін танытқысы келгендей оқыс мінез көрсетпесі бар ма?! Бірақ ол бірден өзінің орынсыздау кеткенін түсіне қойды да:

— Сабыр, Қадеке! Сабыр! Сіздің жөніңіз бөлек, әрине! Бірақ бізді де түсініңіз! Дегенменен әр нәрсенің орны, жүйесі бар ғой. Авторлар көп. Баспа-лардың қуаты жетпейді. Қысқартудың бәрі тек соған байланысты. Бірақ сізді неге қысқартады? Анықтайын! — деді.

— Мәселе сонда! Неге мені қысқартады?

— Қадеке! Түсіндім! Түсіндім! Ренжіменіз! Қалпына келтіріп бағармыз! — деді сөздің аяғын жайма шуақтап.

Жинап айтар болсам, менің бүкіл ғұмырым кітап жазумен және соны шығару жолындағы күреспен өтті. Оқырманның одан түк хабары жоқ. Оқырман түгіл, әріптестерімнің өзі мені үнемі тегіс жолмен, даңғылмен тартып келе жатқан жеңіл машинадай көреді. Сол жеңіл машинаны әр бұрылыс сайын бір тоқтатып, бір немесе бірнеше тоқтатып жүйкесін тоздыратын ГАИ-дің инспекторлары жайында түк білмейді.

Жылдар өтіп жатыр. Бұрынғы күш-қайрат жоқ. Өз-өзіңе есеп беріп, етек-жеңінді жинап, бар шаруанды тындырып өлейін десең, оған да мүмкіндік бермейді. Бұдан бір-екі жыл бұрын мен өзімнің поэзия жанрындағы ең соңғы қорытынды кітабымды жазып, “Жазушы” баспасына тапсырғам. Баспаның мен туралы көзқарасы дұрыс. Шығарғылары келіп-ақ отыр. Бірақ оларды тежеушілер жоқ емес.

Жоғарыдағы әңгімеге қайта оралайын. Камалиденов, Шайжүнісовтермен сөйлескеннен кейін менің балаларға арналған бір томдығым “Күміс қонырау” жарық көрді. Бірақ келесі жылы осы проблема тағы алдымнан шықты. Жаңа кітабым тұмсығын тасқа соғып, тағы да Орталық Комитетке барып тірелді. Бұл жолы мен Жұбан Молдағалиевке бардым. Ол Мамажановқа телефон соқты. Мамажанов олай да бұлтарды, былай да бұлтарды. Бірақ Жұбағаң оның көңіліне келмейтін жұмбақ әзілмен:

— Мұха, осы екеуіміздің статусымыз қалай? Сенің мені тындауың керек пе, әлде менің сені тындауым керек пе? — деді.

Жұбағаң ол кезде Қазақстан Орталық Партия Комитетінің пленумы мүшесі және КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты. Ал Мамажанов Орталық Пар-

тия Комитетінің бөлім меңгерушісі. Мамажанов та көпті көрген жырынды емес пе?

– Әрине, Сіздің статусыңыз жоғары! – деді күлген болып.

– Ендеше, Мырзалиевтің мына кітабын жоспарға кіргізейік!

Сөйтіп Жұбан Молдағалиевтің батыл араласуымен барып, бұл кітап та жарық көрді.

Әрі ақын, әрі ғалым ұйғыр азаматы Махмут Абдірахманов екеуміз бес жыл бойы бірге оқыдық. Бірер жыл пәтер жалдап бірге тұрдық. Ол сабақты өте жақсы оқыды. Қазақ тілінен диктант жазғанда біз, қазақтар, төрт алсақ ол бес алатын. Қазақшасы таза, сауатты. Филология факультетінің қазақ бөлімінде бес жыл бойы сол староста болды. Міне, сол Махмут арқылы мен ұйғыр өмірімен, ұйғыр дәстүрімен, ұйғыр мәдениетімен таныстым. Ұйғыр жазушыларымен араластым. Олардың жырларын қазақшаға аудардым. Сол танысқан және табысқан ұйғыр ағайындарымның ішіндегі ең ірісі – Хизмет Абдуллин болатын. Өзінің айтуына қарағанда бала кезінен бастап қазақтармен құда-құдандас, жолдас-жора болып тіптен жақындасып кеткен. Бұл оның сөзінен де, ісінен де байқалып тұратын. Қазақ республикасын Юсупов деген ұйғыр билеген кезде алыстағыны көріп, жақындағыны қапысыз аңғарып отыратын Хизмет, қарадан-қарап өзінен-өзі қысылып жүретін. Хрущевтің тізеге салып, көрер көзге қиянат жасап, сол Юсуповтың қолыменен Өзбекстанға Қазақстанның бір ауданын түгелдей бере салғанда Хизмет-акамыз бізбен бірге қайғырып, бізбен бірге пұшайман болған-ды. Ол бірде:

– Түбінде Юсупов кетер-ау, бірақ ұяты менде қалады ғой! – деген. Тауып айтылған сөз. Юсупов кетті. Ұйғыр халқы, оның Хизмет сияқты асыл азаматтары қалды. Ешқандай кінәсі болмаса да Юсупов үшін солар ұялды.

Орысша да, қазақша да қапысыз таза сөйлейтін, ең бастысы адам жанын өдемі түсінетін Хизмет қай отырыстың болмасын сәні еді. Біздер онымен көп жылдар Жазушылар одағында қызметтес болдық. Кейін көрші тұрдық. Үйлеріміздің арасында үй жоқ-ты. Ол алғашқыда Қазақстан Жазушылар одағы салған бірінші үйден де пәтер алып, өңшең қазақпен көрші-қоңсы болуға әбден үйренген. Ішек-қарындары араласқан тату-төтті көрші ғана емес, мақсат-мүддесі араласқан ағайынға айналған. Қазақ жүрген жерде ырым-сырымсыз, ойын-тойсыз, өзіл-қалжыңсыз бола ма? Хизмет-аканың өзі де сондай...

Жаңа пәтер алып, көңілдері орындарына түскен қазақ қаламгерлері соғым науқаны басталғаннан бірін-бірі ерулікке шақырып, бүкіл үй той-думанға айналады, қайсысы соғым басына шақырса да Хизметті қалдырмайды. Сондай көңілашар кештердің бірінде тілі қышыған бір қазақ:

– Әу, Хизмет, сен осы неге соғым соймайсың? – деп қалады.

– Сояр едім, – дейді Хизмет. – Сендер сияқты балконым жоқ. Мен бірінші қабатта тұрамын.

– Сол да себеп болып па тәйірі! – дейді өлгі өңгімені бірінші боп бастаған қазақ көршісі. – Біздердің балконымыз бар емес пе? Пайдалан со-ларды.

– Е-е-е! – дейді Хизмет-ака. – Тапқан екенсің аңқауды! Қасқыр мен қазаққа сеніп ет тапсыруға бола ма екен!

Бұған не деп уәж айтасың! Дәл кезінде орнымен берілген жауап.

Хизмет-ака, жоғарыда айттым, бала кезінен бері қазақтардың арасында өсіп, қазақтардың мінез-құлқын әбден зерттеп, терең біліп алған ұйғыр. Ол қазақтардың сол баяғы аңқаулығын, аңғалдығын қатты пайдаланатын. Соның арқасында көп жағдайда сөз сайыста ұтып кететін.

Бірде “Қаламгер” буфетінің алдындағы биік орындықта сусындап отыр едім, қасына екі қазақ жазушысын ертіп Хизмет-ака келе қалды. Екі қазақтың бірі – Тұтқабай марқұм. Екіншісі, ұмытпасам, Қабдеш. Келе ұйғыр ағамыз:

– Ал, қазақтар, не ішесіңдер, қанша ішесіңдер? – деді. Әрине, шын көңілден. Ол өзі жомарт ұйғыр болатын.

– Жүз грамнан коньяк! – деді екі қазақ.

– Жақсы! – деді Хизмет-ака да. Содан кейін буфетші келіншекке қарап: – Мына екі қазаққа жүз грамнан, ал менің өзіме екі жүз грамм! – деді қоқиланып. Бәрін тыңдап отырған мен Хизмет-аканың пиғылын түсіне қойдым да екі қазаққа қарап:

– Ей, жігіттер-ай! Әшейінде шишалап ішетін батырларым-ай, нағыш қанағатшыл бола қалдыңдар! Хизмет-аканың сөзіне мән бердіңдер ме! “Екі қазаққа жүз грамнан екі жүз грамм, менің өзіме де сонша!” – деді. Сіздер соның астарын түсінбей қалдыңдар!

– Онда қандай астар болушы еді? – деді Тұтқабай.

– Болғанда қандай! Екі қазақтың ішкенін бір ұйғырдың жалғыз өзі-ақ іше алады, яки екі қазақ бір ұйғырға татымайды деген сөз!

— Ендеше маған екі жүз грамм! — деді Тұтқабай.

— Маған да! — деді Қабдеш.

— Қапп! — деді Хизмет, — бір бутылкамен құтыламын деп тұр едім, енді амалсыздан екіншісін де аштыратын болдыңдар-ау! Әй, Қадыр, сен осы қауіпті қазақсың! — деп күлді ол.

Сәтті қалжың, кімнің аузынан шықса да, жұртың бәрі мез болады. Егер сол қалжыңды өзің айтсаң, тіптен жақсы. Өзіңше бір абырой. Менің бұл жолғы өзілім де әдемі шыққан секілді. Бірақ, бірақ... Қалжыңның табиғаты басқа сөзден мүлдем бөлектеу. Сен ойланып-толғанып болғанша, қалжың аузыңнан ұшып үлгереді. Және үнемі сыпайы бола бермейді...

Бірде мен өз қалжыңымнан өзім ыңғайсызданып қалдым. Екі қазақ, үш ұйғыр болып, ұйғыр-қазақ аралас отырған ауданға бардық. Сол сапарда Жаркент кітап дүкендеріне кіріп, кітаптарымыздың қалжағдайын білгіміз келді. Дүкендердің қай-қайсысында да Хизмет-аканың кітаптары көп екен. Соңғы шыққандары да, бұрынғы шыққандары да табылады. Содан да болар, автор қысылып қалды-ау деймін, сол ыңғайсыздықты жуып-шаймақ болып:

— Менің мұнда кітаптарымның көптігіне таңқалмаңдар! Мен бір кітабым өтіп болғанша тағы біреуін, кейде тіпті екеуін жазып тастаймын! — деді.

— Кейбір кітаптар өткенше бір-екі кітап емес, кітапхана жазып тастауға болады! — дедім мен өз сөзіме өзім мән бермей. Хизмет-ака үндемей қалды. Ал өзім сол сөзім үшін қатты өкіндім.

Қойшы, Жазушылар одағы жазушыларға арнап тағы бір үй тұрғызды. Алғашқы салынған үй он алты пәтерлі екі-ақ подъезді болатын. Сегіз төрт бөлмелі, сегіз үш бөлмеліктен тұрады. Бұл жолғысы қырық

пәтерлі, төрт есіктен кіріп шығады. Бұл үйде екі бөлмелі пәтерлер де бар. Үйді бөлгенде Ілияс Есенберлиннің ақылымен өңшең ішкіштерді бір подъезге жіберіпті. Сол бірінші подъездегілердің арқасында бұлар ақ үйдегі алкаштар деп аталды. Біздің үйдегілерге сары үйдегі сараңдар деген атақ берілді.

Ақ үйдегі алкаштардың ең үлкені Төкен Әлімқұлов. Обалы не керек, ол көшеге шықпай өз пәтерінде ішеді. Негізгі сусыны сыра. Жұрттың не алып келе жатқанын білмейсің. Құпиясының бәрі дорбаның ішінде. Төкеңдікі жария. Ол баяғы модадан шыққан торлы дорба алып жүреді. Онымен не әкеле жатқанын ғана емес, қанша әкеле жатқаныңды да ел көріп отырады.

Ақ үйдегі алкаштардың негізгі ұйытқысы Хизмет, Қуандық аға, Шәміл, Оспанхан, Бекен. Оған кейін Нұтфолла Шәкенов келіп қосылды. Солардың бүгінде тірі қалған бірі жоқ. Дүние салған. Әңгіме қылудың өзі ұят. Бірақ естелік өлі-тіріге қарамайды.

Бір-екеуі далаға шықса болды, балконнан қарап тыпыршып отырғандар одан әрі шыдамайды. Оның үстіне “у ішсең руыңмен”, “өле жегенше бөле же”, “айлас қатын мұндас” деген, бөлек-бөлек ішкенше, бірігіп ішкен жақсы әрине. Біраздан кейін бәрі де үй алдына шығып бастары бүтінделеді. Бұл кезде олар әжептәуір күш. Ол кезде ол тұстан өтуге қауіптенесің. Ер жүрек батырлардың өзі оларға “салық” төлеп өтеді, “салықтың” салмағы – аз дегенде бір шиша. Ол ештеңе емес-ау, одан қалтаң жұқарып жарытпайды... Бірақ көзің жасаурап, аузың қисайып қайтасың.

Қандай қауіпті болғанмен бір күндері сол тұстан өтуге тура келеді. Асығыс едім, қанша асығыс

болғанмен ағайынға сәлем бермей қалай өте шығасың! Сәлемдесуге тура келді.

— Қадыр, кел отыр! — деді Хизмет-ака.

— Отыр, отыр! — деді басқалар да.

— Асығыс едім, — дедім мен.

— Он-он бес минутта тұрған не бар, мына тұрған дүкен ғой...

— Соның өзі болмай тұр! Ақшалай тастап кетсем қайтеді? — дедім.

— Баруға ерініп отырмыз, — деді біреуі.

— Онда ішуге де ерініп отырған шығарсыздар! Жолай сіздер үшін алайын, сіздер үшін кетіп бара жатып ішейін, әкеліп тастауға уақытым жоқ! — деп қолыма ұстап тұрған ақшамды қалтама қайта салдым да тайып тұрдым.

— Вот Карапед! — деді Қуан аға. Ол кезде осы сөзді ағамыз көп айтатын.

— Өзімізге де сол керек, ақшасын ала салмай! — деді біреуі.

Бір-екі рет өстіп құтылдым. Бірақ үнемі олай істеу мүмкін емес. Өз көршілерің, өз әріптестерің, керек десең мұндас, тағдырлас туыстарың. Кей-кейде төуекел етіп, бірге отырып қаласың. Бірге ішесің. Жылы-жылы сөздер айтасың. Сол кезде олар да қарыздар болып қалмайды.

— Нағыз ақын деген міне осындай болуы керек! — дейді біреуі.

— Нағыз ақын ғана емес, нағыз адам да! — дейді екіншісі.

— Сары үйдің жалғыз жомарты сен! — дейді үшіншісі.

Ең жаманы — олармен бірге ішу аз, олармен бірге мас болуың керек. Сонда ғана кімнің қашан кеткенін ешкім білмейді. Олардың мақтағандары

бар болсын, үйіңе ит болып ораласың. Мең-зең болып жата бересің, жата бересің. Ақырында «дүниедегі ең ақымақ мен шығармын!» дейсің өзінді-өзің сұмдық жек көріп. Ал олар болса әбден үйреніп алған. Ертеңгісін ерте тұрып, оп-оңай бастарын жазып алады.

Осы үйде тұратын Қабдеш қана діні қатты жігіт болып шықты. Бір үйде, бір подъезде тұрып илікпейді. Алкаш көршілеріне төртінші қабаттың балконынан қарап, анда-санда шырт түкіріп қойып, бәріне төтеп береді. Бірақ оған да оңай бола қоймаған болуы керек, күндердің бір күнінде ақ үйдің алкашы болғаннан гөрі сары үйдің сараңы болғаны дұрыс деп тауып, жаңа қонысқа ауысқан — Есет Әукебаев ағасының пәтеріне көшіп алды. Бір кездегі сарандар үйі күндердің күнінде өз мұрагерін тапқан тәрізді.

...Нұтфолла Шөкенов ағамыз біздің үйде тұрғанды. Бірінші подъезде бірінші қабаттағы қарама-қарсы пәтерлер бұйырып, құдайы көрші болғанбыз. Сәлемі түзу, өте биязы адам еді. Ол кісі де ішетін, бірақ маскүнем болып кетеді деп ешкім де ойламаған шығар. Әйелінен айырылып, жаңа салынып біткен жаңа үйден пәтер алды да сол алкаштар ауылынан бір-ақ шықты. Тағдыр деп осыны айтатын болуы керек.

Ақ үйдегі алкаштар деп атанғанмен мен өз басым солардың бір де біреуін алкаш деп есептемейтінмін. Дендері дұрыс, өдебиет үшін туған дарынды азаматтар деп сыйлайтынмын. Олардың ішінде әсіресе Оспанханды көзінің тірісінде-ақ классик деп мойындайтынмын.

Ал Оспанхан дерті ерте, тым ерте басталған екен. Оның өзі бірде маған:

– Қадыр, бұл арақты мен алғаш рет төртінші сыныпта оқып жүрген кезімде ішкенмін ғой! – деген. Сонда сенбегенмін. Оспанхан стиліндегі кезекті әңгіменің бірі шығар деп ойлағанмын. Кейін осыны әрі ауылдасы, әрі сыныптас бір азаматқа айтқанымда:

– Оспанхандікі дұрыс, шыны сол. Ол бала кезінде гармон тартатын. Ал, ауылдың тойы гармонсыз, яки Оспанхансыз өтпейтін! – деді.

Осекең шын дарын, шынайы ақын, барып тұрған таза сықақшы еді ғой. Оны тек үстел басында ғана жазады деп ойласаңыз қателесесіз. Ол үнемі, үнемі жазу үстінде болатын. Ылғи да бір нәрсені ойлап, өзінен-өзі күліп бара жататын.

Бірде ол автобуста отырып өзінің баласын көреді, бірақ әдейі көрмеген, тіптен танымаған болады.

– Әке, немене танымай тұрсың ба? Бұл мен ғой! – дейді баласы.

– Қайдағы әке? Не деп тұрсың өзің? Есің дұрыс па? – деп келесі аялдамадан түсіп қалады. Түсіп қалады да такси ұстап үйге баласынан бұрын жетеді. Костюмін шешіп, пижамын киіп алады.

Көп кешікпей баласы келеді. Келеді де:

– Әкем үйде ме? – деп сұрайды шешесінен.

– Иә, үйде!

– Өй, мама! Мен жаңа автобуста әкемнен аумайтын бір кісі көрдім. Костюмі, тіпті галстугіне шейін аумайды! – дейді баласы есін жия алмай.

Төргі бөлмеге кірсе, арқалы орындықта әкесінің костюмі ілулі тұр екен. Костюмнің үстінде галстугі. Бәрі дұрыс. Ал көргені басқа адам! Мистика!

Біздің кейбір әріптестеріміз қай орынға отырғызсаң, жатырқамай сол жұмысты істеп кетеді. Редактор болу, директор болу, әкім болу –

көпшілігінің арманы. Бригадир болуға да, бизнескер болуға да дайын... Осекең мүлдем ондай адам емес-ті. Ол үшін бірінші кезекте – өнер, өмір сонан кейінгі екінші кезекте тұратын. Өмірге өмір деп қарамай, көркем әдебиетке керек құрылыс материалы деп қарайтын. Бәрімізге ортақ осы тірлік Осекеңнің ішін пыстыратын. Сондықтан да ол өмірдің өзін редакциялап, өз көзқарасына, өз болмысына лайықтап алуға тырысатын. Қысқасы, көп жағдайда есі дұрыс адамға ұқсамайтын.

Горбачев заманында “допингісінен” айырылып, есеңгіріп қалған Осекең өз үйінің маңында жанын қоярға жер таппай теңселеді де жүреді. Бұрын күніне бір емес, бірнеше мәрте кіріп, бірдеңе алып шығатын азық-түлік дүкені де енді оны қызықтырмайды. Бірақ әдет бойынша, бір емес бірнеше мәрте кіріп шығады. Сөйтіп ақылдан алжасқан ауру адамдай мақсатсыз қаңғып жүргенде бір милиционер оны бақылап тұрады. Бір жерден бірдеңе тауып, ішіп алған ба деп ойлайды. Бірақ кейбір әрекеті, жүріс-тұрысы мас адамға ұқсағанмен, ішіп алғанына көзі жетіңкіремей, Осекеңнің жанына келіп, амандасқан болып, иіскеп те көреді. Жоқ, арақ иісі шықпайды.

– Жай жүрсіз бе, ағасы? – деп сұрайды Осекеңнен.

– Немене, жүрмеуім керек пе? Ит үру үшін, адам жүру үшін жаралған, – дейді екіұшты сөйлеп. Милиционер сықақшының мына сөзінен кейін “Қой, мына кісі тегін кісі болмады. Бір пәлеге ұшырамай тұрғанда жоғалайын!” – деп ойлайды да тайып тұрады.

Көп кешікпей сол жердегі бір пәтерге ұры түсіп, біраз қымбат дүниесін үштеп кетеді. Осы мәселеге

байланысты сол жердің милиционері, жаңағы милиционердің өзі болуы да ғажап емес, Осекеңнің үйіне келіп:

– Біз қазір маңызды бір мәселемен шұғылданып жүрміз. Жаныңыздағы сары үйге ұры түсіп, біраз мүлкін сыпырып кеткенге ұқсайды. Мен сізді сыртыңыздан жақсы білем. Көп қыдырасыз. Қыдырып жүргенде бейсауат біреу-міреуге көзіңіз түскен жоқ па? – дейді.

– Неге түспесін! Түсті! Сары үйдің Жамбыл көшесіне қарайтын бетінде бір әйел күйбеңдеп жүрген...

– Өңі-түсі есіңізде қалған жоқ па?

– Қалды! Елуге жете қоймаған, бірақ қырықтың үстіне енді-енді шыққан қазақ әйелі. Қасы-көзі қара. Бадырақ көз. Аузы үлкен, тістері ірі. Оның біразын алтындатып алған...

– Бұрын-соңды көріп жүрген кісілеріңізді есіңізге салмай ма? – дейді өңгімеден үлкен үміт күткен милиционер.

– Салғанда қандай!

– Көрсеңіз танысыз ба?

– Танымай ше? Күнде көріп жүрген адамым.

– Кім болды екен сонда?

– Кім болушы еді? Менің әйелім!

– Не дедіңіз?

– “Менің әйелім” дедім.

– Ойыныңыз ба, шыныңыз ба?

– Ол жағын өзің ажырат!

– Тфу! – дейді милиционер енді-енді түсініп. – Мен ойнап жүрген жоқпын! Менің қызметім сондай.

– Түсінемін! Түсінемін! Мен де өз қызметіме ылайық өңгіме айтып тұрмын. Мен жазушы,

сықақшымын, — дейді Осекең күліп. — Ренжіме айналайын, ренжіме, айналайын!

Осекең бір кезде артист боламын деп театр факультетінде оқыған. Марқұм Асқар Токпанов ол ойнаған рөлге онша разы болмай, дұрыс баға қоймай, біраз қинаса керек. Сонда Осекең:

Ойнаймын деп Жантықты,
Қалмады ғой жан тіпті.
Оспан артист болмас деп,
Кейбіреулер тантипты! —

деп өлең шығарады. Олай болса шынында да тантипты. Ол, Оспанхан — туа біткен дарын, барып тұрған сықақшы болатын. Және бүкіл жан-тәнімен артист еді. Ол артист болып өмір сүрді. Артист болып өлді.

Осекеңнің отырғаны да, тұрғаны да, жатқаны да, жүргені де өз өнерімен тығыз байланысты, ажырамас бірлікте болатын. Жазғанда үстелге отырып, кәдімгі жазушыға ұқсап істегенмен, шығармаларының қай жерде, қандай жағдайда туғанын ешкім білмейді. Ойдың найзағайы қай жерде ойнаса, соқыр жаңбыр сияқты шумақтар сол жерде тамшылай бастайтын.

Жазушылар үйінің қарсысында азық-түлік дүкені болатын. Оның витринасында қай кезде де қатып-сеніп балық жататын. Соны бір емес, мың мәрте көрген Осекең бір кезде өлеңге айналдырып:

Қатып-сеніп жатсың ба, ставрида,
Ставрида — кәдімгі мыстан рыба!? —

дейді.

Қазақ әдебиетінің ең бір жемісті бұтағы – сықақ. Асқар Тоқмағамбетов көкемізден бастап, Көпен інімізге шейін созылып жатқан сатира керуені – өте бай, өте көңілді керуен. Солардың ішінен менің аса қатты сыйлайтын сықақшы ағамның бірі – Қалтай Мұхамеджанов марқұм еді. Бәрін қағазға түсірді ме, түсірмеді ме – білмеймін, Қалекен шығарған анекдоттардың өзі бір том болады.

Анекдот болғанда қандай!

Ольга Форш деген көрнекті орыс жазушысының “Жын қаққан кеме” атты романы бар. Ол революциядан кейінгі Петроградтың саяси-рухани өмірі, мәдени орта, орыс интеллигенциясы және сол кездегі “Өнер үйі” аталған белгілі баспананың тұрғындары туралы туынды. Ол үйде Максим Горький, Александр Блок, Андрей Белый, Виктор Шкловский, Михаил Зощенко, Николай Клюев, Евгений Шварц, Корней Чуковский, Всеволод Иванов, Феодор Сологуб, Лев Лунц сияқты белгілі-белгілі жазушылар тұрған. “Жын қаққан кемеңіз” авторы Ольга Форш та жас жазушы ретінде алғашқы шығармашылық қадамын сол үйде тұрып бастаған.

Көркем шығарманың аты көркем шығарма ғой, романның көркем кейіпкерлері шынайы, тірі адамдар болғанмен, автор олардың бәрін бірдей басқа атпен, басқа фамилиямен суреттеген. Бұл романда тек орыс жазушылары ғана емес, ағылшын жазушысы Уэллс те, француз жазушысы Барбюс те кездеседі. Бұлар да лақап аттармен қатынасады. Кейін, заман түзелгеннен кейін Ольга Форш баспаға көптомдығын дайындау үстінде бұл романын да кіргізбек болып, жаңа редакциясын жасайды. Сол кездегі Жазушылар одағының

жетекшісі Александр Фадеев “Көптомдығыңызға “Жын қаққан кемеңі” енгізбей-ақ қойыңыз!” — деп кеңес береді.

Міне, осы роман белгілі дәрежеде біздің жазушыларды да еске салады. Жазушы бір жазушыны көркем бейне ретінде қайталамағанмен, ақын-жазушыларға тән өдет-құлық, іс-қимыл, әуейі өрекет біздің арамызда да жеткілікті. Оны ақын-жазушы ретінде, қаламдас-әріптес ретінде түсіне білуіміз керек. Әйтпесе, біздің Қазақстан Жазушылар одағын да белгілі жағдайда “Жын қаққан кемемен” қатар қоюға әбден болады. Жазушылар одағы болмағанмен, жазушылар тұратын екі егіз үйді солай деп атауға болатын сияқты.

Бір үйдегілер жоғарыда айтқандай ақ үйдегі алкаштар, бір үйдегі сары үйдегі сараңдар деп аталуының өзі тегіннен-тегін емес, сол ақ үйдегі алкаштардың қатарына біраз жасқа келген Жақан Сыздықов деген ағамыз да жатады. Бірақ ол балашағамен жағаласпай өз үйінде апамыздың жанында отырып ішетін. У жоқ, шу жоқ. Жақанның да жас кезінде істемегені аз секілді. Бір кезде сол Қазақстан Жазушылар одағын басқарып отырған Сәбенді, Сәбит Мұқановты жақсылап тұрып майлы күйрықтан бір тебеді. Сөйтеді де, Сәбең есін жиып болғанынша қашып кетеді. Сәбең әрі замандас, әрі күрдас, тіпті дос Жақанның өрескел қылығына қатты қапа болады. Сол оспадарлығы үшін Сәбеңнің оны отырғызып қоюға күдіреті жетеді. Сөйте тұра, қанша ашуланса да ұстамдылық көрсетіп, өліптің артын күтеді. Шынында да бір күні іздетпей-ақ Жақанның өзі келіп Сәбеңнен кешірім сұрайды:

— Сәбит! — дейді ол еркін сөйлеп, — арақтың арандатуымен бір әбестік істедім. Қалай жазаласаң

да көтерем! Өйткені мен кінәлімін. Айыптымын!
Бірақ есінде болсын, күндердің күнінде сені
өзімсінетін, керек десең, бөксеңнен тебетін жақын
адамға зар боласың!

Бұл сөзді айтқанда Жақан не ойлады, не дегісі
келді дәл түсіну қиын. Дегенмен, шамамен жақсы
ниеттің төңірегінде ұғуға болады. Сәбең де сөйткен
шығар. Мәселені ушықтырмаған сияқты. Ушықса,
аяғы дауға айналар еді ғой. Ондай дауды естімедік.

Сол Жақанның елуінші жылдардың екінші
жартысындағы ақын жазушыларымыз туралы
қызық бір өлеңі бар. Ол:

Жазғы күн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда,
Аңқылдаған көп ақын
Көк базарға қонғанда,
Тобылғы түсті торы сыра
Саптыаяққа толғанда,
Макентоштар шылпылдап,
Семіздер күлер ырқылдап,
Арықтар басар тырпылдап.
Ғабдолым жүр дөң мұрын
Көзәйнегі жылтылдап,
Темір тісі сыртылдап.
Әлжаппарым Әбішім
Жұмыртқасы бұлтылдап.
Салақұлаш мойыны
Қуандық жүр қырқылдап,
Қатындарға жағам деп,
Сейфуллиннен мүрт ұрлап.
Алты көзді Ахмет,
Музыкаңды сұңқылдат!

Шара бар ма, Шараны
Күндіз-түні тырқылдат!
Нығмет тиді Жамалға
Майға бөгіп шылқылдап.
Академик Мұхтарым,
Қазығыңды мықтадың
Әруағыңды түр-тұрлап.
Көрінгеннен түңіліп,
Көрінгенге үңіліп
Сейтжан отыр тың тыңдап.
Арандадың, Айтбайым,
Сөрелерден күрт ұрлап.
Тоңқалаң асты Тахауи,
Мәңгі хатшы кім тұрмақ!
Ғабитым жүр бір жақта
Иіс майы бүрқылдап.
Бастық болды Одаққа,
Айналайын Ғабитым,
Бұл өлген соң Одаққа
Қояр екен қай итін!?
Жұмағали, Сапеке,
Насыбайды былшылдат!
Қалмақанды қаңғырттың
Қамқорлығың — шипылдап.
Әлімбаев зам болдың,
Балапан едің шиқылдақ,
Дон Жуаннан үйреніп
Он қатынға үйленіп
Құсайынов Шахмет,
Бұл фәниден шалқып өт!
Асты арбадай шиқылдақ
Қадишаны қайтесің
Бикеніңді былқылдат!
Қашан түсіп қалам деп,

Қалтқысындай қармақтың
Сансызбай отыр қылқылдап.
Литфондыға алаңдап,
Сәбитіне алаңдап
Қашан бастық болам деп,
Креслоға қонам деп,
Саттарым жүр тыртындап.
Жыртандама, Жақаным,
Арақ ішіп жырқылдап.
Шеке миың бүрқылдап,
Елге не деп күлесің,
Үйіңде жоқ бір сырмақ.
Ерғалидың Хамиты
Арсыздықтың ақ иті
Артықпын деп ойлайды,
Менсінбейді Абайды.
Төбелесіп, қаям жеп,
Қалижаннан таяқ жеп,
Ұйқас терер қиқымдап,
Алба-жұлба Жұбаным,
Шықпаушы едің кабактан
Қатын іздеп аптығып,
Затын итке қаптырып,
Айырылды арақтан.
Құр ыржиып күледі
Хамитпенен жырқылдап.
Байып кетті Сәбитім
Отырса да тырқылдап.
Совхозбек жүр кісімсіп
Көтеншегі бұлтылдап.
Қырымда да Нүтфолла
Кавказда да Нүтфолла
Қашаубай қызын...
Сан тесіктен өтеді
Ит боғындай жылпылдап.

Қаңғыбасым – Тоқашым
Бірде тоғым, бірде ашым
Көшелерде жүр жылап.
Бірің қамқор болсайшы,
Өлер болды-ау былжырап.
Қамқор болар едік-ау,
Жүрмейсің ғой тынышырақ.
Араққордың көш басы,
Қостанайдың шошқасы –
Сырбайым жүр қорсылдап,
Торайлары торсылдап,
Ғаббас, Ғафу анауым...
Өзіңнің талпақ танауың,
Май күйрыққа бишікпен
Борсылдат, Ғабит, борсылдат!
Тәжібаев Әбділла,
Жүртқа үрмей қалдың ба,
Кешегі өткен байлардың
Төбетіндей ырсылдап.
Поэзияда жоқ ізі
Адамзаттың доңызы,
Әдебиеттің қоңызы
Баламер мен Айқыным
Байластырған тымақтай
Қатындардан бөксе ұрлап...
Жұмақанның Жекені
Баласындай түлкінің
Босағадан жылтылдап.
Қасымынан айырылып
Байы өлген қатындай
Қалижан қусып күледі
Сайқалдардай сыңқылдап.
Қайнекейім қайда жүр,
Колбасадай тымпындап.

Ғабиденнің жүгі ауыр,
Тарталмай тұр құр-құрлап.
Үлкендердің тепкісі –
Ізтай бала көкке ұшты
Тығынындай шампанның
Ақтөбеге зырқырап.
Шықбермесім Ғалиым,
Мұрыныңды мыңқылдат!
Қазығыңдай қазыңды
Жалғыз жат та қыртылдат!
Өзі қорқақ Тайырым,
Қотыр торпақ Тайырым,
Топшысындай айырдың
Пагоныңды айырдың.
Қанатыңды қайырдың.
Бұлбұл үнді болмадың.
Тырна болдың тыр-тырлап.
Қай жерлерде гөп бар деп
Қыз ұзату, көкпар деп,
Мәнәші Нүсі дәлдәл деп
Кәшәт әкә дәңгәл деп,
Әпендесі Арыстың
Садықбек жүр қутыңдап.
Газеттен де қуылған,
Литфондыдан да қуылған,
Радиодан да қуылған
Ысмайылов Төлеужан,
Ішкіштігі бөлек жан,
Арақты тек сөз қылып,
Бөтеңкесін тоздырып,
Бастықтың жынын қоздырып,
Есбаевтан қалмайды
Басымды жаз деп қыңқылдап.
Болжырадың Аманжол,
Шикі өкпедей былпылдап

Өй өле қал, өле қал,
Астында Ғафур Ғұламның
Жатыпсың ғой ыңқылдап.
Жиенбаев Сағиым
Көк будкадан танымын,
Жолын қуып Ізтайдың,
Бөтелкеден арақты
Түрегеп тұрып қылқылдат!
Лирикаңды оқышы,
Тұманбайым, мыңқылдақ!
Қайтып жанды бағым деп
Қайтып жұртқа жағам деп
Бірімізді ағам деп,
Бірімізді жағам деп
Маған, маған, маған деп
Мыңбайым жүр, жылтылдап.

Бұл өлеңнің, ұзақ мінездеменің негізін салған, өрине, Жақан Сыздықов. Бірақ түгелдей сол кісінің қолынан шықты деуге тәуекелім бармайды. Аға буын туралы тармақтарды Жақанның өзіне жапсыра салуға әбден болады. Батырлығы, дөрекілігі, туралығы да сол кісінің стиліне, яки мінезіне келіп-ақ тұр. Әйтсе де орта буын, кіші буын жайындағы шумақтар сол соңғы буын өкілдерінің іс-әрекеті тәрізді. Мысалы, ол кезде Жақан ағамыз Сағиларды жақсы білді немесе оны жек көрді деп айта алмаймын.

Ең бастысы – өлеңнің авторы немесе авторлары бұл дүниені күнделікті мерзімді баспасөзге лайықтап жазбаған. Ауыз әдебиетіне арқа сүйеген... Қалай болған күнде де осы шығарманың әдеби еңбек ретінде өмір сүруге хақы бар. Анайылау болса да, әріптестер өмірі көбіне-көп дұрыс суреттелген.

Кеңес өкіметі, обалы не керек, өдебиет пен өнерге оң көзімен қарады. Басқаны былай қойғанда “Жазушы” баспасының өзі орта есеппен күніне бір кітаптан шығарып тұрды. Қазақ кітаптарының таралымы да жақсы болып тұрды. Таралымы көбейген сайын авторлардың алатын қаламақылары да қомақылана түсті. Туысқан халықтар арасындағы мәдени, өдеби байланыс та даму үстіне дами берді. Ұлт республикалары бірін-бірі шақырып мәдениет күндері бірінен соң бірі өтіп жатты... Бұл тұрғыдан келгенде ешқандай кемшілік жоқ-ты. Барлық пәле идеологияда еді. Марксизм-ленинизм – ғылым емес – догмаға айналды. Сол ресми идеологияға қарсы келмек түгілі, қайшы пікір айтудың өзінен қалдық. Цензура өрісімізді шектеп, өзіңше ойлауға, өсіресе өзіңше жазуға мүмкіндік бермеді.

Бұл бірақ, шынтуайтқа келгенде, социализмнің немесе коммунизмнің кемшілігі емес, осы коммунистік идеяны іске асырушы «көсемдердің» кінәсі еді. Сталин көп нәрсені біле тұра керісінше істеді. Елді де, халықты да аямады. Ал одан кейін өкімет басына өңшең бір сауатсыз, жартылай надан бригадирлер келді. Сөйтіп, ақыр аяғында Кеңес өкіметін құлатып тындық. Бұл енді өз алдына арнайы өңгіме. Жай өңгіме ғана емес – кітап. Оны жазуға уақыт жоқ. Уақыт табылып жатса қайта айналып соғуымыз мүмкін... Ал өзірше сол бір келмеске кеткен шала коммунизмнің көңілден шыққан кейбір өрекеттері туралы айтып көрсек. Соның бірі – өдеби-мәдени байланыс.

Жылына бір емес, бірнеше жерге сапар шегіп; бір емес, бірнеше қонақ қабылдайтынбыз... Ең кем дегенде жылына бір мәрте бір ұлт республикасында өдебиет күндері өтетін. Соның біреуі біздің Қа-

зақстанда жоспарланып, өзіміздің Орталық Партия Комитеті бір делегацияға жетекшілік етуді маған тапсырды. Ол делегацияның құрамына Грузияның халық жазушысы, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Грузия Ғылым академиясының президенті, Грузия Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы ақын Ираклий Абашидзе; КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Малқар ақыны Қайсын Құлиев; КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Давид Кугильтинов; Башқұрдың ақын-драматургы Рафаэль Сафиндер кірді. Өңшең бір сен тұр, мен атайын. Бармаған жері, көрмеген дастарқандары жоқ Давид пен Қайсын, керек десеңдер, айдауда болып, Хрущев кезінде ақталып шыққандар. Рафаэль болса, менен бірер-ақ жас үлкен. Ал қалған үшеуі қай-қай жағынан да маған аға.

Баратын жеріміз Семей облысы, Абай ауданы. Самолет таң атар-атпастан, тіптен ерте ұшады. Мен оларды түнгі төрттерде барып, қонақ үйден алып шықтым. Барсам, Ираклий өз нөмірінде ұйықтап жатса керек, ал Давид пен Қайсын біреуінің бөлмесінде түннің бір уағы екен демей, ішіп отыр екен. Бір бутылка коньякты босатып, екіншісін аяқтауға қалыпты... Барған соң маған да күйды, өрине...

Мұндай серілерге жетекші болу да оңай шаруа емес. Оларды орындарынан тұрғызып, алып шығудың өзі қиямет-қайым. Әйтеуір бар диплома-тиямды салып, жылы-жылы сөйлеп, машинаға отырғыздым. Ешқандай кедергі бола қойған жоқ, аллалап, аэропортқа да жеттік. Депутаттар бөлмесіне апарып орналастырдым. Кезекші қыздарға билеттер мен паспорттарын тапсырдық. Бір мезгілде Қайсын ағамыз:

– Мен бармаймын, ешқайда бармаймын! – деді. Шынын айту керек, шошып кеттім.

– Неге, неге Қайсын аға! ? – дедім.

– Негесі жоқ. Сен жаңа асықтырып, ішіп отырған коньягымызды да тауыспай кеттік.

– Коньяк проблема емес қой, Қайсын аға!

– Ендеше, бұл жерде буфет болуға тиіс қой!

– Бар! Жүріңіздер! – дедім. Бүкіл делегация болып жоғарыға шықтық. Бес адамбыз. Бір бутылканы алып, пышақпен кескендей бөліп іштік. Коньяқтың жарасы жеңіл. Тек қана қонақтарым мас болып қалмаса, ауырып қалмаса болғаны. Қуанышына орай, көпті көрген көкжалдар ғой, қонақтарым қызу, бірақ мас емес! Мас болмаса да көңілді. Тағы да ішеміз деп айта ма деп қорқып едім, абырой болғанда, ондай қылық көрсеткен жоқ. Аман-есен самолетке отырдық. Еш жерге тоқтамай бірден Семей аэропортына жетіп қондық. Әдеттегідей құшақ-құшақ гүлмен қарсы алды. Қонақ үйлерге апармай, бірден облыстық партия комитетіне тартты. Жұмыс күні жаңа-жаңа басталған. Облыстың бірінші басшысы қабылдады. Ешқайда алып кетпей, сол үйдің ішінде банкет берді. Таң жаңа атты ғой деген ешкім жоқ, партия комитетінің асханасында аспен бірге арақ-шарап қоса келді. Қазір тура осы арадан Абай ауданына аттанатын шығармыз... Жол да әжептәуір ұзақ. Машинамен біраз жүруге тура келеді. Мен өзім қонақтарымды аяп отырмын. Бірақ аяғанда не істеймін. Өзім де жетісіп отырғаным жоқ. Тек қонақтарымды елге аман-есен жеткізгеніме мәзбін. Бірақ ол аз. Бұл жермен шаруа бітпейді, Кейін оларды Алматыға аман-есен жеткізуім керек. Әркімді өз еліне шығарып салуым қажет. Мына

ішуімізге қарағанда жағдай қалай болар екен деп, қобалжи бергенімде

– Жігіттер! – деді Қайсын Құлиев. – Мен өзімнің қалай ішетінімді осы бір күннің ішінде көрсеттім-ау деймін. Енді мені қинамаңдар! Шаршап отырмын. Және түсінбей отырмын: Мынау менің иығымдағы менің басым ба, әлде Расул Ғамзатовтың басы ма? Мәскеуден шығарда сонымен отырып ішкен едім, ауысып кеткен ғой шамасы. Менің басым өйте қоймайтын еді. Сірә сол Расулдың басы болар, қатты ауырып отыр.

Дастарқан басындағылардың бәрі жаппай күлді. Қайсын Құлиевке бір разы болғаным сол банкеттен бастап, кетер-кеткенше аузына арақ алған жоқ.

Жұмыс жоспары аяқ асты өзгеріп, қонақтар сол күні Семейдің өзінде қалып қала аралайтын болды. Кеште дәрігерлік институттың студенттерімен кездесу.

Институттың конференц залында ине шаншар жер жоқ. Халық өте көп. Есік-терезенің бәрі ашық. Соған қарамай қапырық. Жыр сүйер қауым қонақтарды аспанға көтеріп қарсы алды. Үш ақсақал, яки Ираклий, Давид, Қайсыннан кейін Рафаэль өлең оқыды. Оның орысша аудармасы сондай сәтті, сондай әдемі екен. Тыңдармандар жақсы қабылдады. Бесінші болып мінбеге мен шықтым. Семей облысында менің оқырмандарым өте көп. Соны біле тұра, кешірім сұрап, аудармаларымды оқыдым.

– Кетеді көктем, келеді көктем оралып,
Гүлдейді дала нұрынан күннің нәр алып.
Кетеді күзім, келеді күзім оралып,
Мен кетсем кеттім, келмеймін қайтып,
Ол – анық!

Кетеді бұлтың, келеді бұлтың оралып,
Малмандай болып жатады гүлге оранып.
Кетеді қысың, келеді қысың оралып.
Мен кетсем кеттім, келмеймін қайтіп,
Ол – анық!

Батады күнің, шығады күнің оралып,
Жатады жерің нұрына соның оранып.
Кетеді түнің, келеді түнің оралып,
Ал адам кетсе келмейді қайтып,
Ол – анық!

Тынып отырған зал ду-ду қол соқты. Қо-
нақтардың бөрінің көзі менде. Жұрт сабасына түсіп
абыр-дабыр басылған кезде екінші өленді оқыдым.

Жайып келіп жібердің сен шашынды,
Жұпар иіс, жұмақ гүлі шашылды.
Жұрт білмейтін бір құпия ашылды,
Жайып келіп жібердің сен шашынды.

Жауын-шашын жауып кетті денеңді,
Жуып-шайып іштегі шер-шеменді,
Шырқау көкке жеткізді бір төбемді,
Жауын-шашын жауып кетті денеңді.

Сүмбіл шашты судай төгіп жібердің.
Ақын емес, асау тілі шідерлі...
Сарбаз болып кеттім батыр жігерлі,
Сүмбіл шашты судай төгіп жібердің.

Қою шашты қоя бердің еркіне,
Шарап болдың, шипа болдың дертіме.
Ішпей-жемей мас болдым мен көркіңе,
Қою шашты қоя бердің еркіне!

Қол соққандары аз болғандай бүкіл зал орнынан тұрып кетті.

– Құрметті жыркұмар қауым, бұл өлеңдер менің өлеңдерім емес, – Қайсын ағаның өлеңдері. Мен тек аудармашымын! – дедім. Осы сөзді айтуым мұң екен ел өршелене қол соқты. Мен келіп орныма отыра беріп едім, Қайсын Құлиев атып тұрып құшақтап қолымнан ұстап мені мінбеге қайта алып шықты.

– Біздің тілдеріміз онсыз да туыс тіл. Оның үстіне мен мына тұрған Қырғызстанда айдауда болдым. Сонда Қордайдың қазақтарымен қатты араластым. Қазақша жақсы түсінем. Жаңа Қадыр өлең оқыған кезде мен қатты таң қалып отырдым. Өлең маған өте таныс көрінді... Сөйтсем, менің өз өлеңдерім екен ғой... Ал мен сендерге бір шындық айтайын: Қадырдың аудармасы түпнұсқадан мықты. Керемет аударған! – деді.

– Қайсын аға, мен сіздің өлеңіңізге ештеңе қосқан жоқпын, – дедім.

– Мүмкін, мүмкін! Бірақ қазақша тігісін жатқызып жіберіпсің. Аударма емес, қазақ ақыны жазған жыр сияқты. Мен орыс тілінен басталып біраз тілге аударылдым. Мына аударма солардың бөрінен де көркем. Енді өзіңнің бір өлеңіңді оқы! – деп мені мінбеде қалдырып, өзі орнына барып отырды.

– Қайсын аға, рахмет! Бірақ мен бәрібір өз өлеңімді оқымаймын. Сіздің тағы бір аудармаңызды оқиын! – дедім.

Туған жердің топырағы үшін біз
Не көрмедік үлкеніміз, кішіміз.
Терім сіңген, қаным сіңген қоныста
Тағы соны тұрмын міне уыстап.

Денесіне жаңбыр өтіп, сыз өтіп,
Мәңгі бақи жер қалады, біз кетіп.
Соқа ұстаған, қамыт салған мойнына
Диханын да өлділейді ол қойнында.

Жер-Ананың шаңын қаққан сабалап
Жындылар да жатыр соны паналап.
Мейлі, немен тынсын соғыс аяғы,
Бір қара жер – сол қара жер баяғы.

Пысқырмаймыз сөйлесе жау ырымдап,
Дархан дала, төкаппар тау барында.
Жұртым менің жерұйықты ұрған ба,
Туған жердің топырағы тұрғанда.

Өлеңді түгелдей бітірген бойда соңғы екі тармағын қайталап тағы оқыдым. Обалы не керек, Семей о бастан-ақ өлең өлкесі ғой, бұл өлеңді де жылы қабылдады. Қайсын орнынан тұрып мені күшақтады. Давид пен Ираклий қызғана да қызыға қарап отырды.

Бұл кездесу күндіз өтті. Түскі тамақты ішіп сәлпөл дем алғаннан кейін телестудияға кеттік. Қонақтар, әсіресе Ираклий оған да таң қалды:

– Бізде бүкіл Грузияда бір ғана телестудия бар. Ол, әрине, астанада. Грузияны айтамын-ау, мен жақында Түркиядан оралдым. Онда да бір-ақ студия. Ел алдына шығып сөйлеу үшін, тек сол үшін Стамбулдан Анкараға баруға тура келді. Ал сендерде облыс орталығы сайын бір телестудия! Не деген бай, не деген мықты республика! – деді ол.

Телестудиядағы өңгіме орыс тілінде жүрді. Қонақтардың қай-қайсысы да орысша ағып тұр. Шешіліп-ақ сөйледі. Халықтар достығы туралы

саясаткерлер емес, ақындар сөйлеуі керек екен ғой! Шын көңілден ақ көңіл, ақ ниетпен ақтарыла айтты. Біз Рафаэль екеуміз орысша аудармаларымызды оқыдық. Мен Лев Щегловтың аудармасында “Туғаннан соң туу керек...” деген жалғыз өлеңмен шектелдім.

Уж родиться – так родиться, как луна,
Уж ломаться – так, как молния ломаться.
Уж садиться – так садиться на слона,
Возвращаться – так из боя возвращаться.

Уходит – так, словно счастье уходит.
Вспоминать – так словно собственную маму.
Походить – так на себя лишь походить,
Вымирать – так вымирать, как будто мамонт!

Телестудия – клуб емес, мәжіліс залы емес. Елдің қалай қабылдап жатқанын көріп отырмайсың. Ол жағы маған беймәлім. Ал студияда менің оқыған бұл өлеңім Ираклий Абашидзеге қатты ұнады.

– Өте жақсы өлең. Түпнұсқасын білмесең де аудармаға қарап отырып сезуге болады. Өлең ретінде де, философия ретінде де жақсы. Жинақы, шымыр, шымқай! – деді. – Әдебиетке қазір мүлдем жаңа буын, жаңа дарындар келді. Біздер, көрі тарландар, ақырын-ақырын, кеткенімізді білдірмей, орын босатуымыз керек!

Грузин ағайындар жөнінде қалыптасып қалған әжептәуір пікірім бар еді, Ираклий Абашидзе соның бәрін быт-шыт қылды. Ол маған тіпті грузин емес сияқты көрінді. Ешқандай алыпұшпа жасанды серілік, оқыс әрекет білінбейді. Өте сабырлы, өте

парасатты, өте демократ. Әңгімелері де өдемі. Бірақ қаншама қызықты көрінгенмен, ол айтқан хикаяттарды қайталап айтудың өзі қиын. Және кітаптың табиғи көлеміне нұқсан келтіреді ғой деп ойлаймын. Ал айтпасам, Ираклийдің көп қырлы қасиетінің бір қыры ашылмай қалатын тәрізді. Көптік жасап артық көрініп жатса кейін қысқарта салармын. Сол әңгімелердің біреуін ықшамдап, баяндап берейін.

— Бір жылдары біздің елге Михаил Иванович Калинин келіп, Грузияның біраз жерін аралапты. Аралап жүріп жол бойындағы бір духанға соғып тамақтаныпты. Кетерде ақшасын бермек болған Калининнен духан иесі “халықтық дәстүр бойынша мен қонақтан ақы алмаймын!” деп қасарады. “Ал мен заң шығарып отырған жердің төрағасымын. Заң бойынша мен жеген тамағым үшін бірдеңе төлеуге тиістімін. Өзім шығарған заңды өзім бұза алмаймын. Мені өдейі ренжіткіңіз келмесе, дәмнің ақысын алыңыз!” дейді Калинин. “Жоқ, алмаймын! Қалай ренжісеңіз де ала алмаймын! Әр халықтың өз заңы бар, мен өз ұлтымның үрдісін өліп кетсем де бұзбақ емеспін!” дейді духан иесі. Михаил Иванович не істерін білмейді. “Алыңыз! Алыңыз!” деп жалынды. Сонда қонақ иесі: “Онда былай етейік, құрметті мейман! Сіз Мәскеуге аман-есен оралғаннан кейін осы жеген тамағыңыздың құнына “дәм-тұзыңызға, көрсеткен сый құрметіңізге рахмет! Михаил Калинин” деп телеграмма берсеңіз жетіп жатыр” дейді. Бөрібір ақша алмайтынына көзі жеткен КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы күледі де келісім береді. Көп кешікпей духан иесі өзі қалаған телеграммасын алады. Оны қымбат жақтауға салып, духанның кіре берісіне іліп қояды. Содан кейін бірде

бір финанс инспекторы одан салық талап ете алмайды.

Прозаға бәрін көз алдыңа өкеліп, асықпай тәптіштеп жазған жарасады. Бірақ, бірақ! Өттең, өттең! Уақыт жағы тапшы. Денсаулық та мықты емес. Шаршап қалам... Оның аяғы ауруханаға барып тіреледі... Жә, жылағаннан не пайда?

Сапардың аяғы Абай ауылымен аяқталды. Палуан күрес те болды. Аударыспақ та болды. Ат жарыс та болды, қыз куу да болды. Қымыз ішіп сусындап отырып ауыл таланттарының өнерімен де танысты. Сүйсінді, көңілдерін көтерді. Бір сөзбен айтқанда, разы көңіл күйімен желпініп, сергіп қайтты.

Өлеңдерімнің біразы өн жанрымен байланысты. Мен өзі өн шығарып көрген адам емеспін. Ол қасиетті Жаратқан маған бере қоймапты. Бірақ сазгерлермен бірігіп, біраз дүние жасадым. 1984 жылы “Өнер” баспасы менің “Күндер-ай” атты кітабымды басып шығарды. Сол кітаптың алғы сөзінде “жақсылық па, жамандық па – кім білген – қазіргі жағдайда өлеңге жазылған өннен гөрі өнге жазылған өлең молырақ ұшырайды” деп толғанған едім. Бұл шындық.

Міне, осындай сазгер достардың өтінішімен кезінде мен екі жүздің үстінде өн өлеңдерін дүниеге өкеліппін. Соларды жазу үстінде қаншама сазгермен сырластым, шүйіркелестім! Олардың бәрі туралы әңгіме айту мүлдем мүмкін емес. Әйтсе де...

Ұмытпасам шілде-тамыздың бірі. Жұмыстан кейін үйге өрең жетіп, жуынып-шайынып, диванда демалып жатқан сәтім еді, телефон шылдыр ете қалды, трубканы алып әдет бойынша:

– Алло! – дедім.
– Маған Қадыр керек еді, – деді сондай жұмсақ биязы дауыс.

– Мен тыңдап тұрмын.

– Саламат па, айналайын! ? Сөйлеп тұрған Ахмет Жұбанов қой. Егер қарсы болмасаң, өзіңмен жолықсам деп едім. Уақытың бар ма?

– Өте қуаныштымын, Аха! Сіз қажет деп тапсаңыз уақыт табылады ғой!

– Сен өзің қай жерде тұрасың?

– Коммунис (Абылай хан) даңғылында, Гогольмен қиылысатын тұсында...

– Жақын жерде тұрады екенсің ғой. Менің үйім де осы даңғыл бойында. Жазушылар одағының жоғарғы жағында. Киров көшесі мен Виноградов көшесінің екі аралығын алып жатқан ұзын үй бар. Соның Виноградовпен тұйықталатын жағында. Пәтер нөмірі мынандай... Қазір келе қалсаң жақсы болар еді! Күтем.

– Жақсы, Аха!

Бұл адрес маған таныс. Біздің үйден бір-ақ аялдама. Троллейбусқа отырдым да жетіп бардым... Есікті Ахаңның өзі ашты. Бірден кабинетіне алып кірді. Алдымен көзім түскені – пианино және Ахаңның гипстен жасалған мүсіні.

Ахаңмен бетпе-бет отырып сөйлеспегенмен, анда-санда Жазушылар одағының үйінде, оның баспа орналасқан бірінші қабатында жиі-жиі көретінмін. Себебін кейін білдім: бейнелеу өнері, музыка әлеміне байланысты кітаптар, театр туралы еңбектер баспаның поэзия редакциясы арқылы жарық көреді екен. Ахаңның негізгі кітаптары, міне осы редакция арқылы өтіп отырған.

Ахаң әңгімені тіптен әріден, яки өкініш философиясынан бастады:

— Жас кезінде адамға өмір өтпестей, көрілік қуып жетпестей көрінеді. Дүниені сапырып жүргің келеді. Ертең де ғұмыр бар. Негізгі шаруаны сол ертең істермін деп ойлайды. — Ахаң осы тұста «Уф!» деп бір күрсініп алып, әңгімесін одан өрі қайта жалғады. — Мен жақында ғана операциядан шықтым... Құдайға шүкір, аман қалдым... Бірақ қаупім бар. Қалған ғұмырымда маңызды бір дүние жасап тындыра алам ба? Әй, қиын! Қиын-ау, қиын! Тым кешігіп қалған сияқтымын... Осы дәл бүгіннен бастап кеткеннің өзінде де диттеген шаруамды бітіре алар ма екенмін! Сенімім аз! Аз болса да кіріскім келеді. — Ахаң қолына домбыра алды. — Жақында мен Құрманғазының бір өнін таптым. Күй емес, ән. Енді соны тыңдап көр! — Ахаң жанын салып, құшырланып ойнап берді. Мені бір үлкен музыкант деп ойлаған сияқты. Ондай дарынның маған дарымағанын қайдан білсін! Пікір күтеді-ау деймін... Ал мен үнсізбін. Не деймін?! Құлағы үйренсін деді ме екен, Құрманғазының өнін екінші рет орындады.

— Құрманғазы туралы опера жазсам ба деп едім. Бұл идеяны маған Мұхаң, Мұхтар Әуезов беріп еді...— деді Ахаң. Сосын біраз үнсіз отырды. — Сіздер бұны білмейсіздер ғой! Мұхаң жарықтық өмірдің соңғы күндеріне шейін Құрманғазының күйлерін қабылдай алмай-ақ қойды. Мәскеуде өткен онкүндікке Құрманғазы күйлерін апаруға қарсы болды. Оның себебін Мұхаң маған кейінірек былай деп түсіндірді... Бір күні түскі тамақтан кейін қызыл шай ішіп, құрыс-тұрысым жазылып, солықтап, өзімше дем алып жатқан едім, телефон шылдыр ете түсті. Трубканы алсам — Мұхаң...

«—Аха! — деді ол. — Менің Құрманғазы күйлеріне қалай қарайтынымды білесің ғой! Мен бесікте

жатқан кезімнен-ақ Арқаның өн-күйін тыңдап өскен қазақпын. Ол өн, ол күй менің қаныма да, жаныма да өбден сіңген. Ал Құрманғазы күйлері маған басқа халық, басқа өлемнің бейтаныс өуеніндей естілетін... Жаңа ғана радиодан жарты сағатқа созылған Құрманғазы күйлерін тыңдадым. Мен бүгін оны басқа қырынан көргендей, мүлдем басқа әсер алдым. Бұрын қалай байқамай келгенмін? Құдірет екен ғой Құрманғазы! Байқайсың ба, Аха, жарты сағаттың ішінде менің Құрманғазы туралы пікірім жүз пайыз өзгеріп шыға келді. Жүз пайыз!

— Бұл жаңалық — ғасырдың жаңалығы! Сіз мені қатты қуанттыңыз ғой, Мұха! — дедім мен.

— Мен өзім де қуанып отырмын... Бұл әңгіменің басы ғана. Әңгіме әлі алда. Есінде ме, баяғыда «Абай» операсын бірігіп жазбап па едік? Енді бірігіп, Құрманғазы жөнінде жазсақ қайтеді, — деді Мұха ойда жоқта ұсыныс жасап. Шынып айтсам, ол кезде мен бұл әңгімеге дайын емес едім, сасып қалдым... — деді Ахаң. — Өзіңе аян енді ол кісі жоқ... Кім маған либретто жазып береді? Әрі ойлап, бері ойлап саған тоқтадым. “Құрманғазы” деген өлеңінді оқығанмын. Концепциясы маған ұнайды.

— Ойбай, Аха, Хамит Ерғалиев бар емес пе? — дедім ешқандай бөтен ниет, бөтен ойсыз.

— Мен соны білмей отыр дейсің бе? — деді Ахан, ренжігендей болып. Бір нәрсені бүлдіріп алғандай, не бүлдіріп алатындай қолайсыздау сезіндім өзімді.

— Құрекенді, оның өмірі мен шығармашылығын жете білмеймін ғой! — дедім, соңғы алтылық көзірімді көрсетіп. Бірақ онымнан да ештеңе шықпады. Менің көзіме ұзақ қарап отырып:

— Білетін несі бар? Менің кітабымды оқып шықсаң болды! — деді. Мәселе Ахаңның кітабына

байланысты болса, ол кітапты мен баяғыда-ақ елде жүргенде оқып шыққам. “Бірақ ол мен үшін аздық қылады ғой!” деп қалай айтам!

– Ол кітапты мен оқығам. Шыққан жылы-ақ оқығам. Ол менде бар! – дедім.

– Ендеше тіпті жақсы! Тек кірісу керек! Үзік-үзік қылып жаза бересің, жаза бересің! Мен оны жалма-жан музыкаға айналдырып отырам!

– Қайдан білейін, Аха! Тәжірибем жоқ. Тақырып ауыр. Қолымнан келе қояр ма екен? – дедім бар шынымды айтып.

Байқаймын, қанша уәж айтып, қанша жалынсам да Ахаңның тыңдайтын түрі жоқ... Әрине, жазғым келеді. Ахаң операсының либреттосы Мырзалиевтың қаламынан туса, мен үшін үлкен абырой емес пе? Абырой, әрине! Оны ішім қатты сезеді. Бірақ мен ешқашан асығыс, атүсті жұмыс істеп көрмеген адаммын... Сондықтан Ахаң асыққан сайын мен құмығып, бірдеңе тындыра алатын түрім жоқ. Сондықтан мен жұмыс орнымнан кезекті жылдық демалысымды алып, Қарғалы демалыс үйіне кеттім...

Мен демалыс үйінде жүрген кезде Ахаң ауруханаға қайта түсіп қалыпты. Бір күні біраз серуендеп жүріп қайтайын деп шығып кеткенмін, келсем хат жатыр:

“Ахаң Сізді көргісі келеді. Ертең кешкі жетіде “Алматы санаторийінде” күтеміз. Болат Жұбанов» деп қол қойыпты. Келесі күні шақырған уақытында бардым. “Бүгін ғана өзіне-өзі келіп, қатты ұйықтап кетті. Оятпай-ақ қоялық!” – деді дәрігер. Мен, әрине, келістім. Келесі күні тағы бардым. Тағы да сол опера либреттосы жөнінде сөз қозғадық.

– Не бітірдің? Бірдеңе жаза алдың ба? – деді ол бірден.

– Ұяттымын, Аха! Шынын айтсам, кілтін таппай жүрмін. Мені қинап тұрғаны шығарманың драма-тургиясы. Ол жағынан мүлдем тәжірибем жоқ! – дедім ағымнан жарылып.

– Бәрін де түсінем! Бірақ бәрібір қайткенде де бірдеңе істеу керек! – деді Ахаң.

Қанша асыққанмен бола ма?! Ахаң жалпы кешігіп қалған екен. Көп кешікпей дүние салды. Опера да, либретто да бітпек түгіл, басталмай қалды...

Рас, кейін ол шаруаны Ғазиза Жұбанова қолына алып, сол жазып шықты, бірақ қанша сауатты, қанша дарынды болғанмен, Ғазиза Жұбанова – Ахмет Жұбанов емес қой! Негізінен, Еуропа музыкасымен тәрбиеленген жаңа заман перзенті ескіні көре қалған, ұлттық музыканың бесігінде тербеліп өскен Ахаңның ісін қалай жалғастырсын? Оның көздеген арманына қайдан жетсін! Елдің ұлттық табиғатын тебірентіп, оның жаралы жүрегіне шина бола алмаған сияқты... Менің бұған, Ғазиза жазған операға ешқандай қатысым жоқ. Оның либреттосын Сағи Жиенбаев жазды. Ол, дау жоқ, жақсы ақын! Бірақ ол да мен сияқты тәжірибесіз еді ол кезде...

Нұрғиса Тілендиев, ескінің бірін мойындамайтын асау дарын Ахмет Жұбановты үлкен құрметпен еске алып отыратын. Ол екеуміз Абылай хан даңғылы мен Гоголь көшесінің қиылысқан жеріндегі жеті қабат әдемі үйде көрші тұрдық. Ол бірінші подъездің жетінші қабатында, мен екінші подъездің алтыншы қабатында. Нұр-ағаң көрген жерде мені ырқымнан тыс сүйрелеп үйіне алып кететін. Шығарған жаңа әндері болса, солармен таныстыратын. Өлеңін жазып бер деп өтініш айта-

тын. Мен бас тартпай жазып беретінмін, өрине. Ол кейде домбыра тартады. Домбырасын қолына алып отырып, міндетті түрде:

– Ахаң, Ахмет Жұбанов, сыйлап еді! – дейтін.

Өз аузынан естіген жоқпын, бірақ басқалардың айтуынан хабардармын. Нұрғиса туралы:

– Ол теңіз дауылы, қырдың құйыны! – дейді екен. Оты дәл айтқан. Оған менің көзім өбден жетті. Содан да шығар, “Отырар сазының” он жылдығына арнап өлең жаздым.

Аспаптап туыс
Асқақтап дыбыс
 Таралған.
Дауыл мен желден,
Теңіз бен көлден
 Жаралған.
“Отырар сазың”
Тұңғығына тартатын
Қарақат көзден,
Шарапат-сөзден
 Нөр алған.

Басымыз аман...
Келе ме заман
 Жаритын?
Бұрыннан мәлім
Тұманнан қалың
 Бар ұйқым:
“Отырар сазы” – шемен де, шерлі шежірем,
Инемен қазған,
Күйменен жазған
 Тарихым!

Көз жасын халқым
Таяуда бөлкім
 Тыяды.

Бүршігін қанша,
Қыршынын қанша
Қияды?
“Отырар сазы” – киіктерімнің күйігі.
Жоғалып тынған тарпаңдарымның тұяғы!

Бұлттарды қашқан
Қиқулап ұшқан
Күздегі
Тамаша саз ба,
Қараша қаздар
Тізбегі!

“Отырар сазы” – аламан бөйгі,
Ат жарыс,
Тулаған толқын,
Жөңкіген жылқы
Түздегі?!

Тілімнен артық,
Ділімнен артық
Бар ма мұң?
Сыбызғы болып,
Сазсырнай болып
Сарнадым.
“Отырар сазы” – оянған көне Отырар,
Жыр қылып айтам,
Тірілген қайта
Аруағым!

Қалама енген,
Далама төнген
Қатер ме?
Қаптаған қауіп
Басқа жол тауып
Өтер ме?

“Отырар сазы” – ширыққан шабыт,
Апырым-ай!
Жарылып шанақ,
Үзіліп шектер
Кетер ме?

Тайсақтайтындар,
Қол соқпайтындар
Кім өзі?

Даңққа тиіп
Тұр оның биік
Күмбезі.

“Отырар сазы” – тау менен таста ойнаған
Құлан-киіктің,
Тілендиевтің
Мінезі!

Басқа халықтарды білмеймін, мұндай ырғақпен жазылған өлең қазақ поэзиясында бола қойған жоқ. Оны мен “Отырар сазын” көз алдыма елестетіп, дүрілдеген күйлерге құлағымды түріп отырып жаздым. Бұл “Отырар сазы” туралы жыр. Бірақ оның ар жағында Нұрғиса Тілендиевтің табиғаты тұр. Ахаң дұрыс айтқан. Ол – теңіз дауылы, дала құйыны. Сахнада ғана емес, өмірде де, қарапайым тірлікте де сондай болатын.

Әдетте, ол мені үйіне алып кіреді. Пиджагын шешіп, арқалы орындыққа асып қояды. Сосын фортепьяносына отырады. Бір минуттай саусақтары клавиштардың үстінде ілініп тұрады. Содан соң Нұр-ағанның он саусағы жартастың үстіне жауып берген қара нөсер тәрізді жортып жүреді. Есік-тесіктер ашылып, үйге ақ боран кіріп кеткендей, терезенің жабындылары желпілдеп, люстраларға

шейін шайқалып кеткендей сезіледі. Осылай бір ұйтқытып-ұйтқытып ойнап болған соң:

– Осыған сөз керек! – дейді Нұр-ағаң.

– Неғылған сөз!? Бұл өзі не туралы? – деп сұраймын.

– Бұл – музыка! Не туралы екенін өзің тап! Өзің түсін!

Алғашқы кезде бұл сөзге мен таң қалып жүрдім. Өзі жазып, не туралы жазғанын қалай білмейді деп ойладым. Бірте-бірте түсіндім, айтқаны шынында да рас екен. Бұған көзім жетті. Бір күні тағы да үйіне ертіп барып, тағы да бір жаңа өннің өуенімен таныстырды.

– Бұл не туралы?– деп сұрадым.

– Бұл – просто музыка. Не туралы екенін айта алмаймын.

– Қайбір жетісіп тұрған музыкант дейсің мені! Өуенін ыңылдап айтып жүріп, жылдың төрт мезгілі, он екі айға созылған мұң, махаббат туралы өлең жаздым. Оған “Махаббат мұңы” деп ат қойдым.

Көктемнің мынау – көкала жалау.

Көңілде – нала, көңілде – алау.

Жетер ем мініп жүйрікке жарау,

Қайдасың, қайдасың, күлімкөз еркем.

Қайырмасы:

Күнімдей көркем,

Күлімкөз еркем,

Барады өртеп сағыныш,

Сағындым сен-ай,

Сағындым сен-ай, күлімкөз еркем!

Жаз болса мынау – жолыңа қарау,

Көңілім – жадау, көңілім – жамау.

Тағдырдың жолы — тоқсан мың тарау.
Қайдасың, қайдасың, күлімкөз еркем.

Қайырмасы.

Күз болса мынау — бұлт болып жылау.
Көңілде — сауал, көңілде — сұрау.
Сұлуда әлде болмай ма тұрлау?
Қайдасың, қайдасың, күлімкөз еркем.

Қайырмасы.

Қыс болса мынау — ақ күміс қырау.
Көңілде — кірбің, көңілде — қылау.
Жаным да азар шықпай-ақ жүр-ау.
Қайдасың, қайдасың, күлімкөз еркем.

Қайырмасы.

Бұл ән осы өлең арқылы Бақыт Әшімованың орындауында елге тарап кетті. Өз ортамызда Бек Тоғысбаев айтып жүрді. Бірақ, бірақ...

Өз басым Нұр-ағанның қандай қылығы, қандай өрекеті, қандай сөзі болмасын — бәріне үйренгем. Еш нәрсесіне таң қалмайтынмын. Бір күні таң қалдырды. Бұл 1969 жылдың жазы болатын. Бір кездескенде Нұр-аға:

— Қадыр, — деді, — “Махаббат мұңының” атын да, затын да өзгерту керек!

— Неге? — дедім мен ештеңеге түсінбей.

— Лениннің жүз жылдығы келіп қалды. Ол өнді соған арнаған дұрыс!

— Ойбай-ау, ол өнді Ленинге арнап жазған жоқ-сыз ғой. Ол өзінің тақырыбын тапқан өн. Оның мазмұны да, мәні де — махаббат. Жыл он екі айға

созылған мұң. Меніңше өзгертуге болмайды!— дедім іштей ренжіп. — Егер Ленин жөнінде бірдеңе шығарғыңыз келсе — шығарыңыз, өлеңін жазып берейін.

— Солай болса, солай болсын! — деп Нұр-ағаң көне қалды. Менің жүрегім орнына түсті.

Бұл жыл Нұр-ағаң екеуіміз үшін өнімді де, жемісті де жыл болды. Ағамыздың ең жақсы әндерінің бірі — “Өз елім” дүниеге келді. Ол Нұрғалидың ең мықты репертуарына айналды. “Әже туралы” өнді жаздық. Ол да Нұрғали айтатын өдемі дүниелердің біріне айналды. Одан кейін көңілді өн “Күндер-ай” туды.

Көп кешікпей жемісті жыл жеңісті жылға жалғасты. Сол кезде белгілі қазақ режиссері Сұлтан Қожықов “Қыз Жібек” көркем фильмін түсіруге кірісті. “Қазақфильм” киностудиясы Нұр-ағаңмен жөне менімен шартқа отырды. Музыкасын Нұр-ағаң, өлеңдерін мен жазып беретін болып келістік. Жазуын біз көп жаздық. Есімде қалғандары... “Зар заман”, “Ақ Жайық”, “Көш қызығы”, “Батырға басу айту”, “Шегенің жырлары” (Төрт өлең). Небары жиырманьң үстіне шығады. Бірақ Мәскеу фильмді қатты қысқартып, еңбегіміздің көбі далаға кетті. Қазір содан айтылып жүргені “Ақ Жайық”. Оның өуенін негізінен Батыс Қазақстаннан Ресейге жер ауған пұшайман қазақтар шығарған. Нұр-ағаң сол өнді пайдаланды. Сөзін мен түгелдей фильмнің оқиғасына лайықтап қайта жаздым.

Есіме жаңа түсіп отыр, осының алдында Мәскеу өткізбей қойған “Құлагер” көркем фильміне де біраз өлең жазғанбыз. Олар: “Жаршы жыры”, “Екінші жаршы”, “Сағынбайдың бәйбішесі жырлайды”, “Бір жас жігіттің Ақанға тиісуі”, “Ақанның жауа-

бы”, “Жетіген жыры”, “Серғали салдың жыры”, “Кәрияның өні”, “Ақанның Серғалиға ашынып айтқаны”, “Салдың айтқаны”, “Серінің айтқаны” – тағысын тағылар, тағысын тағылар...

Республиканың жаңа өнұранын жазу ақындарға да, сазгерлерге де үлкен сын болды. Өнұранын жаңғырту Колбинның кезінде басталған іс болатын. Гимн, мемлекеттік гимн, әдетте басқа тілге аударылмайды. Колбин соны орысшаға аудартып, мазмұнымен танысқан болуы керек, оның мәтінінде “Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған” деген сөз бар. Қай автордың аузынан шыққанын білмеймін. Шынын айтсам, Ғабит Мүсіреповтен басқасына қимаймын. Бұл сөз Кеңес өкіметі кезінде қалай оп-оңай өтіп кетті? Ол да жұмбақ. Сол кездер үшін өтуге тиіс емес тармақ. Міне, осы жолды Колбин қапысыз байқап қалған ғой, өнұранын өзгерту жөнінде Қазақстан Жазушылар одағына қағаз түсірді. Мен ол кезде поэзия кеңесінің төрағасы едім, өзгертуге қарсы болдым. Қарсы болып қана қойғаным жоқ, қарсы жұмыс істедім. Сөйтіп, кеңестің құрамындағы барлық ақындарды көндіріп, Орталық Партия Комитетіне ресми хат түсірдік. Аз уақытқа болса да, бұл мәселе тоқтап тұрған. Егемендік алғаннан кейін қайта көтерілді. Мұнысы енді заңды еді. Республикалық бөйге жарияланды. Мандай алды сазгерлеріміз де, атақты ақындарымыз да бұл шаруаға белсене араласты. Бөйге жабық жасырын болғаныменен, кім-кімдердің қатынасқаны құпия бола қойған жоқ. Бұл өзі ұзақ және күрделі өңгіме. Сондықтан ықшамдап айтуға тырысайын. Ең алдымен өзім туралы. Имандай шыным, өрі ойланып, бері ойланып, өнұран мәселесінен бас тартқаным дұрыс деп шешкенмін. Негізгі мақсатым

– жүйкеге салмақ салмау, нервті сақтау. Бірақ менің мұнымнан ештеңе шықпады. Ең бірінші боп Тұманбай құрдасым “бірігіп жазайық” деп ұсыныс жасады. Одан кейін бір ағамыз “Бұл өнұраны ғой. Ол елді тұтастыққа шақыру керек. Тұтастыққа шақыру үшін авторлардың өзі тұтас болуы керек. Сендер тағы бір автор алыңдар. Сонда үш жүздің өкілі де ат салысқан болып шығады” деді. Сөйтіп біздер Мұзафар Әлімбаевты қосып алдық. Еркеғали Рахмадиев, марқұм Тілес Қажығалиевтен басқа сазгерлер дара-дара шапқан тәрізді. Жай өндер бөйгесінің өзінде елді таң қалдыратын елеулі дүние туа қоймайтын-ды. Ал өнұраны – өнұран. Мүлдем қиын, мүлдем күрделі дүние. Соған қарамай, өте көп түскен музыканың ішінде бес-алты жақсы нәрсе болды...

Міне, дәл осы тұста бір нәрсені айта кеткен абзал. Өнұранға араласқысы келмеген адам жоқ. Бірақ ниет басқа да, мүмкіндік басқа. Қаншама араласқысы келіп құлшынғанмен Нұрғиса ағамыз ештеңе жаза алмады. Өлеңнен тапшылық көрген жоқ. Бала-шағадан бастап ақсақал ағаларымызға шейін алдын ала жазып берді. Бірақ ауру мен арақ титықтатқан өн өулиесі көңілден шыға алмады. Орыстар айтқан: адам өзінен-өзі аттап өте алмайды. Бас иіп құрметтеп жүрген құдіретті ағаларымыздың бөрі де пенде! Нұр-ағаң да пенде. Ол – комиссияның белді мүшесі, абыройлы мүшесі ретінде (өзі бөйгеге қатынаса алмағаннан кейін) “өнұранның сөзін өзгертейік, бірақ бұрынғы музыкасын сол күйінде қалдырайық!” деп ұсыныс жасады. Және сол ұсыныс қабылданды. Өнұраны болып кетуге мүмкіндігі бар үш-төрт музыка далада қалды. Міне, саған аңқау да аңқылдақ Тілендиев!

Негізінен ерке, салқамсоқ, кейде тіпті тентектеу көрінетін Нұр-ағаң аға болатын жерде аға, азамат болатын жерде азамат та бола алатын-ды... Үйі жоқ, күйі жоқ Шәмші Қалдаяқов Алматы–Жамбыл–Шымкент сияқты үш қала, үш облыстың арасын пана таппай безіп жүрген кезінде Нұр-ағаң оны Димекен, Димаш Ахметұлына алып кіреді. Димекен оларды өте жылы қабылдайды. Шәмшінің басынан сипап, арқасынан қағып, өтініштерін орындап, әбден разы ғып жібереді. Бірақ алдымен ұзақ отырып сырласады. Ақылын айтады. Сөз арасында:

– Шәмші, айналайын, сені ішеді деген сөз бар. Сендер біреудің жұбайы, біреудің әкесі ғана емес, ел азаматтарысыңдар. Құдай сендерге дарын бергенде елге қызмет етсін деп берген, кез келген жерге шашып жүрсін деп бермеген! – дейді.

– Ақылыңызға рахмет, Димекен! Бірақ жұрт не демейді. Оның бәріне сене бермеңіз. Мен өмірімде бір-ақ рет ішкенмін. Қалғанының бәрі бас жазу ғой!– дейді Шәмші бар әңгімені әзілге айналдырып. Димекен кеңілдеп ұзақ күледі.

– Жә, онда сол бас жазуды азайт! – дейді.

...Шәмшімен мен “Балдырған” журналында жүргенде таныстым. Ол кезде Шәмші Қалдаяқов пен Мұзафар Әлімбаевтың бірігіп жемісті еңбек етіп жүрген кезі. Сірә екеуінің арасына, олардың осынша жақындасуына себепкер болған Әбілахат Еспаев-ау деп топшылаймын. Өйткені Әббәс мен Мұз-ағаң майдандас және құрдас, өзара өте тату.

Бір күні “Балдырған” журналының шағын редакциясына Шәмші, Әбілахат және Роза Бағланова үшеуі кіріп келді. Мұз-ағаң оларды мөз болып қарсы алды. Әңгімелері, негізінен, өн туралы. Ұмытпасам, “Ақмандайлымның” жиі-жиі айтыла бас-

таған кезі. “Ақсұңқарым” кезекте тұр-ау деймін. Не себеп болғанын қазір айту қиян, Күлекең деген машинистка апамыз:

– Роза, айналайын, бір өн салып берші! – деді. Розаның жалынан сипатпайтын асау кезі. Ойда жоқта айтылған оқыс ұсыныс өйгілі өншіге ұнаңқырамай қалды-ау деймін.

– Әнді адам кез келген жерде сала ма екен? Өлеңнің де айтылатын жері бар, айтылмайтын жері бар. Оған да дайындық керек, бап керек, сүйемелдеуші керек! – деп ренішті сөз айта бастады да, өйелдің екіқабат екенін байқап қалып:

– Әйтсе де бұл өзі бір кісінің өтініші емес, екі адамның өтініші екен ғой. Құрсақтағы нәрестен ренжіп қалар деп, – бір өннің бір шумағын айтып берді. Біздер концертте отырғандай қошеметтеп қол соқтық.

Осыдан кейін де мен Шәмшіні бірнеше жерде көріп, талай рет кездестім. Бірақ шығармашылық жақындық бола қоймады. Ол кездері ақын мен сазгер жақындаса түсу үшін міндетті түрде бір жүріп, бір қыдырып, ең бастысы бірге ішіп, бірге мас болып, бірге бас жазулары керек. Менің ондай серілік өмірге дайын емес кезім. Студент кезімде Илья Жақановқа “Салтанат” атты бір өлең жазып, Дүңгенбай Ботбаевқа “Көктем кеші” деген бір өлең жазып беріп, сол екеуіне мәз болып жүрген шағым.

Мен өзім өзіл-қалжыңды өте жақсы көремін, қылжақбастау адаммын. Бір жағы қалжың, бір жағы шындық, бір күні Шәмшіге:

– Маған мынандай бір ой келеді кейде: адам сайтан емес, асарын асап, жасарын жасап болғаннан кейін батыр да өтеді өмірден, ақын да өтеді. Ерте ме, кеш пе Сіз секілді, біз секілді адамдардың із-

деушісі болады. Олар біздің өмірімізді, шығармамызды зерттейді. Зерттеп жүріп, солардың ішіндегі аңғарымпаздау біреуі мынаны байқайды: Шәмші Қалдаяқов пен Қадыр Мырзалиев бір дәуірде, бір жылдарда қатар өмір сүріпті, тіпті комсомол сыйлығын да қатар алыпты. Бірақ “Шәмші Қалдаяқов Қадыр Мырзалиевтің өлеңіне бірде-бір өн шығармапты. Өзара дұрдараз болған ғой, сірә!” деп ойлайды ғой! — дедім.

— Астағыфралла! — деді Шәмші. — Мынауың сұмдық қой! Мұны ойламаса болмас!

Осы өңгімеден кейін Шәмші “Наз”, “Ғашық күндер”, “Жас жалын” сияқты төрт-бес өніне өлеңдер жаздырып алды. Бірақ өншілерін таппады ма, бағалай білер тыңдармандарын таппады ма, бұл өндердің қай-қайсысы да елді елендете алмады. Әйтсе де Шәмші сол шамада мені есінде ұстап үнемі байланыс жасап жүрді. Бір күні ол ел аралап жүріп, сонау Шәуілдірден, өзінің туған ауылынан телефон соғып мені шақырды.

— Мен қазір елдемін. Дәл осы қазір аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қабылдап, соның бөлмесінде отырмын. Ол кісі сені қонаққа шақырады. Тек тез жет! Мен мұнда Шәуілдір туралы өн шығардым. Телефонмен айтайын, “рыбасын” жазып ал! — деді. Әннің өлеңге айналар пішінін ол кезде сазгерлер “рыба” дейтін. — Мүмкін болса тез жазып, тез кел! Ат-шапаның дайын!

Бір ат мініп, бір шапан киеді екенмін деп жүремін бе шабылып! Ол кезде мен күндіз-түні “Домбыраның” үстінде отырғанмын. Рахметімді айттым. “Шалқыған Шәуілдір” деген өлең жазып, телефонмен хабарластым. Олар көшіріп алды. Абырой болғанда, өлең сәтті шықты. Өйткені Шәуілдір бұ-

рын аралаған жерім, көрген жерім, разы боп қайтқан жерім еді. Өлең Шәмшіге де қатты ұнады.

Шәмші бұрын-соңды еш жерде жұмыс істеген адам емес. Негізінен қаламақысына күн көреді. Ал ол өруақытта аздық қылады. Сондықтан Шәмші де, Әсет те ел аралап, кездесулер ұйымдастырып, елдің сый-сыяпаты арқылы өмір сүріп жатты. Жаңағы айтқан “Шалқыған Шәуілдір”, “Арыстың бойында”, “Ақерке Жайық”, “Мойынқұм” өндері сондай сапарларда туған. Ал елуінші-алпысыншы жылдардың жағдайы мүлдем басқаша болатын. Елдің, қарапайым халықтың көңілі қаншама кең болғанмен, өкімет пен партия қоғам мүлкіне сондай ұқыптылықпен қарайтын. Өкімет пен партия өздері жесе де өзгелерге жегізбеуге тырысатын. Мен Шәмшінің өз аузынан мынандай бір әңгіме естідім:

– Еркеш Ибраһим мені қонаққа шақырып, соның үйінде он шақты күн жаттым. Шығарған өндеріме Еркеш сөз жазды. Ауылдарды аралатты. Кездесулер ұйымдастырды. Бірақ бір де бір жерде шаруашылықтар қазақы салт бойынша мезірет жасай алмады. Тек кетерде, соңғы кездесуде бір азамат шығып:

– Өнерің үстей берсін, бауырым! Бұл аймақ өнер сыйлайтын өнегелі аймақ еді. Ақанды туған, Біржанды туған ел ондай болмағанда, қандай болу керек? Әйтсе де бүгінде бәрі өзгерді. Азып барамыз... Сен әр түнеген жерінде тұлпар мініп, жатқан жерінде шапан киюің керек еді. Байқаймын, олай болмаған сияқты. Мен өзім еңбекақыммен ғана күн көріп отырған жұпыны шаруамын. Бір сиыр, бір атым бар. Сол жалғыз атымды сыйға тартамын. Жаяу келіп, жаяу кеткенің жараспас, мін соны! Мен бір жылқы бергеннен кедейленіп, сен бір ат

мінгеннен байып кетпессің. Бірақ ата салты ғой, бас тарта көрме! – деді.

Соңғы жылдарда Шәмші ішуді қойды.

– Шәке! Неге қойдыңыз? Қалай қойдыңыз? – дедім бірде.

– Бұл өзі сары аурудай ұзаққа созылған процесс. Қасірет. Шынымды айтсам, қанша жыл ішсем, сонша жыл қоюды армандадым. Бірақ ол өзі ауыр, өте ауыр шаруа екен. Дегенмен, айы жеткен айында, күні жеткен күнінде. Қоятын да күн жетті. Сенесің бе, бірде мен бір күннің ішінде вытрезвительге жеті рет түстім. Баламмен жасты милиционер бір күн ішінде мені жеті рет көргеннен кейін өбден түңілген болуы керек:

– Аға, сізде ұят жоқ екен тіптен! – деді. Өмірде мен не естіген жоқпын? Әйелім де ұрысты, жақын-жуықтарым да ауыр-ауыр сөз айтты. Бірақ соның біреуін де құлағыма ілмеп едім, мына жас баланың айтқаны жаныма батып кетті. Іштей піскен болуым керек, сірә! Жаңағы сөзден кейін келесі күні-ақ қойып кеттім. Бірақ өзіме өзім сене алмай ұзақ жүрдім... Аптадан соң апта өтті, айдан кейін ай өтті. Жылдан кейін жыл, тіптен жылдар өтті. Енді ішкен күндерім көрген түс секілді... Осы салауаттылық жолына салып жіберген Жаратқанға мың да бір рахмет! Өзің де көріп жүрсің, бүгінде аузыма алмаймын. Бірақ үйде де байыз тауып отыра алмаймын. Ел кезіп кетемін. Біресе Жамбылдан, біресе Шымкенттен, біресе Фрунзеден табыламын. Ат басын тіреп баратын адамдарым бар. Олар кім деп сұрамай-ақ қой... Жалпы маған цыгандар тірлігі ұнайды. Жастау кезімде Пушкинге ұқсап солардың тобырына еріп, біраз жүргенім бар. Сол күндерім есіме түсіп, “Цыган серенадасы” деген өн шығардым. Сені із-

деуімнің басты себебі сол. “Рыбасы” мынандай деп бір парақ қағаз ұсынды. Көпке созбай, тезірек істеп берсең! – Осыны айтты да содан кейін жаңа әннің өуенімен таныстырды. Бір емес, бірнеше рет қайталап айтты... Осы әңгімеден кейін мен үйіме асықтым. Өйткені өлеңнің толғағы ұстай бастады.

Тулаған қаны бар
Тұлпар да табылар,
 Үміт болса.
Күн туса басыңа,
Мойыма, жасыма,
 Жігіт болсаң!

Қайнаған қаны бар
Қалыңдық табылар,
 Үміт болса.
Шаттықты уыстан
Шығарма, туысқан,
 Жігіт болсаң.

Сәні бар, әні бар
Дәулет те табылар,
 Үміт болса.
Досыңа, ғашыққа
Бәрін де шашып бақ
 Жігіт болсаң.

Бұл шумақтарды қай ұлт, қай халық болмасын, жатырқамайды. Өз ойы, өз арманы ретінде қабылдайтын шумақтар. Бірақ олардың қай-қайсысы да өркениеттің қылбырауына ерте ілігіп, табиғи тірліктен алыстап кеткен. Еркіндігі мен бостандығын қимай жүрген осы цығандар ғана. Сондықтан да бұл шумақтар цығандардың айтуына әбден

ылайық... Әннің негізгі ырғағы дәстүрлі өлеңдердің ежелгі пішіндеріне қайшы келмегендіктен бұл шумақтар мен үшін қиынға түскен жоқ. Ойнап отырып жаздым. Бірақ қайырманы жазғанда қара терге малшындым.

Толқысын шартарап,
Тасышы, тебіренші, ей, гитара!
Оу, жан серігім!
Төгілсін күй тарап!
Жаның тарықпасын!
Ән шарықтасын!
Қайран басың,
Ғарып басың
Көзің жұмбақ қамықпасын,
Қамықпасын!

Белгілі дәреже де бұл шумақ та өз міндетін атқарып тұр. Бірақ, бір ғажабы, өзіне ылайық өнші таппады ма, ел іліп әкете қоймады. Шәмшінің жақсы өндері бірден тұрмысқа шығып кететін өдемі де ақылды қыздар сияқты, папка ішінде жатып қалмай, бірден тарап кететін-ді. “Цыган серенадасы” бағы жанбаған бойжеткендей біраз үйде отырып қалды. Бірақ Шәмші фестивальдарының бірінде өншісін тапты. Шарықтап аспанға көтерілді. Ал Шәмші мұны көре алмай кетті.

Жұрт қарап жүре ме? Шәмші ішкен кезде ішеді деп кінәлады. Ал арақты қойған кезде Шәмші арақты қойғалы өн шығаруды да қойды деп күңкілдей бастады. Шығармашылық көлденең кісілер араласатын шаруа емес. Ол құдайдың қолындағы дүние. Шәмші жұрт айтқандай өн шығаруды үзілді-кесілді қойып кеткен жоқ. Рас, сиретті... Сол сиретіп жүрген күндердің бірінде маған телефон соқты:

– Мен жақында Бұхара облысынан оралдым. Оның Тамды деген ауданында, негізінен, қазақтар тұрады. Бауырмал, қонақжай. Сол жақта бір айдай жүріп қайттым. Олжасыз емеспін. Келсейші, сөйлесейік! – деді.

Бұл жылдары мен барлық жұмысты тастап, таза шығармашылыққа көшкенмін. Толысқан, піскен кезім. Ең бастысы басым байлаулы қызметкер, жартылай құл болып жүріп, жазу үстелін әбден аңсап сағынып қалған екем, үйден шықпай жұмыс істедім. Оқыдым. Жаздым. Аудардым. Сол үйде отырған жеті-сегіз жылымда он-он бес жылдың шаруасын тындырдым... Шәмші шақырған соң не отырыс болушы еді! Жетіп бардым. Құшағын жайып қарсы алды. Шілде ме, тамыз ба, есімде жоқ, әйтеуір ыстық айлардың бірі еді. Күн түспейтін қоңыр салқындау бір бөлмесіне алып кірді. Мені диванға отырғызды. Диванның алдында газет-журналдар жататын аласа үстел. Онда бұл жолы күнделікті баспасөз емес, үлкен (бір табак) ақ қағаз жатыр.

– Сусын-мусын алдырайын ба! Бірдеңе ішпейсің бе? – деді.

– Құдай “бірдеңеден” сақтасын!

– Онда өзің біл! – деді. Отырған орындығын жақындата түсті. Қолына қалам алды. – Бұрын-соңды Тамдыда болғаның бар ма?

– Жоқ, болғаным жоқ!

– Шөл десең шөл. Шөлейт десең шөлейт. Қойлар жайылып жүреді. Орып жейтін түк жоқ. Әр жерде бір кездесетін жалғыз-жарым сирек шөп. Бірақ қойлар семіз. Ол жерде тек қазақтар тұрады. Жер емес, резервация! Ал елі жомарт, ақ көңіл. Аузын ашса – көмейі көрінеді. Мені сұмдық жақсы қарсы алды. Әдемілеп шығарып салды. Кетерде

қоштасу кеші болды. Сонда мен елдің алдына шығып, “Тамды аруы” деген өн шығарамын деп уәде бердім. Арт жақта отырған бір бозбала орнынан тұрып: “Аға, егер де сондай бір өн шығара қалсаңыз, өлеңін Қадыр Мырзалиевке жаздырыңызшы!” дегені бар емес пе. “Жақсы, айналайын! Жаздырайын! Ол өзімнің бауырым ғой!” деп едім, ел ду қол шапалақтады. Енді сен соны жазуың керек.

— Ойбай, Шөке-ау! — деп ыршып түстім. — Көрмеген жерім, көрмеген елім, ғашық болмақ түгіл бір көрмеген қызым, қалай жазам ол туралы?

— Қайдан білейін! Қайтсем де саған жаздырамын деп уәде беріп қойдым ғой...

— Қызық екенсіз, Шөке! Көруін сіз көресіз, тамсануын сіз тамсанасыз, жазуын мен жазамын ба? Ақылға сыймайтын логика. Не жаз десеңіз соны жазайын, тек көрген нәрсемді айтыңызшы!

Байқаймын, Шөкең қатты састы. Аласа үстел үстінде жатқан етектей ақ қағазға бүкіл Бұхара облысының бір пұшпағын, яғни Тамды ауданының аумағын сызып шықты. Колхоздардың, совхоздардың, тіпті фермалардың аттарына шейін жазды. Барған жерлердің бәрін де есіне түсірді. Мыңбұлақ деген де бір жер бар екен. Оны да түсірді қағазға!

— Міне, бүкіл Тамды жері осы! Енді осы жерге бір қызды ойлап тап! Қайда туса, онда тусын мейлі. Соған ғашық бол! Жарайды. Мен-ақ ғашық болайын! Тек менің атымнан, яки лирикалық кейіпкер атынан айтып шық. Өн мынандай! — деп Шәмші өннің өуенін ыңылдап айтып шықты.

Әрі ойладым, бері ойладым — миым қатты. Сасқан үйрек артымен сүңгиді дегендей, неге екенін білмеймін әлгі Мыңбұлақ деген жерді ішімнен қайталай бердім, қайталай бердім. “Бұрымың,

Мыңбұлақта туған ару, Сол жердің мың бірінші бұлағындай” деп қойдым. Бір тармақтың іргетасы қаланған тәрізді...

– Жақсы, Шөке! Мен кеттім. Енді өзіммен-өзім оңаша болуым керек! – дедім.

– Қайда барасың? Ет дайын!

– Етті кейін жеймін.

– Ей, жыңдысың ба, дайын тамаққа қарамай?

– Етті өлең жазып болған соң жейміз. – Шөкеңнің қарсы болғанына қарамай қоштастым да, тезірек шығып кеттім. Троллейбустың ішінде отырып, өлгі Мыңбұлақтан бір шумақ жасадым. Әзірше тырнаққа ілінгені сол бір сөз ғана.

Сені ойлап, құлазыған құла құмдай
Заулайды қиял қырдың құланындай.
Бұрымың Мыңбұлақта туған ару,
Сол жердің мың бірінші бұлағындай.

Басы емес, аяғы емес, бұл не өзі? Не болғанда да осы шумақты дамытуым керек. Үйге жеткенше ойландым. Үйде екінші шумақ дүниеге келді.

Ілінген құмарлықтың құрығына
Әуейі әпенденің түрі мынау!
Мен қашан сүңгір екем
Мың бірінші
Бұлақтай
Тарқатылған бұрымыңа!

Иә, бұл енді соңғы шумақ болуға жарап қалар. Енді кіріспе бір шумақ және қайырма қажет. Ол екеуі келесі күні туды.

Жамалың жас көктемнің жамалындай,
Жүрегің махаббаттың қамалындай,

Тамдының тамылжыған әнші аруы,
Лебізің таңның уыз самалындай.

Қайырмасы: Жел аңсаған
Ебелектей,
Гүл аңсаған
Көбелектей
Келем саған.

Жалма-жан Шөкеңе телефон соқтым. Трубканы өзі алды.

– Шөке, салаумағалейкум! Бұл Қадыр ғой...

– Ағалейкум ассалам! Қалай? Жақсылық па?

– Жақсы ма, жаман ба? Білмеймін. Әйтеуір жаздым. Қазір барам. Етті жеп қойдыңдар ма?

– Кел! Осындай ыстықта ет желінетін бе еді? Тоңазытқышқа салып қойғанбыз. Қамырын илеп нанын салса болды.

– Ал шықтым...

Менің “жаздым” деген бір сөзімнің өзіне қуанып мөз болып отыр екен, машинкеден жаңа шыққан жаңа өлеңді алдымен бір оқып алды да, содан кейін өн қылып ыңылдады.

– Жақсы! – деді содан соң. – Көрерсің өлі, бұл айтылатын өн болады! – деді. Айтқанындай, өн бірден тарап кетті. Өлі күнге шейін айтылып жүр.

Бірде ол ауырды, бірде мен ауырдым. Сөйтіп жүріп Шәмшіден адасып қалдым. Оның соңғы күндерінің қалай өткенін Илья Жақанов жақсы біледі. Ең жаманы, Ильяның айтуына қарағанда, ұлы сазгердің зердесі тозып, кімнің кім екенін білмейтін болыпты. Өз өндерін өзі танымайтын халге жетіпті.

– Мынау бір жақсы өн ғой, кімдікі өзі?

– Шөке, бұл сіздің өз өніңіз ғой.

– Қойшы! Мен мұндай да өн жазып па едім?— дейтін болыпты.

Бір жерде байыз тауып отыра алмайтын халықпыз ғой. Көшіп-қону, ел аралап, сауық-сайран қуу қанымызға сіңген. Содан да шығар, біздің қазақ ақындарына қадалып отырып жұмыс істеу онша ұнамайды. Мен өзім де ел көргенді, жер көргенді жек көрмеймін. Сөйте тұра, шаруаның көптігі етек басты тірлік мені, негізінен, тұсап ұстады. Қайталап айта берген сөздің дәмі болмайды. Әйтсе де, мен үшін ең басты мақсат — жазу болды да, қыдыру мүмкіндіктерінен үнемі бас тартуға тура келді...

Ал-пысыншы жылдардың басында Түрік-менияда қазақ өдебиеті мен мәдениетінің күндері өтті. Баратын қонақтардың тізімінде мен де бар едім. Бірақ жеме-жемге келгенде, түрлі-түрлі себептерді тілге тиек қылып, қалып қалдым. Осы тәсілді мен Украина, Армения, Ленинград сапарларында да пайдаландым.

Сөйте тұра, барғым келетін жерлерге барып бақтым. Соның бірі — Баку. Әзербайжандар өздерінің ұлы ақыны Самед Вургунның алпыс жылдығын ұлан-асыр тойға айналдырды, бұл, ұмытпасам, 1966 жыл болды. Ол кезде Самед Вургун тірі емес, одан он жыл бұрын дүние салған. Осы тойға біз Қазақстаннан төрт ақын бардық: Әбу Сәрсенбаев, Сырбай Мәуленов, қателеспесем Аманжол Шамкенов және мен. Сан жағынан салмақты болғанмен, регалия (атақ, шен-шекпен) жағынан келгенде қонақтардың ішіндегі ең жұпынысы біз болдық. Бір де бір халық жазушысы, бір де бір мемлекеттік сыйлықтың лауреаты болмай шықты. Ол кезде біздің бәріміз де жалаң төс едік. Әзербайжандар оған өте қатты мән береді екен. Соның

кесірінен де біздер екінші сортты қонақ болып шыға келдік. Бұл әсіресе Сыр-ағанның жанына қатты батты. Кітаптарыңды оқымай, анкетаңа қарап бағалаған қайбір жақсылық дейсің. Шынында да бұл жағдай менің ағаларыма жаман өсер етті. Пұшайман болған Сыр-аған:

– Қой, ағайын, бір жерге барып ішпесек болмас! – деп еді, думанханаларда да, дәмханаларда да, тіпті дүкендердің өзінде арақ-шарап сатылмайды екен, бізді алып жүрген жетекші жігітпен ақылдасып едік.

– Бізде бұл жағы қиындау... Бүкіл қалада бұғып барып, бұғып шығатын бір ғана жер бар. Интеллигенциямыздың біразын сол жерден табасыздар! – деп ол бізді сүйек-саяқтан сорпа жасайтын бір асханаға алып барды. “Қолда барда алтынның қадірі жоқ” деген өлең тармағын “Қолда барда арақтың қадірі жоқ” деп өзгертуге тура келді. Бір стакан арақты тастап кеп жібергенде Сыр-ағанның маңдайынан тер бұрқ ете түсті. Дүниеде ішкің келген кезде арақ таппағаннан жаман нәрсе жоқ екен! Әшейінде арақтан қашып жүретін сорлы басым, осы жолы Сыр-ағаңа қарап тұрып, жаным ашыды... Бірақ абырой болғанда өкімет берген үлкен қонақасыда ішімдік жағы мол көрінді. Сол дастарқанда Гейдар Әлиев ұзақ сөз сөйледі. Қырық-елу минуттық орысша сөзінің жартысынан көбін Самед Вургунның өлеңдерімен толтырды. Соның бәрін өзербайжан тілінде жатқа оқыды. Жасыратыны жоқ онысы маған қатты ұнады.

Обалы не керек, жалпы Гейдар Әлиев – мықты адам. Ол көзінің тірісінде Әзербайжанды аяғынан тік тұрғызып жіберді. Қай жағынан алып қарасақ та бұл ел Кавказдың ең мықты, ең қуатты елі. Халқының саны жағынан да Грузиямен,

Армениямен салыстырғанда әлдеқайда көп. Бір өзі сол екі елге татиды. Бірақ Мәскеу өзербайжандарға өгей ұлына қарағандай қарады. Тізгін Сталиннің қолына көше сала олардың бір де бір қайраткері Саяси Бюроға мүше болып көрген жоқ. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Иранның құрамындағы он миллионға тарта қалың өзербайжанды бүкіл байлығымен қоса бүгінгі Әзербайжанмен біріктіріп жіберуге болатын еді. Бірақ оны істемеді. Істегенді қаламады. Өйткені Кавказдың жартысынан көбі мұсылман еліне және түркі тұқымдастарға көшетін еді. Сталин жалпы түркі халқын жек көрген. Сол себептен де шығар Тұрар Рысқұловпен қырғи қабақ болған. Болып қана қоймаған, оның түбіне жеткен. Сталиннің түркі тұқымдастарды жек көруі мұнымен де тынған жоқ. Қытай халық революциясынан кейін бостандық алған Шыңжаң республикасы өз еркімен КСРО-ның құрамына кірмек болып ұсыныс жасағанда ол идеяны да бесігінде тұншықтырып, сол ағымға мұрындық болып жүрген азаматтардың авиа апатына ұшырауына себепкер болды. Оны істеген Мао. Оған мүмкіндік берген Сталин. Қысқасы, сол мұртты шалдың кезінде Әзербайжан да Қазақстанның халін бастан кешті.

Бір байқағаным, өзербайжандар Мамед деген атты өте жиі қояды екен. Басқаны былай қойғанда менің өзім Мамед деген төрт-бес ақынмен таныстым. Ал Самед деген атты кездестіре алмадым. Самед Вургун Әзербайжанның қазақ ауданы деген ауданда туған. Оның неге олай аталғанын ешкім түсіндіре алмады. Білмеді. Әйтеуір көрі интеллигент:

— Бұл аудан үш республиканың Әзербайжанның, Грузияның, Арменияның тоқайласқан, ұштасқан тұсына орналасқан. Үлкендердің айтуына

қарағанда, тап сол жерде қалың әскер тұрған. Қазіргі қазақтардың ата-бабалары болуы керек, сірә! — деді.

Анна Антановскаяның “Великий Моурави” атты әйгілі эпопеясына берілген түсініктемеде: “Казахи — союз казахских племен, сложился во второй половине XVI века. Основная масса казахов-скотоводов кочевало в Средней Азии. Одно из казахских племен занимало часть Закавказья. В XVI-XVII веках, находясь к Востоку от Картли, это казахское племя совершало частые набеги на Картлийское царство” деп жазылған.

Әзербайжанға барған кезде мен Анна Антановскаяның “Великий Моуравимен” таныс болатынымын. Ол кезде бұл алты томдық өте үлкен еңбектің барлық томы да жарық көріп үлгерген-ді.

Сол Бакудегі Самед Вургунның мерейтойына барған кезде өңшең Мамедтердің арасында отырып, бір емес, бірнеше мәрте сөйлеуге тура келді. Отырыс әдетте өзіл-қалжыңсыз болмайды. Сол көп әңгіменің бірінде:

— Мамедтерің көп, Самедтерің аз екен. Оның өзі қазақ ауданында туыпты! — деп өзілдедім.

...Жасыратыны жоқ, көзіңнің тірісінде дүниенің бәрін көргің келеді. Бірақ оған мүмкіндік бола бермейді. Жас кезімде әлемді бір аралап шығып, “Жұмыр жер” атты кітап жазсам деп те армандағам. Бірақ төрт-бес елден басқасына бара алмадым. Испанияда, Түркияда, Индияда және Монғолияда ғана болдым. Испания және Монғолия туралы ғана топтама өлеңдер жаздым. Сонымен бәрі бітті. Ол идеядан бас тартуға тура келді. Бірақ, қолымнан келгенінше, түркі халықтары тұратын жерлерді түгелге жуық араладым. Башқұртстанда, Қарақал-

пақстанда, Сақа елдерінде болдым. Әбден құрып бітуге қалған тофалар, шорлар, долгандарды да көрсем деп едім. Әзірше ол арманымды орындай алмай келем. Қартайып та қалдым...

Дегенмен, түркі халықтарының халық жұмбақтарын жинап, оларды қазақшаға аударып қойдым. Құдай қаласа, жеке кітап қылып шығармақ ойым бар. Ең бастысы – ол бітіп тұр.

Әртүрлі республикаларды аралауға, көруге Кеңес өкіметінің кезінде біраз мүмкіндік болды. Әнуар Әлімжанов марқұмның хатшы кезінде өзара ақылдасып, Башқұртстанмен, Якутиямен байланысқа, мәдени-рухани байланысқа шықтық. Оларды өзімізге қонаққа шақырдық, олар бізді шақырды. Халықтар достығы, әдебиет достығы одан зиян шеккен жоқ. Біз түбі бір туысқандарымызды тапсақ, Якутиядан Қалаубек Тұрсынқұлов өзінің Қаңлыларын тапты. Ол тарих және тарихи байланыс туралы менің Қалаубек құрдасым жап-жақсы мәлімет беретін кітап жазды, өзі Якутия (Сақа) республикасының еңбегі сіңген қайраткері деген атақ алды. Сөті түскен сол сапарда мен өмір бақи көрмей өтуім мүмкін Солтүстік Мұзды мұхитты көрдім. Мұзын басып жағасында тұрдым. Алып өзен Ленаның атыраулатып келіп мұхитқа құятын жеріндегі ғаламат жартастардың ұшар басында отырып арақ іштік. Тап сол арада мен табиғаттың құдіретіне және адам баласының оңбағандығына, ақылсыздығына таң қалдым. Олай дейтін себебім: альпинистерден басқа ешкім көтеріле алмайтын сол қия жартастардың төбесіндегі қоқыстарды көрсеңіздер! Тікұшақпен барып қонып, той тойлап, ішіп-жеп, тұнып тұрған табиғи сұлулықты өжетханаға айналдырып кететін адамдарға

не деуге болады! Сынған шөлмек, босаған консерві қалбырлары, полиэтилин дорбалар, сүйек-саяк, папиростың қораптары, туалет қағаздары... Бәрі-бәрі, бәрі бар. Жер атты ұлы планетаның адам аяғы жетпейтін шалғай, өте шалғай пұшпағының түрі осы. Ал халқы қалың, көлігі көп аймақтардан не күтуге болады? Зауыты, фабрикасы бар өндірісті орталықтарға не істей аласың?

Бір бақыты, Якутияда асфальт, тас жолдар жоқ. Немесе жоққа тән. Өйткені бұл ел түгелге жуық мәңгілік тоңға (мұздаққа) орналасқан. Ол тоңның кез келген жерде ойылып кетуі мүмкін. Көбіне-көп шаңғымен немесе ит жеккен шанамен жүретіндері сондықтан. Ал негізгі көліктері – тікұшақ. Соның арқасында болуы керек даласы таза.

Бізде “Алты ай – қыс” деген тіркес бар. Оның өзі кейбір облыстарымызда ғана. Ал оңтүстік аймақтарымызда қысымыз екі-үш айдан артыққа созылмайды. Ал Якутияда ол тоғыз айға созылады. Жаздары өте қысқа. Көктемге олар әбден сағынып жетеді. Сол қысқа мерзімді жаздың өзінде-ақ олар біраз қызық көріп үлгереді...

Біздер тек қалалық жерде ғана емес, алыс-алыс бұғылы аудандарда да болдық. Менің тіпті бұғыға мініп түскен суретім де бар. Олар қонағына қазақтар сияқты бас тартпайды. Бұғыны сойып бола бере оның ішегіне сол бұғының қанын құйып оған сүт араластырып пісіреді. Бұл енді өте дәмді тағам. Ең үлкен, ең сыйлы қонағына бұғының омыртқасын ұзыннан жарып, жұлынын алады да, сол шикі жұлынның үстіне тұз сеуіп береді. Балықты да негізінен шикілей жейді. Алдымен оны тоңазытқышқа салып мұзға айналдырады. Содан соң оны ыдысқа жонып түсіреді. Тұздайды да сол күйінде жей бе-

реді... Әрине, үйренбеген адамға ыңғайсыздау, оғаштау. Бірақ түк те сорақылығы жоқ, табиғи өдет...

Сапардың бір жақсылығы — ел танысың, жер танысың. Бұрын сырттай ғана білетін тамырлас та түбірлес туысқан халық сахалар маған ешқандай жасандылығы жоқ, табиғи болмысыменен, өсіресе бір беткей қайсарлығымен ұнады.

Біздің якут өріптестеріміз тіпті ресми дастарқан басының өзінде қанша ішкісі келсе сонша ішіп, не айтқысы келсе соны айта береді екен. Бірақ онысы тәрбиесіздік, тағылық емес. Мысалы, орыстармен саясат ұстап, күлбітелеп жатпайды. Сендер бізге қысым көрсетіп, үстемдік жасап жүрсіздер деп айқаса кететіндерін байқадым.

— Бұлардың қалай? — деп сұрағанымда:

— Олармен басқаша сөйлесуге болмайды! — деп жауап берді саханың бір жазушысы. Бұға берсең, сұға береді. Біз аз шыдаған жоқпыз. Бұлар бізге не істемеді? Арағына үйретті, ана тілімізде оқитын мектебіміз жоқ. Бастауыш сыныптарда ғана якут тілі жүреді. Болды, сонымен бітеді. Мектептер орысша. Тілімізді құртты. Дінімізді де құртты. Түгелдей шоқындырды.

Біз де іштей тынып өрең жүрген халықпыз. Бірақ дәл бұлай таусыла қоймаған едік, қалай түсінерге білмедім. Ішімдіктің әсері шығар деп ойладым да қойдым. Бірақ олай емес екен. Біздің Желтоқсан сойқанынан кейін көп кешікпей олар да дауыл боп көтеріліп, теңіз боп толқыпты. Қалай басталып, қалай аяқталғанын жақсы білмеймін. Ол сойқан да Мәскеуді бір сілкіп өткен сияқты...

Ақылға салып, тереңірек үңіліп көрсек, Ленин кезінде КСРО-ның құрамындағы ұлттар мен ха-

лықтардың хал-жағдайы жаман бола қойған жоқ. Бірақ, өкінішіне орай ол кісі тым ерте дүние салды. Кейбір шовинистер үшін оның өлгені, тіптен ерте өлгені өте керек болды. “Төреде бауыр жоқ” дейді қазақтар. Патшаларда да солай. Отыз жылға жуық мемлекет басында отырған Сталин шын мәніндегі патшаға айналды. Ойындағысын істеді. Кәдімгі қандастарының өзі: “Сталин тек отызыншы жылға шейін ғана грузин болды. Содан кейін орыс болды, орыс болып өлді” – дейді. Бұл жай ғана өкпе емес, тап-таза шындық. Рас, Сталиннің кезінде Грузия шалқып өмір сүрді. Бірақ соның бәрі Иосиф Виссарионовичтің әрекеті емес, Сталинге жақсы көрінгісі келген жарамсақтардың әрекеті... Ал басқа ұлт республикаларының хал-жағдайы ешқашан жақсы бола қойған жоқ. Тіпті ең ірі, ең мықты республикалардың өзі, мысалы, Украина мен Белоруссия колония дәрежесінде ғана өмір сүрді. Отызыншы жылдардағы аштықта бірнеше миллион адамнан айырылды. Ұлтшыл деген айдар тағып, ұлтжанды адамдарын баудай түсірді. Ал Ресей құрамындағы автономиялардың халін айтып та керегі жоқ. Сібірде тұратын ат төбеліндей аз халықтар жылдан-жылға азая берді, азая берді. Кейбіреулер тіпті құрып тынды. Орыстардың өздерінен кейінгі сан жағынан ең көп халық татарлардың өзі ұлттық қасиетін өрең-өрең сақтап қалды. Башқұрттар татарларға қарағанда тіптен аз. Пайызға шаққанда өз автономиясында орыстардан кейін екінші орынға өрең-өрең жетеді. Башқұртстан экономикасы жағынан ең бай, ең мықты автономия. Сондықтан онда орыстарды аямай төккен... Олар ешқашанда басқа тілде, әсіресе аз халықтың тілінде сөйлеп жарытпайды. Оның үстіне ол кезде ұлт тілдерінің қадірі

кеткен. Башқұрт тілін башқұрттардың өзі жақсы білмейді. Орыс тілін былай қойғанда, Башқұртстанның өзінде башқұрт тілінен гөрі татар тілінің өзі абыройлылау. Содан да шығар, башқұрт ақындарының біразы: Сайфи Құдаш та, Мұстай Кәрім де, Мұса Ғали да татарша өлең жаза береді. Өз дүниелерін өздері татаршаға аударады. Қысқасы, тіл мәселесіне келгенде башқұрт тілінің халі мүшкіл. Уфада башқұрт театры бар. Бірақ пьесаларын башқұрт артистері ойнағанмен, үнемі синхронды аударма жасалып тұрады. Әйтпесе көрермендер келмейді. Өйткені бұл халықтың жартысы, өсіресе жастары ана тілін білмейді. Бұл, әрине, ұлттың қасіреті. Сондай қасіреттің зардабын біз әлі шегіп келеміз.

Башқұрттар туралы көбірек сөйлеп кеткен себебім, 1977 жылы тамыз айының аяғында бір топ қазақ жазушылары Уфаға сапар шектік. Бұл күндер — қазақ әдебиетінің Башқұртстандағы күндері деп аталады. Делегацияның құрамында Әбділда Тәжібаев, Қалижан Бекхожин, Сәуірбек Бақбергенов, Жамаледдин Босақов, Сағи Жиенбаев, Валерий Антонов, Рамазан Тоқтаров, Төлен Әбдіков, Ахат Жақсыбаевтар болды. Сапар айқай-шусыз, дау-дамайсыз тыныш өтті. Бір емес, бірнеше қаласында болдық. Қайда барсаңыз да өндіріс. Тазалық, жинақылық. Мұнысы маған қатты ұнады.

Башқұрттар бізге өте жақын халықтың бірі. Бір кездері араласып-құраласып отырған тамырлас туыстармыз. Көне түркі тілінде “құрт” деген сөз “бөрі” деген мағынаны береді. Қасқырдың ұрғашысын “құртқа” дейді. Қазақтар ертеректе қыздарға Құртқа деп ат қойған... Ал тұтас алғанда “башқұрт” деген сөз “бас бөрі”, “көкжал” деген сөз, демек батыр халықтың бірі болған.

Кешегі Кеңес өкіметі кезінде “Халықтар достығы жасасын!” деген ұран – негізгі ұранымыз болды. Бұл өзі, негізінен, дұрыс ұран. Бірақ ол ұран, басқа халықтардан гөрі, орыстарға көбірек тиімді еді. Неге екенін талдап жатпай-ақ қоялық... Халықтар достығында, дос болған елдердің бір де біреуі зиян шекпеуі керек. Ал зиян шегетін болса, ол достықтың не керегі бар?

Міне, осы ұлы ұранның астында бас қосып отырған Башқұртстанның негізгі халқы, башқұрттар ұтылмаса, ұтқан жоқ. “Халықтар достығы жасасын!” деп қойып отаршылдар қай кезде де, нақтылы алғанда сол Башқұртстанның өз ішінде башқұрттарды татарға айдап салып отырды. Біз барғанда осы туысқан екі халықтың арасы онша жақсы емес екен... Естимін қазір де оңып тұрмаған тәрізді. Халық санағының нәтижесіне разы болмаған Башқұртстанның негізінен татарлар тұратын ауданы өз беттерімен қайта санақ жүргізіп жатыр. Ойлары, реті келіп жатса, референдум өткізіп Татарстанның құрамына қосылмақ. Мұның аяғы немен тынады? Әрине, жақсылыққа апармайды...

Бұл мәселеде ол кезде Қазақстанымыз да оңып тұрған жоқ еді. Қазақ мектептерінің саны жылдан-жылға азайып, қазақ тілінің халі мүлдем нашарлап, жанымыз жылап жүрген жылдар еді ғой. Башқұрт халқының қасіреті жан-жарамызға түз сепкендей болды...

Бұл сапардағы жалғыз қуанышым – еліміздің ежелгі досы Сайфи Құдашпен таныстым... Әке мен баладай сырластық. Ең бастысы – ол маған Мағжан Жұмабаев жөнінде көп өңгіме айтып берді. Естелік кітабын жазған екен, сол кітапқа Мағжанның өлеңін эпиграф қылып алыпты. Бізде ол кезде Мағ-

жанның атын да ататпайтын. Ал сонау Башкұртстанда жатып Сайфи Құдаш білегін сыбанып, белін буып Мағжан Жұмабаевты ақтауға кірісті. Мәскеуге Орталық Партия Комитетіне хат жазып осындай бір азаматтық өтінішті Димекеннің атына да жолдапты. Жалпы Мағжан Жұмабаевтың туған әдебиетімізге қайта қосылуына Сайфи Құдаштың қосқан үлесі зор. Міне, бұл азаматтық.

Уфа үлкен және жақсы қала екен. Сол шаһардың көркі болып тұрған бір нәрсе бар. Ол – Салауат Юлаевқа орнатылған ескерткіш. Ол ескерткіш ғана емес – символ. Батырлыққа, тарихқа қойылған ескерткіш. Кешегі күнің қандай еді? Бүгінгі күнің қандай? Арасында айырмашылық бар ма, ойсыз ұрпақ? дегендей ат үстіндегі сұрақ. Керемет ескерткіш. Санкт-Петербургтағы Петр біріншіге орнатылған ескерткіштен бір де кем емес...

Авторы бір осетин, алан азаматы. Ұмытпасам, Тавасеев. Бір ғажабы бұл өзі тапсырыспен істеген жұмыс емес, автордың жүрек қалауымен, өз таңдауымен, өз идеясынан, өз ықыласынан туған еңбек. Автор Суретшілер академиясында оқып жүргенде парасатты ұстаздар өз шәкірттеріне:

– Диплом жұмысына объектіні өздерін таңдаңдар, – деп ақыл береді. Осетин жігіті алдымен өз халқының тарихына, өз эпостарына үңіледі. Бірақ солардың бірде біріне қанағат етпей, ақыр аяғында Салауатқа тоқтайды. Салауаттың тағдыры шынында да ғажап! Біреу айтса, көзіңнен жасың сорғалап, егіліп тындайсың. Өзің айтсаң тоқтай алмайсың.

Қысқасы әлгі диплом жұмысының авторы жас мүсінші өз жобасын құшақтап Уфаға келеді. Қазіргі тілмен айтқанда, қалалық әкімшілікте болады. Республика басшыларымен сөйлеседі. Обалы қан-

ша, барған жерінің бәрінде де жылы қабылдайды. Өтініштерінің бәрін орындайды. Ең ақырында өздері де бір өтініш айтады:

— Бұл сіздің еңбегіңіз. Ол бізге қатты ұнайды. Салауат Юлаевқа ескерткіш орнататын кез келді. Құдай қаласа, орнатамыз. Оған республиканың күші жетеді. Енді сіз қаланы әбден аралап, ұқыпты аралап, қарап шығыңыз. Қай жерге орнатқан дұрысырақ болар екен? — дейді. Уфаның орталығын он мәрте аралап шығып, лайық жер таппаған мүсінші:

— Қала қатты өсіп келеді екен. Және мұнымен тоқтайтын түрі жоқ. Құрылыстың көзімен қарағанда күндердің күнінде қаланың орталығы басқа жаққа қарай ауысатын болады. Қазір біз Салауаттың ескерткішін бүгінгі орталыққа орната қалсақ, ол ертең-ақ көп кешікпей шаһардың шетінде қалатын болады.

— Не істеуіміз керек сонда?

— Қаланың орталығын ғана емес, шет жақтарын да ұқыпты зерттеп көрдім. Атақты Ақ Еділдің бір бұтағы қаланы орап, аймалап ағады екен. Сол жерде бір биік төбе бар. Сол төбе тура Салауаттың ескерткіші үшін жаратылған...

— Ойбай-ау ол тіптен шет қой. Онда кім барады?

— Барғанда қандай! Белгілі-белгілі сәулеткерлеріңізбен сырласып көріңіз. Түбінде сол төбенің түбіне облыстық партия комитеті, облыстық атқару комитеті, бір сөзбен айтқанда, саяси-мәдени басшылық көшіп барады. Қаланың өсу тенденциясы солай!

Уфаның және автономияның басшылары ұзақ ақылдасады, ұзақ кеңеседі. Ақыр аяғында мүсіншінің ұсынысын қабылдайды...

Биік төбенің басына орналасқан сол керемет ескерткішке көзім талғанша қарадым. Башқұрт тұмағын киген батыр. Қолында қамшы. Айғыр арындап аспанға шапшып тұр. Ені ен емес, оқтаулы зеңбіректей үңірейген аузын отаршылдарға қарай бұрып қойған.

Қарақалпақстан бір кезде Қазақ Республикасының құрамында болған... Бірақ біздің бүгінін ғана ойлайтын шикі шенеуніктер әкімшілік қарым-қатынасқа қиын деп Қарақалпақстаннан өз еркімен бас тартқан, бұл барып тұрған ақымақтық еді. Бұл жай ғана бере салу емес, туысты және туысқандық идеяны сату, сатып жіберу еді.

Күндердің күнінде сол қарақалпақ халқы жетім қалғандай, өте ауыр жағдайда... Олар бізге тек түркілігімен ғана емес, қай-қай жағынан да жақын. Тілімізде пәлендай айырмашылық жоқ. Ал руларының өзі біздің руларымызбен ұштасып жатады. Ашамайлы, Бағаналы, Байбақты, Қоңырат, Қыпшақ, Қарақыпшақ, Қанжығалы, Қаңлы, Қарамаңғыт, Маңғыт, Сүйіндік, Тарақты, Үйсін деген рулар екі жаққа бірдей емес пе? Осындай ағайын, осындай бауырларды өзбектердің суық құшағына итере салу ешқандай ақылға сыймайды.

Өз басым жүрген жерлерімде, мүмкіндігімше, түркі халықтарының сөздіктерін жинап жүрем. Қарақалпақстанда мен екі рет болдым. Бірінші барғанымда-ақ мен Дәулет Аймұратов деген қарақалпақтан “Қарақалпақша-орысша сөздігін” қалап алдым. Сол сөздіктің құрастырылуына, шығуына үлкен еңбек сіңірген адам, көбімізге белгілі ғалым, профессор Н.А. Баскаков. Сонда сол сөздікте қарақалпақ тайпалары мен руларының тізімі бар. Жоғарыда аты аталған руларды мен осы сөздіктен ал-

дым. Және осы барысымда Мәтен Сейтниязов деген қарақалпақ ақынымен таныстым. Өз басым жалпы ру сұраспайтын адаммын. Әңгіме үстінде сол ақын маған:

– Менің руым Байбақлы! – деді.

Мен елең ете қалдым

– Қайталап айтшы! – дедім.

– Байбақлы!

Қарақалпақтардағы “лы” жұрнағы бізде де бар. Бірақ ол көбіне-көп “ты” болып қатқыл айтылады. Демек, “Байбақлы” біздің тілде “Байбақты”. Сырым Датұлы да Байбақты. Сырым көтерілісі жеңіліс тауып, оның ауылы, руы қуғынға ұшыраған кезде, түгелге жуық сол қарақалпақ жеріне көшіп кеткен. Сырымның сүйегі де сол жақта жатыр. Менің руым да Байбақты. (Он екі ата Байұлы). Сөздің реті келгенде айта кетейін маған өткен жылы қазақтың белгілі суретшісі Салауат Өтемісов:

– Маған бірде Қоңыр, мүмкін болса, тірі Байбақтыны көргім келеді деді. Өкінішіне орай, мен ол кезде сіздің Байбақты екеніңізді білмедім ғой! – деді.

– Ол өзі Байбақты ма еді? Венгрияда жүрген қайдағы Байбақты? Олар осыдан мың жыл бұрын Қазақстанның үстімен көшкен ғұндар емес пе? Соларға ере кеткен ағайындар шығар... Не солардан үзіліп түскен бір түйме шығар...

– Қоңырдың Байбақты екені рас әйтеуір. Кім екендерін ұмытпай, өздерінің кім екендерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған ғой...

– Сонымен ол көзінің тірісінде бір де бір тірі Байбақтыны көрмей кетті ме? Өкінішті... Мен онымен бір-ақ рет жолықтым. Жазушылар одағының кафесінде бір сағаттай отырып коньяк іштік. Қап! –

дедім мен. Сол ру сұраспайтынымға бірінші рет өкініп.

Әңгіме мұнымен де аяқталмайды. Менің әйелім бірде немересін домбыра мектебіне апарып жүріп, сол жерде Қоңырдың әйелімен жолығады. Ол өзінің жалғыз ұлын домбыра үйрету үшін апарса керек. Олар сол жерде танысып, Қоңыр марқұмның әйелі мен ұлын әйелім үйге ертіп келеді. Әйелінің аты Айша, өзі адайдың қызы екен. Қоңыр марқұм дүниеден өткен кезде осы баласына жүкті болса керек. Егер ұл тапсаң, атын Аттила қоямыз деген ғой. Бірақ тағдырдың аты тағдыр, ойда жоқта сапарда жүріп опат болады. Жесірі аман-есен босанып, ұлының атын Аттила қояды. Сөйтіп мен Аттиламен туысқан болып шыға келдім. Өйткені бұл Аттиланың Байбақты екені анық... Пенделік қой... Қоңыр ұлына басқа ат таппағандай, неге Аттила деп атаған? Сол ана әйгілі Аттиланың өзі Байбақты болып жүрмесе деп ойлаймын. Ойлаймын да күлемін.

Бір ғажабы, қайда барсам да мен бір қызыққа жолығам да жүрем. Осыдан он шақты жыл бұрын Анатолияда дүние жүзі түркі халықтарының бас қосқан бірінші құрылтайы өтті. Ол құрылтайға дүниенің түкпір-түкпірінен біраз адам келді. Көптеген жерлерді аралатты. Кісілер көп болғаннан кейін үлкен-үлкен автобустармен жүрдік. Сондай бір сапар үстінде менімен қатар, бірақ басқа орындықта отырған екі түрік маған қарап қойып бір-біріне:

— Ғызыл дері!

— Иә, ғызыл дері! — деп мәз боп отырды. Бір кезде сол екеуінің бірі менің жанымдағы бос орындыққа ауысып:

— Біз Америкадан келген түріктерміз, сіз қайдан келдіңіз? — деді түрікше. Мен өзім филологияны бітірген адаммын. Сөздіктермен жұмыс істеймін. Реті

келгенде өзербайжан және түрікмен ақындарын түпнұсқадан қазақшаға аударғанмын. Бұлардың бәрі де түркі тілінің оғыз тобына жатады. Ұқыпты тыңдасаңыз түсінбейтін ештеңесі жоқ. Оның түрікшесін де төп-тәуір ұқтым.

— Мен Қазақстаннанмын. Қазақпын! — дедім қазақтың қатал дыбыстарын жұмсарта сөйлеп.

— Біз сізді Американың көне тұрғыны, яки ғызыл дерісі екен деп ойлап едік. Аумайсыз солардан. Беткелбетіңіз, әсіресе мұрныңыз, ұзын шашыңыз солардан аумайды. Сіз өзіңіз оларды көрген жоқсыз ба?

— Жоқ, мүмкіндігім болған жоқ.

— Көрсеңіз, өз көзіңізбен көрсеңіз, туысқаныңызды тапқандай боласыз.

— Мүмкін...

Мені көргенде ұйғырлар — ұйғырша, татарлар — татарша сөйлейді. Біздер Мәскеудегі “Арарат” ресторанында бір топ қазақ болып тамақ ішіп отырғанбыз. Бір армян келді де маған армянша сөйледі. Мен армянша бір сөз де білмеймін. Бірақ:

— Пожалуйста! — дедім мен оған орысшалап.

Ол менің жанымда тұрған бос орындықты алды да:

— Спасибо! — деді.

— Сен өзің немене, армянша білетін бе едің? — деді дастарқандас жігітерім.

— Жоқ, білмеймін.

— Білмесең, неге “пожалуйста” — дедің.

— Ол бір қолымен орындықты ұстап тұрып бірдеңе деді ғой. Мен соны сұрап тұр екен деп ойладым. Болжамым дұрыс шықты ғой, көрдіндер!

Кейбіреулер кейде орыс екен деп қалады. Бірде троллейбустың аялдамасында көлік күтіп тұрған-

мын, екі қазақ жігіті келді. Біреуі маған:

— Прикурить есть? — деді орысшалап. Жаңа ғана екеуі өзара қазақша сөйлесіп келе жатқан, ал маған орысша тіл қатты.

— Айналайын, мен өмірі аузыма шылым алған емеспін! Енді шегіп жарытпаспын! — дедім. Ол маған таңдана бір қарады да, әріректе тұрған қазақ қыздарына барып қазақша бірдеңе деп еді, олар орысша жауап берді. Ештеңе түсінбеген сол пұшайман жігіт жолдасының жанына оралып:

— Бүгін өзі не болып кеткен? Орысқа барып орысша сөйлеп едім, ол маған қазақша жауап берді; қазаққа барып қазақша тіл қатып едім, ол маған орысша жауап берді. Түк түсінсем бұйырмасын! — деді.

Тілмен, тілдің тағдырымен ойнауға болмайды!

Тіл — ұлттың ең басты атрибуты, белгісі. Одан айырылған халық ең алдымен ұлттық қасиетінен, ұлттық даралығынан айырылады. Менің пайымдауымда осыны ең бірінші боп сезген және қасарысып күрескен қайсар республика Эстония еді. Аумағының кішілігі жағынан да, халқының аздығы жағынан да ұлт республикаларының ең соңында тұратын Эстония мені кереметтей таң қалдыратын. Міне, сол республикада бір жылдары Қазақстан әдебиеті мен мәдениетінің апталығы өтті. Оны Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары Шәңгерей Жәнібеков басқарып барды. Ал Жазушылар одағының бірінші хатшысы Жұбан Молдағалиев. Ұлттық саясатымыз жағынан біздер мен эстондардың арасы жер мен көктей екен. Барғанымыздан кеткенімізше осыны сезінумен болдық. Екі республика жазушылары бас қосып сұхбаттасқанда бірінші болып Эстония Жазушылар одағының төрағасы жанына аудармашы алып отырып, өзі

эстонша сөйледі. Онысы орысша білмегендігі емес — өздерінің ұлт екендігі, ел екендігін баса көрсету.

Барған елде, барған жерде алдымен кітап дүкендерді аралайтын әдетім бар-ды. Сол ауруыммен Таллинн дүкендерін бір сүзіп шықтым. Эстонша мен түсінбеймін. Маған керегі орыс тілінде шыққан кітаптар. Бірақ ондай кітаптар емге жоқ екен. Жоқ болатын себебі, Эстония орталықта басылатын кітаптарға жалпы тапсырыс бермейтін көрінеді.

Біздің өншілер, өншілер ғана емес, жалпы музыканттар негізінен еуропалық бағдарламамен барған-ды. Еуропаны Еуропамен таңқалдыруға болмайды. Бірақ орталықтан тапсырма осылай берілді ме, әлде өзіміздің пысықайлар, аты қазақ, заты мазақ саяз шенеуніктер солай шешті ме — ұлттық музыкаға мүлдем мән берілмеген.

Ақын-жазушыларға ешкім ешқандай қысым жасаған жоқ. Әркім өзінің қалаған өлеңдерін оқып, көңілдегі ойларын ортаға салды. Менің “Қызыл кітап” деген өлеңім бар еді, оны кезінде “Жұлдыз” жариялауға батылы бармай, өзіме қайырған-ды. Мен оны орысшаға аударып, Ленинградтың “Звезда” журналына бастырғанмын. Соны көргенде сол кездегі “Жұлдыздың” редакторы Бекежан Тілегенов өзінің қорқақтығы үшін менен кешірім сұраған еді. Эстондармен кездесу кешінде мен сол өлеңнің орысша аудармасын оқыдым. Кештің соңында өзімізбен бірге жүрген Леонид Кривошеков:

— Өлеңің жақсы екен, аудармасы да маған ұнады. Өзің де мықты оқыдың! — деп құттықтады. Өлеңнің жақсы екенін ішім сезетін. Бірақ мықты оқығаныма күдігім бар. Әйтсе де Кривошеков “өте жақсы оқыдың” деп айтқанынан қайтпады.

Сол кештен кейін эстон өріптестерімнің маған деген көзқарастары да өзгеріп қалды-ау деймін. Маған деген ізет-ілтифаттары мүлдем басқаша бола бастады. Мери Лернет деген бұрыннан таныс жазушысы мені іздеп келді. Үйіне шақырды. Ол Қазақстанда айдауда болған “ұлтшылдарының” бірі. Алматыда жүрген жерінен Мұрат Әуезов біздің үйге ертіп келіп қонақ болып кеткен-ді. Кейін Кеңес өкіметі ыдыраған кезде сол Лернет егемендік алған Эстонияның алғашқы президенті болып сайланды.

Бұл сапарда біз Кеңестер Одағындағы ең көне оқу орны – Тарту университетінде болдық.

Көрнекті эстон жазушысы, КСРО Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтардың иегері Юхан Смуулдың туған аралы Мухуда, оның кіндік қаны тамған Когува деревнясында болдық. Бұл сыйлықтарды кімдер алмаған! Алуға лайықтылар да алған, лайықты еместер де алған. Сол лайықты жазушының бірі – осы Юхан Смуул. Оның “Мүз кітабы” маған қатты әсер еткен еді. Шұрайлы шығарма еді. Сол кітап арқылы мен эстон халқын да жақсы көріп кеткенмін. Бір ғажабы, бұл халық – қайсар халық. Бұл халықтың тілі угро-финдер тобына жатады. Ал оларға ең жақын халық, бір ғажабы, өзімізге таныс ханты-мансылар. Таң қаласың. Бірақ таң қалатын нәрсе өте көп. Ертеректе қазіргі Мәскеу орналасқан төңіректе финдер тұрған. Ал Берлин орналасқан жерде бір кездері орыстар, шығыс славяндары өмір сүрген. Ұлы босқын (Великое переселение) кезінде дүние жүзінің халықтары атамекендерінен қол үзіп, қайда барып тоқтағандарын өздері де сезбей қалған. Юхан Смуул Антарктидаға бара жатып, Австралияға жолай соғады. Сонда Аделаида деген жерде алты жүз эстон тұрады екен. Эстония қайда, Австралия

қайда? Көз алдыңызға елестетіп көріңізші! Міне сонда, пәленбай шақырым жердегі бір бейтаныс әйелмен сөйлесіп көргенде, Юхан одан:

– Шешеңіз кім болады? – деп сұрайды.

– Неміс қызы! – деп жауап береді ол.

– Ал өкеңіз ше?

– Орыс!

– Сонда сіз кім боласыз?

– Кім болушы ем? Эстонмын, әрине! – деп жауап береді.

Біздерде өкесі қазақ, шешесі қазақ ағайындардың өздері де қазақпын деп айта алмайды. Өйткені қазақпын деген сезімнен жұрдай. Біздерді құртып жүрген міне солар...

Кейде жаның жүдеп, жүрегің қан жылайды. Осы біз қашан Ел боламыз? Осы біз қашан Қазақ боламыз деп түнімен дөңбекшисің. Эстон деген сөз, Өзбек деген сөз, мысалы ұлттың аты ғана емес – елдің басын біріктіретін ұран. Ал “қазақ” деген сөз әлі ұранға айнала қойған жоқ. Біздерге өкінішке орай, ұлттың атынан гөрі рудың аты қымбаттау. Қазақ тарихында рудың атқарған қызметі үлкен. Оны түсінемін. Бірақ енді ол кертартпа күшке айналды. Бара-бара ол қазақ деген халықтың, ұлттың, мемлекеттің тұтастығына зиян келтіруі мүмкін.

Өз басым, жасырмаймын, туысқандықты қатты бағалаймын. Ол біздің ең жақсы қасиеттеріміздің бірі. Бірақ туысқандық дегенді дұрыс түсінуіміз керек. Мысалы, біз айтып отырған Эстонияда Эйнерлер (бұларда фамилия ру есебінде ғой) ХІХ ғасырдан бастап шіркеу кітаптары арқылы қазбалап отырып, 1683 жылдардағы өмір сүрген аталарына шейін тапқан. Осы іздеу, зерттеу, мұрағаттарға үңілу арқылы Эйнер үрім-бұтақтарының

картасын жасаған. Сол құжаттар бойынша, Эйнерлер Эстонияның он үш қонысында, Эстониядан тыс КСРО-ның жиырма төрт елді мекенінде өмір сүретін болып шығыпты. Олардың біразы бүгінде он шақты ұлттың құрамына сіңіп үлгерген екен. Біразы орыс, біразы латыш болып кеткенге ұқсайды.

1811 жылы Хиуа хандығы қарақалпақтарды Сырдың төменгі етегінен олардың қазіргі соңғы мекеніне шейін ысырып, қуып тыққан. Бұл халық бүгінде тығырыққа тірелген. Өте ауыр халде. Күндердің бір күнінде олар ұлт ретінде мүлдем құрып кетуі де мүмкін. Ерте ме, кеш пе оларды өзбектер жұтып тынады.

Соңғы жылдарға дейін сахалар да (якуттар) өздерін-өздері басқарып, өз байлықтарының орталықтан (Мәскеуден) қалған сарқытына мәз болып өмір сүріп жүрген. Соңғы сайлаудың бірінде президенттіктен айырылды. Қазір орыс басқарады.

Осындай қауіп Башқұртстанның басына да төніп. Президенттіктен олар да айырылып қала жаздады.

Біз білетін, біз әңгіме қылып отырған аз халықтың, аз ұлттың ішінен өзірше айдаһардың аузынан жырылып шыққаны эстондар ғана.

Осылардың қай-қайсысы да біздер үшін сабак болуға тиіс.

Естеліктің дәл осы тұсында Константин Симоновтың бір шумағы есіме түсіп отыр:

В нас есть суровая свобода:
На слезы обрекая мать,
Бессмертье своего народа
Своею смертью покупать.

Ел бостандығы, халық бақыты, ұлттық арман ешқашанда арзанға түскен емес.

Мәскеу – Алматы бағытымен ұшып келеміз. Бүкілодақтық жазушылардың кезекті бір съезіне келеміз. Арамызда қонақ ретінде шақырылған төрт-бес ақын-жазушы бар, қалғандарымыз түгелдей делегатпыз. Жалғыз ұшқаннан гөрі көпшеп ұшқан ғанибет. Қатар-қатар отырып уақыттың қалай өткенін де сезбейсің. Мен ұшақтың сол жақ қапталында иллюминатордың түбінде отырмын. Астананың үстінде ұшып жүрміз. Қонатын да кезіміз болған. Өне қонамыз, міне қонамыз деп қобалжып отырмыз. Менің орным дөңгелектің (шассидің) дәл үсті екен. Әлсін-әлсін тыр-тыр етеді. Сәл тоқтайды да қайтадан тыр-тырлайды. Біраздан кейін түсіндім. Самолеттің бауырындағы бүгіп алған шассиі шығайын дейді шыға алмайды, шығайын дейді шыға алмайды. Біраз уақыт өтті. Мәскеуді шыр айналып ұшып жүрміз, ұшып жүрміз.

Алматы рейстері көбіне-көп Внуково аэропортына қонады. Неге екені белгісіз әуелден солай. Бір кезде стюардесса ұшақ Шереметьеваға қонады деп хабарлады. Терезенің түбінде отырған адамның бір артықшылығы – бөріне қарап, бөрін көреді. Байқаймын, астанада жаңа ғана нөсер құйып өткен сияқты. Айнала шалшық, айнала көлшік. Қаптаған “жедел жәрдем” көліктері. Көп болғанда да көп. Кәдімгі бір автопарк. Қысқасы, бір сағаттан артық ұшып әрең дегенде қондық. Қонғаннан кейін барып білдік. Шассиіміз шықпай қойғаннан кейін диспетчер ұшқышқа бензинің біткенше ұш, біткеннен кейін барып шалшыққа қон деп бұйрық бергенге ұқсайды. Әлгі қаптаған “жедел жәрдем” көліктері сол қауіпті жағдайға байланысты

шақырылған болып шықты. Бірақ жаратқан жар болып, аман-есен қоныппыз. Менің мұндай ұзақ сапарларда үнемі қалтамда жүретін бармақтай ғана сувинир Құраным болатын. Енді ғана байқадым: сол қолымда жүр. Құдайсыз заманда туып төңірін мойындамай өскен атеист “батырың” жаны қысылғанда “Құранға” жармасқан ғой! Өзімнен өзім күлген болдым. Бірақ ол қайбір жетіскен күлкі дейсің. Қанша дегенмен, Алланың арқасы болуы керек, аман-есен Жер-ананың құшағынан бір-ақ шықтық...

Бұл менің аспан апатынан бірінші рет аман қалуым емес. Екінші рет. Бірде, қай жылы екені есімде жоқ. Бір үлкен тойға барған болуым керек, Орал аэропортында барлық тексерулерден өтіп, самолетке отырып, құрыш қанат құсымыз біраз жүгіріп барып тоқтады.

— Самолет ұшпайтын болды. Техникалық себептерге байланысты бұл ұшақ бүгін ұшпай, ертең ұшады...— деді. Сөйтіп, самолет қарқын үстіне қарқын алып, жерден көтеріле бергенде дөңгелегі өртеніпті. Біз түскен кезде оның әлі де сөніп үлгере қоймаған түтінін көрдік. Егер біз сол ұшқаннан ұшып кеткен болсақ, Алматыдан емес, о дүниеден бір-ақ шығады екенбіз.

Ежелгі заманда Анахарсис деген бір данышпан айтқан екен: “Адамдардың үш түрі бар: бірі — тірілер, бірі — өлгендер, бірі — теңізде жүргендер” деп. Сол үшіншісін — теңізде жүргендер емес, көкте жүргендер деп өзгертсек дұрысырақ болар еді.

Өлім дегенің өлім. Одан қаймықпайтын адам жоқ шығар. Ерте ме, кеш пе — алатын ажал қайткенде де алып тынады, өрине. Әйтеуір бір келетін өлімге мойынсұну — жасықтық емес. Оның өзі

адами ақылдың белгісі. Одан қорқып керегі жоқ. Шынын айтсақ, адамның көбі мен өлемін-ау деп қайғырмайды, артымда қимастарым: бала-шағам, көп жыл отасқан қосағым, жақын-жуығым, дос-жарандарым қалады-ау деп қайғырады. Оның үстіне біздер, өнердің, сөз өнерінің өкілдеріміз... Ана шаруам бітпей қалды-ау деп, мына шаруам бітпей қалды-ау деп өкінуіміз мүмкін... Міне, осындай ойлар бірінен соң бірі келіп, сол түні мен біразға шейін ұйықтай алмадым.

Бала кезімде және бозбала кезімде маған ажал екі мәрте ит болып жармасқан-ды. Бірінші рет біздің үйден үш-төрт шақырым жерде тұратын қойшы нағашыма барам деп адасып кетсем керек, басқа бір шопанның отарына тап болыпшын. Мені алыстан байқап қалған нағыз бөрібасар, тайөгіздей үлкен төбет маған қарай бет алып, құйындатып келе жатты.

— Таусоғар! Таусоғар! — деп айқайлаған иесін тыңдамай екпіндетіп келіп те қалды. Бастауыш сыныптарда оқып жүрген тіптен бала кезім. Қорыққаннан даусым да шықпай, тіптен қашуға да шамам келмей, ес жоқ, түс жоқ телміріп тұрып қалсам керек. Әлгі алапат үлкен ит құйындатып келіп жетті де ұрып өтті. Мен, әрине, бірден ұшып түстім. Ұшқанда да қалпақтай ұштым. Бір емес, бірнеше мәрте аунап тұрған тәріздімін... Бір мезгілде жан ұшырып иттің иесі де келіп жетті. Құлауын құлатып, бірақ таламағанына таңқалған қойшы итін ұстап, ырсиған аузын ашпақ болып еді, аша алмады.

— Е-е-е! — деді ол. — Бәсе, жағың қарысып қалған екен ғой. Әйтпесе,.. Әйтпесе, бұл адам түгіл, қасқырдың өзін жүндей түтетін дүлейдің өзі емес

пе? Құдайың бар екен? Құдайың! — деп үйіне алып барды. Айран-майран беріп, жағдайымды айтқаннан кейін нағашымды таниды екен, атына мінгестіріп, апарып салды!

Бір ғажабы, осыған ұқсас бір жағдай студент кезімде екінші рет қайталанды. Алматыда пәтерде тұратын бір-екі жерлесім бар-ды. Соларды іздеп барғам. Ол үйдің де үнемі байлаулы тұратын қабаған иті болатын. Үргенінің өзі үрей. Сұсты. Қорқынышты қасқыр ит. Үйге кіретін есіктен аулағырақ жерде шынжырлаулы тұрады. Бейтаныс біреу-міреуді көргенде, ата жауын көргендей аузынан суы ағып, көзі қанталап кетеді. Бар күшқуатымен жұлқынғанда темір шынжыр шыдамай бір жерінен үзіліп кетердей. Зәрең кетеді... Бұл жолы сол шынжыр шынында да үзіліп кетті. Бітім деп ойладым. Қалай қорыққанымды, қалай сасқанымды суреттеп жеткізу мүмкін емес! Бірақ, бір ғажабы, мен ғана емес, үзіліп кеткен кезде, не істерін білмей, иттің өзі сасқан сияқты, құйрығын бұлғақтатып, қыңсылап кері қашты. Үйшігіне кіріп, иесі шыққанша жатып алды. Иесі шығып еді, құйрығын бұлғақтатып жетіп келді. Маған тіпті мән берген жоқ.

— Невероятно! Невероятно! Как он сорвался! Как он не разорвал тебя! Странно! Странно! — деді қожайыны.

Шынжыры үзіліп кеткен, босанған иттің, долы иттің мені қаппағаны менің де ақылыма сыймайды. Мен өзі ит жылы туғанмын. Соның бір қатысы жоқ па екен деп те ойлаймын. Солай болуы да мүмкін ғой. Бұл өмірдің құпиясына кім жетіп болған.

“Японцы” деген кітаптың ит жылы туғандар жөнінде мынандай бір сөзі бар: “Всеми прекрасными

человеческого характера, по японским поверьям, рождение в год Собаки. Собака лояльна, верна, честна, в ней развита чувство долга... Она великодушна и бескорыстна... Она не любит всякие сборища, толпу.

Люди, рожденные в год Собаки, всегда были поборниками справедливости. Любая несправедливость вызывает у них протест и они бросаются в бой за правое, по их мнению, дело... Собака бывает хорошим руководителем в промышленности, активным профсоюзным деятелем, воспитателем. Но чем бы она ни занимается, она остается идеально честной..."

Осы мінездеме менің де болмысыма сәйкес келеді деп батыл айта аламын. Жүз миллион жапон халқы бұл түйінге тектен-текке, қалай солай келе салмаған шығар.

Негізгі әңгімеме қайтып оралайын. Жоғарыда жазып өттім. Аспан апатынан аман қалып, қонақ үйге келіп орналасқаннан кейін, шынында да көңіл күйім бола қойған жоқ. Өңшең бір қиын кездерім, ауыр кездерім есіме түсіп дөңбекши бердім. Ал ондай күндер менің басымнан көп өткен. Өлім аузынан қайтқан сәттерді еске түсіру – өлім аузына тағы бір барып қайтқанмен бірдей... Бірақ естелік адамға бағынбайды...

Заманның түзу кезінде Қара теңізге жиі-жиі барып тұратынбыз. Менің өзім өзен бойында туып, бүкіл балалығым сол өзеннің жағасында өткен. Жақсы малтым. Қара теңіз – ұлы теңіз. Сол ұлы теңіздің біраз жеріне шейін жүзіп барып жалғыз өзім шалқамнан жатып дем алатынмын. Сөйтіп жан рақатына батып, жүзіп жүргенімде бір аяғым құрысты да қалды. Құрысқан жер күр сіресіп қана қалмайды,

арқан ескендей бүкіл бұлшық етінді бұрап денен ұршықша айналады. Мұндайда адамға ең керегі сабыр. Үрейге берілсең – су түбіне кеттің. Құдай сақтағысы келген болуы керек, сірә. Қиын да болса сабыр тұтып, су ішінде шыр айналып жүріп, құрысқан аяғымды уқалауға кірістім. Теңізшілер әдетте ішкиіміне (трусигіне) түйреуіш қадап жүреді. Құрысқан жеріңе түйреуіш шаншысаң, құрысқаны бірден тарайды. Менде түйреуіш жоқ. Енді не істеймін. Бар болғаны жанымды салып, уқалай бердім, уқалай бердім. Абырой болғанда сол әрекетімнен нәтиже шығып, аман-есен жағаға жеттім.

Бала кезімде де су мені бір рет жұтып қоя жаздаған. Онда жағалауда мал суаруға келген бейтаныс біреу көріп қалып, ажалға ара тұрған еді. Енді міне, екінші рет...

“Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің” дейді қазақтар. Ең бір қиын, ең бір қауіпті сәтті мен екінші курста оқып жүргенде басымнан кешкенмін. Күздің қара суық күні еді. Екінді ауып бара жатқан шақ. Қасымда өрі курстас, өрі қаламдас, көңілдес ақын досым Еркін Ібітанов бар. Жиырма сегіз Панфиловшылар паркіне кіріп келе жатқанбыз, қақпадан өте бергенде алдымыздан сақалмұрты әбден өскен, жейдесінің жеңі түрулі, қолсағатынан шынтағына шейін қалың жүн қаптап өскен бір дүлей жігіт ойқастап шыға келді. Қай ұлттың, қай халықтың өкілі екені белгісіз. Анығы – әйтеуір қазақ емес. Орысша бірдеңелерді айтып, менің шыбықтай жіңішке білегіме жармаса кетті. Екі көзі қып-қызыл, қанталап тұр. Қолдары да қуатты екен, сіңірлі саусақтары сығымдап алып барады. Көзіме бірден түскені – селебе пышақ. Бәрі оқыс, бәрі тез болғаны соншалық, тіпті көдімгідей қорқып та

үлгере алмадым. Құдай маған о бастан еңгезердей дене бермеген. Мектеп бітіргеніме де бір-екі жыл. Небары екінші курстың шәкіртімін. Сидиған арықпын. Оның үстіне жартылай ашпын. Жел соқса ұшып кеткелі тұрмын. Освенциумнан осы жаңа ғана шыққан шынжау еврей сияқтымын. Оған, әлгі тұла бойы жүн-жүн болған жабайы күшке қарсы тұрар қауқарым жоқ. Ол өткір көзімен ішіп-жеп тесірейе қарады да “мына мелюзганы өлтіріп абырой алмаспын” дегендей қысқаштай қуатты қолымен сілкіп-сілкіп итеріп жіберді. Әлденеден секем алды ма, әлде бірдеңені байқап қалды ма, парқтың күнбатыс қақпасына қарай жүгіре жөнелді.

Қасымдағы Еркінге қарасам қызыл шырайлы бетінен қаны қашып, боп-боз боп кетіпті. Ол менен де гөрі қаттырақ қорықса керек, тілі күрмеліп қалыпты. Біразға шейін сөйлей алмады.

Өстіп анда-санда бір үркітіп, бір қорқытып қойып, тағдыр мені өзірше аман сақтап келеді. Рас, алпысқа тола сала, дәлірек айтсам, алпыс бір жасымда, яки мүшелімде менің жүрегіме қаяу түсті. Содан бері мен ЭКГ-ден қорқамын. Он кардиограмманың тоғызы ойбай салып, безектеп тұрады. Мені қойшы, менен бұрын дәрігерлердің зөре-құты қашып, жатыңыз, емделіңіз деп бөйек болады. Солардың талабымен ауруханаға бірнеше мәрте жатып шықтым. Құдайға шүкір, өзірше жер басып жүрген жайым бар.

Қалай қабылдауға, қалай түсінуге болады? Осының бөрі бірінен кейін бірі келген қабат-қабат кездейсоқтық па? Егер мән-мағынасы ұқсас қауіпке толы құбылыстар бір емес, бірнеше мәрте қайталанса, ол өзі жай ғана кездейсоқтық емес, заңдылық болып шықпай ма? Ал егер заңдылық болып шық-

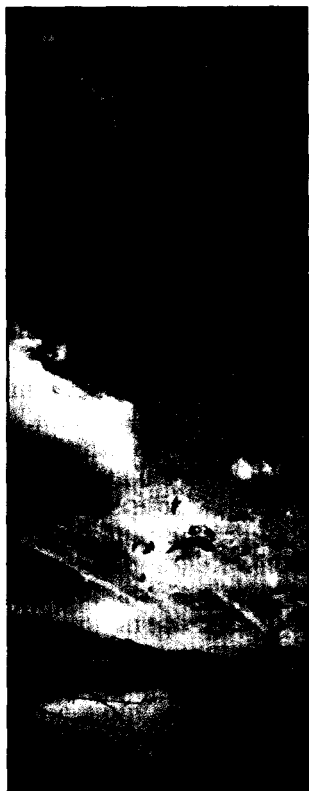
са, мені осынша аласапыран, алақұйын жағдайдан аман алып қалып, желеп-жебеп жүрген қандай күш, қандай күдірет?

...Біраз дүние жазылды. Жазылмағаны бірақ одан да көп. Үш-төрт есе көп. Оның да себебі жоқ емес. Өйткені, кейіпкерлерімді, көргендерім мен білгендерімді барынша сұрыптап алдым. Біреу-міреуді ренжітетін, шала-шарпы білетін немесе көңілім қаламаған дүниелерді кейінге қалдыра тұрғанымды дұрыс деп таптым. Қысқасы, қағазға түспей қалған естеліктерді, байқаймын, енді жазып жарытпаспын. Ең басты себебім — шаршадым. Елу жыл бойы үзбей жазып келемін. Мәңгілік двигатель төрізді жұмыс істеппін. Бірер күн, бірер апта, бірер ай қағаз-қаламнан қол үзіп қалған кездерім болған шығар, бірақ он екі ай, яки бір жыл жазбай кеткен кезім болған жоқ.

Заманымыздың ең әйгілі жазушыларының бірі Жорж Сименон осыдан бірнеше жыл бұрын жетпіске толды. Бельгия оны мемлекеттік деңгейде кереметтей атап өтті. Жетпіске келген жазушының жетпіс томын басып шығарды... Міне сол кезде Жорж Сименон бір журналиспен сұхбаттасып отырып: “Шаршадым. Енді жазғанды қоямын!” деп айтып қалды және айтқанын істеп сол кезде тірі, ауру анасының басында отырып, шешесін бақты, күтті. Анасы дүние салғаннан кейін “У изголовия матери” деген кітап жазды. Менің анам осыдан төрт-бес жыл бұрын ғана қайтыс болған... Демек менде ондай қауіп жоқ. Дем алсам деген ойым бар...

Космос

Отызыншы жылдар ойраны

Мерзімдік баспасөздің куәландыруына қарағанда комсомол-жастардың алпыс тоғыз пайызы жеке адамдарға табыну және Сталиннің өзі саналы түрде жүзеге асырған қиямет-қайым қақында алаңсыз қопара жазуды қаласа, он сегіз пайызы мұндай әшкере мақалалар социалистік қоғам идеалына кәдімгідей сенімсіздік тудырады деп есептейді екен. Ал аға буынның басым көпшілігі, кейбір жерлерде тіпті түгелге жуық, “халықтар көсеміне” шаң жуытқысы келмейді. Негізінен, отызыншы жылдардың екінші жартысынан басталып, елуінші жылдардың бас кезіне шейін үздік-создық жалғасып келген қанды қасапқа Сталиннің өзі емес, оның айналасы кінәлі дегісі келетіндер әлі күнге аз емес.

Осы өткен жазда қаламызға Қарабұтақтан келіп демалып жатқан ескі интеллигентпен таныстым. Көп жылдар бойы Кеңес қызметінде болған, көзі ашық көңілі таза сол азаматтың Сталинге деген мызғымас махаббаты мені қатты таң қалдырды. Бірақ қуантпады. Ақылға сыймайтын бір жәйт: әлгі қайсар қазақтың өз әкесі де, әйелінің әкесі де отыз жетінші жылы “халық жауы” деген маскара айып тағылып, жазықсыздан-жазықсыз атылып кеткен... Сөйте тұра:

– Сталин көп нәрсені білген жоқ, білсе олай істемеген болар еді! – дейді.

Отызыншы жылдары оқыс бас көтерген лағынет нәубетке тек қана Ягода, Ежов, Берия, Абакумов, Мехлис, Вышинский, Ульрих, Каганович, Шкирятов,.. сияқтылар ғана кінәлі. Олардың не істеп, не қойғанынан Сталин мүлдем хабарсыз болды деу тіптен ақылға сыймайды. Ауыл-аймақ, көрші-көлемінен басқа ешкім таныс емес бір Иван мен Микола, бір Мәмед пен бір Карапетті, бір Ян мен бір Василь, бір Тәшмәт пен бір Сейсенбайды үн-түнсіз айдап кетіп, үн-түнсіз атып тастағанын Сталин білмесе білмеген шығар. Тіпті білмей-ақ қойсын!

Бірақ!..

1897 жылдан партия мүшесі, профессионал революционер, тарих, философия, қоғамтану мәселелеріне байланысты бес жүзден артық ғылыми еңбек жазған әйгілі оқымысты Владимир Иванович Невскийді /Сицаны/ қалай қамап, қалай атып тастағанын Сталин білмей қалыпты дегенге кім сенеді?!

Кеңестік генетика ғылымының іргетасын қалаған аса әйгілі ғалым Николай Иванович Вавиловтың қалай ұсталып, қалай опат болғанын Сталин аңғармай қалыпты дегенге кім иланады?!

1923-1928 жылдарды қамтитын алғашқы бесжылдық жоспардың негізгі жетекшісі Николай Дмитриевич Кондратьев ше?! Мерзімдік баспасөз бен жалпы әдебиетте “Кондратьевтің жылдығы” аталған бұл кезең және оның авторы Сталиннің есінен оп-оңай шығып кетуге тиіс емес. 1938 жылдың ақырабында ол да атылған!

Ал Плетнов ше?! Жалғыз ол ғана ма?! Г.К. Орджоникидзенің шын мәнінде неден және қалай каза

тапқанын, яки ол кездің мемлекеттік құпиясын барынша жақсы білген бір де бір дәрігер, бір де бір куәгер аман қалмаған. Д.Д. Плетновты қудалау бұл оқиғадан гөрі ертерек басталған. 1937 жылдың сегізінші маусымында бір орталық газет “профессор Плетнов сүзек ауруынан жаңа ғана айығып келе жатқан бір бикештің емшегін қыршып алды...” деп ашықтан-ашық жала жапты.

Сұмдық па? Сұмдық емес пе!

Әйгілі академиктер Д.Н. Прянишников, П.Л. Капица, отандық пенициллинді ойлап тапқан белгілі микробиолог З.В. Ермоловалар болмағанда Л.Д. Ландау, С.П. Королев, А.Н. Туполев, Л.А. Зильбер секілді ұлы оқымыстылардың қасиетті сүйектері қай жерлерде шіріп жатар еді!

Дүние жүзі сыйлайтын Эптон Синклер тәрізді талантты тұлғалар ара түспегенде Сергей Михайлович Эйзенштейннің күні не болар еді?! “Александр Невский” /1938/, “Иван Грозный” /1943-1946/ іспетті классикалық көркем фильмдерін көрер ме едік, көрмес пе едік?!

Сол ұлы режиссермен қай жағынан да терезесі тең Всеволод Эмильевич Мейерхольдтың бүкіл “күнәсін” анықтауға және оның жарық дүниеден аттанып кетуіне небары жиырма-ақ минут уақыт кеткен...

Исаак Эммануилович Бабельдің азаматтық һәм жазушылық тағдырын “әділ” шешуге Ульрих сияқты жендеттер одан да аз уақыт бөлген...

“Дружба народов” журналының қызметкері Эдуард Белтовтың жинаған материалына қарағанда отызыншы жылдары ұзын-ырғасы мыңнан артық ақын-жазушы жаппай опат болып, соншалықты әдебиетші айдаудың азабын шеккенге ұқсайды.

Қаза тапқан сол бір мың жазушының жеті жүзге жуығы одақтық және автономиялық республикалардан болса керек.

Жиырмамыншы-отызыншы жылдардағы әдеби процеске белсене араласқан украин жазушыларының бес жүздейі репрессияға ұшыраған.

Армения Жазушылар одағы өзінің арқа сүйерқырық бір ақын-жазушысын жоғалтқан.

Удмуртия, Алтай өлкесі, Солтүстік және Оңтүстік Осетия жазушылары түгелге жуық кеткен.

Атылғаны бар, азаптан өлгені бар — сол мыңдаған жазушының қудалауына, қамауына себеп болған, қажетті документтерге қол қойған өзәзіл әдебиетшілер де жоқ емес. Сондай қиямет-қайым аласапыран заманды басынан кешкен қасиетті қаламгердің бірі Александр Александревич Фадеев... 1956 жылы он үшінші мамыр күні өзін-өзі атып өлтірді. Партиямыздың жиырмамыншы съезінен кейін мезгілсіз қаза тапты демесек, ол да сол отызыншы жылдардың құрбаны еді! Кейбір әріптестерінің жер аударуына амалсыз келісім берген кіріптар басшы, бірақ арлы азамат өз ожданы алдында өзіне-өзі үкім шығарады. Ал біздің арамызда...

Ешқандай мемлекеттік мәселе шешпейтін, өкімшіліктен әбден аулақ ақын-жазушылардың хал-жағдайлары осындай болғанда ел басқарып жүрген партия-кеңес қайраткерлерінің күндері қандай болмақ?!

1924-1925 жылдары Саяси бюроның құрамына кірген жеті революционерден отызыншы жылдардың басында Сталиннің өзінен басқа бір адам қалмапты! Бұл не деген сөз? Бұл — сол кездері Сталин және оның жандайшап мүридтері саяси және мемлекеттік төңкеріс жасап, айналаларын лениндік

бағыттағы таза революционер-коммунистерден мүлдем бөліп үлгерді деген сөз. Ол тұстары басқа басқа, тіпті Владимир Ильичтің өлерде жазып кеткен партиялық хатын өз үйінде жай сақтағаны үшін талай адам атылған немесе түрмеде шіріген.

Ол-ол ма!

1937-1938-ші ақтандақ жылдары Қызыл әскердің отыз бес мыңға жуық командирі және Бас Штаб офицерлерінің тең жартысы Сталиннің бұйрығы бойынша түгелдей оққа ұшқан. Жаудың оғы емес өз оғымызға! Сексен бес корпус командирінің тең жартысы, он бес әскери қолбасшының он үші, бес маршалдың үшеуі құрбандыққа шалынған. Белгілі публицист Эрнест Генридің жазуына қарағанда жоғарғы дәрежелі командирлік құрамының үштен екісін өз қолымыздан құртыппыз. Мұны да Сталин білген жоқ дейміз бе?

Төбе шашың тік тұратын бір факт: М.Н. Тухачевский, И.Э. Якир, И.П. Уборевич тәрізді дарынды қолбасшыларды Я.И. Алкснис, В.К. Блюхер, П.Е. Дубенко сияқты солардың өздеріндей талантты әріптестеріне соттатып, Сталин олардың өзін көп кешікпей әлгі ағайындардың артынан жіберген.

Сұмдық па? Сұмдық емес пе!

Әрине, сұмдық! Бірақ Сталин бұған да қанағат етпеген. Бүгінін ғана емес, ертеңін де қауіпсіздендіру керек деп есептеген! Ал Ертең, яки келесі жастардың, комсомолдардың қолында. Ендеше оларды да сау қалдыруға болмайды! Бүкілодақтық Лениншіл Жастар Одағы Орталық Комитетінің кешегі, бүгінгі хатшыларының ешқайсысына сенуге болмайды! Күдіктің аты күдік: Оскар Рывкин, Лазарь Шацкин, Петер Смородин, Николай Чаплин, Александр Косарев қыршындарынан қиылып, атуға ке-

сілген Александр Мильчаков қана кездейсоқ аман қалған... Айдаудан емес, ажалдан!

Ішкі жауды осылай ойрандап болған соң Сталиннің “қырағы” гвардиясы бауырлас компартияларды, Коммунистік интернационалды талқандауға кіріскен.

Фашисттік Германиямен өзара шабуыл жасамау қақында шартқа отырар алдында, Гитлерге жақсатты көріну үшін, оның сеніміне кіру мақсатында, Германия Коммунистік Партиясының бір топ басшыларын Х.Эберлейн, Г.Реймеле, Г.Нойман, Ф.Шульте, Г.Киппенбергер сияқты саяси күресте шыныққан жауынгерлерді отыз жетінші жылдың алғашқы жартысында-ақ қамап үлгерген. Парижде тұрған кейбіреулерін алдап шақырып алған.

Югославия компартиясынан М. Горкич, М. Филипович, кейінірек Чопичті; Польша компартиясынан Э. Прухняк, Я. Пашин, Ю. Ленский, М. Кошутскаяны; венгр Бела Кунды; Финляндия компартиясының негізін қалаушы Г. Ровно мен А. Шотманды; Румыниядағы жұмысшы қозғалысының белсенді басшыларының бірі А. Доброджану-Геряны, КСРО-ға көшіп келген біраз болгар коммунистерін отыз жетінші-отыз сегізінші жылдардың қомағай өңеші бір-ақ қылғыған.

Грекия компартиясының Бас секретары А. Кантас пен Иран компартиясы басшыларының бірі, Коминтерін атқару комитетінің мүшесі А. Сұлтан-заде де солардың кебін киген.

Қапыда кеткендердің ішінде Владимир Ильичті тура ажалдан арашалап, кезінде өзін ойланбай оққа тосқан швейцар интернационалисті Фриц Платтен. Ол 1938 жылы қамауға алынып, 1942 жылы лагерь лазаретінде дүние салған.

Сұмдық па? Сұмдық емес пе!
Осының бәрін Сталин білмеді дегенге кім сенеді!
Әрине, біледі. Білгенде қандай!

Сталин ғана емес, басқалар да біледі. Бірақ білгенде не істейді! Не істей алады?! Түбінде бір пәле шықса осылардан шығады-ау дегендей Калинин мен Молотовтың әйелдерін қамауға алып, Кагановичтің өзімен бір туған бауырларын түрмеге қамап /біреуі өзін-өзі атып өлтірген/, бәрін бірдей кіріптар ғып, тырп еткізбей ұстаған. Осының бәрін өз көздерімен көріп, түк істей алмай, тығырыққа тығылып, амалдары құрыған Г. Орджонидзе, М. Томский, Я. Гамарник секілді сезімтал коммунистер абақтының азабын шеккенше атылып өлгендерін дұрыс көрген. Мұндай қым-қиғаш оқиға, қып-қызыл қанды сюжет Шекспирдің де түсіне кірмеген шығар!

Ал КСРО Бас прокуроры А.Я. Вышинскийдің өзі бір кездері Ленинді тұтқындау жөніндегі ордерге қол қойған қарабет болса, мына істеп жатқандарымыздың бәрі бірдей қиянат деп қалай айтпақ! Бұл драманың бас режиссері Сталин жолдас оның бәрін жақсы білген, жақсы түсінген!

Тіршілік қаншалықты қиын, қаншалықты қиямет болған күннің өзінде өмірден қол үзу одан да гөрі қиындау! Бірақ, соған қарамай, отыз жетінші жылдары өзін-өзі атып өлтіру — қиянатқа қарсы күрестің белгілі бір формасына айналған. Қаншалықты жанның ашыса да, қаншалықты емірене егілсең де кейбір ағайындардың өзін-өзі атып өлтіргендері тіпті дұрыс болған ба деп те ойланасың. Өйткені нағыз тозақ о дүние ғана емес, осы дүниеде Ежов пен Берияның түрмесінде екеніне талайлардың көздері жеткен.

Профессор Н.Д. Кондратьевті бірнеше тәулік бойы есін жиғызбастан, кірпік ілдірместен шақши-

ған жарық шамның астында ұстаса, Н.И.Вавиловты күніне он сағаттан тік тұрғызып жауап алған. Бұл азап бір емес, екі емес, төрт мәрте қайталанған. Бір кездегі КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Орталық Комсомол Комитетінің хатшысы В.Ф.Пакина тасбауыр тексерушілердің алдында бірінші күн нәр татпастан отыз алты сағат, екінші ретте елу сегіз сағат аяғынан тік тұрған.

Лефортов түрмесінің бір кездегі қызметкері Розенблюмның айтуына қарағанда сол тұстағы Сыртқы Істер министрінің орынбасары болған Н.Н.Крестинскийдің тас қапастағы хал-жағдайын түршікпей, шімірікпей тыңдай алмайсың. Кезектегі тергеулердің біреуінен кейін оның жауырынында таяқ тимеген сау жері қалмапты. Жалбыраған қып-қызыл қансоқта, ет пен тері дәрігерлердің төбе шашын тік тұрғызыпты.

“Тергеуші Родос сол қолымды мыжғылап сындырып, мойындау қағазына қол қою үшін ғана оң қолымды амалсыз аман алып қалды. Менің мұндағы көргенімді адам баласының басына бермесін! Азапқа шыдамағаннан барлығын да “мойындаумен” болдым. Енді соның бәрінен де бас тартам!” деп жазыпты өлерінің алдында Мейерхольд КСРО-ның Бас прокуроры А.Я. Вышинскийге.

Ягода, Ежов, Берия, Абакумов жендеттері ер-азамат түгіл әйелдер мен бала-шағаның өзін аямаған.

“Әкесі үшін баласы жауап бермейді” деген жай бос сөз ғана. Сталин оны елдің көңілін аулау үшін арамдықпен, жәдігөйлікпен айтқан. Шындыққа жүгінер болсақ, ері үшін әйелдер, әкесі үшін жауап берген балалар толып жатыр.

Бір кездегі Украина Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы П.П. Пос-

тышевтің әйелі және үлкен баласы оның өзімен бірге атылған. Сол тұстағы Ішкі Істер министрінің орынбасары М.П. Фринковскийдің отбасы да солай: оның әйелі мен мектеп жасындағы баласы да ату жазасына кесілген. Тұрар Рысқұловтың Ескендір атты жалғыз ұлы өзімен бірге атылып кеткен.

Жалпы Сталиннің аярлығында шек жоқ. А.И. Микоянның айтуына қарағанда ол бірде курортта демалып жатып “мен енді қартайып келем. Партиялық линиядан – Бас секретарьлыққа Алексей Александрович Кузнецовты, Советтік линиядан – Министрлер Советінің председателіне Николай Алексеевич Вознесенскийді дайындауым керек” деген екен. Көп кешікпей 1950 жылы олардың да түбіне жетіп тынды!

Отызыншы жылдардың ойраны қақында ондаған, тіптен жүздеген материал оқыдым. Бір ғажабы – қанша оқысам да, қанша қадалып іздесем де – куғын көрген, қамауға алынған бір де бір дәлдіріш халтурщикті кездестіре алмадым. Керісінше, асыл азамат, аяулы аруларды аяусыз аластау кезінде олардың бәрі Сталиннің жандайшап жендеттеріне айналған. Өкінішіне орай солардың көбі тиісті жазаларын алмай әлі күнге тірі жүр. Талантты тұлғаларды таптап жаншуды кімдерге тапсыруды Сталин өте жақсы білген. Ондай безбүйрек, ондай тасбауыр тасырларға қарсы тұру қай заманда оңай болған! Басқаларды былай қойғанда әділетке, ақиқатқа жаны ашыған, колдарында әжептәуір биліктері бар НКВД-ның жиырма мың адамы зорлық-зомбылықтың құрбаны болып кеткен. Сонда басқа бишаралар не істеп жарытпақ!

Аз айттың не, көп айттың не, қабырған қайыспай, жүрегін сыздамай еске алу мүмкін емес ол жылдарды!

Жамандауға келгенде шетімізден жорғамыз, мықты болсандар жақсылығын неге жазбайсындар дейді кейбіреулер. Шынында да неге жазбасқа! Жазғың-ақ келеді, бар дауыспен айқайлап айтқың келеді. Бірақ, бірақ, бірақ... Осынау бір көлеңкесі мол күрделі тұлғаның жамандығымен салыстырғанда жақсылығы бір пайыз да ұстамайтын сияқты. Шап-шағын мақаламызда тиіп-қашып мысалға келтірген нақтылы-нақтылы бірер қиянаты үшін-ақ кез келген пендені қара тақтаға іліп, тарих алдында масқаралауға болады. Мемлекеттік хайуанаттар қорына ұрланып кіріп, жазықсыз жан-жануарға қару жұмсағаны үшін браконьерлерді шетінен қылмысқа тартып, аяусыз соттап жатамыз. Ал енді халықтың қалаулысы, елдің елеулісі болған ақылды ер-азаматтарымыз бен айдай сұлу аруларымызды лақша бақыртып жаппай жазалаған қоғам көкжалдарына не істеуіміз керек! Аनाдай еңбегі бар еді, мынадай еңбегі бар еді деп, шырылдап ара түсуіміз керек пе?!

Жә, жақсы!.. Бір азамат, екі азамат, тіпті жүз адам, жүздеген адам қосақ арасында бос кетіп, себепсізден себепсіз күйіп жатсын. Оған да көндік делік! Шегіне жетіп шиеленіскен таптық тартыс кезінде екі жүз миллиондай қалың халық бар кең-байтақ елде қоғамдық тәртіп сақтау мемлекетінің кімді ұстап, кімді қамап жатқанын Сталин білмей-ақ қойсын! Алайда тарих бір тұстарымыздағы “Ақтабан шұбырынды Алқакөл сұлама”, яки зар заман дәуірін еске салатын бүкіл ел, бүкіл халық қасіретін қайда қоямыз?! Кіндік кесіп, кір жуған асыл атамекендерін амалсыз артқа тастап, жер түбіне жер ауған ингуш пен чешен, түрік пен курт, қырым татары мен Еділ қалмақтары, қала берді өзіміздің немістердің

ағыл-тегіл көз жасын қайда қоямыз?! Оны да Сталин білген жоқ па?! Жоқ, бауырым! Білген! Білгенде қандай! Осының бәрі ұзақ ойланып, терең толғанып, жүйелі түрде істелген әрекет!

Аяқ астынан, күтпеген жерден Сталин дүние салмағанда адам ору науқаны жаңа қарқынмен тағы да қайта басталатын еді. Дәлірек айтсақ басталып та үлгерген-ді. Мұхтар Әуезов пен Қаныш Сәтбаев Мәскеуді паналап, Ермұхан Бекмаханов пен Қажым Жұмалиев тәрізді талантты ғалымдарымыз тұтқынға алынып, қазақ газеттерінде қазақ мақалалары жиі жарияланып, қара ниетті сыншылар көр қазуға кіріскен-ді. Солардың біразы бүгінде өңештерін жыртып ышқынып жүр...

Отызыншы жылдардың алғашқы ойраны басталғанына елу жылдан астам уақыт өтті. Алуан азамат, қыруар қызымыздан айырылды. Солардың есебінен талант теңізі төмен түсіп, ақыл айдыны әжептәуір тартылды. Жесірлер сыңсып, жетімдер зар қакты. Отырып қайтқан ардагер ағалардың абақтыда жазған азды-көпті өксікті өлеңдері болмаса, сол кезенді өз бастарынан кешірген қария қаламгерлеріміз әлі күнге шейін ләм-мим деместен дүниеден өтіп барады.

Неге? Неге? Неге!

Отызыншы жылдардың аяқ кезінде біздер кішкене ғана бала едік. Көп нәрсені көріп жарытпадық. Көрсек те байқамадық. Байқасақ та, ұқпадық, түсінбедік... Бірақ біз жиырма жыл бойына сол дәуірдің уланған ауасын жұтып келдік. Енді ойлап көрсек, оның өзі оңай емес екен...

Кісілік

Ұлық болсаң — кішік бол.

Сальвадор Альендемен сырласу-сұхбат үстінде журналист одан:

— Мемлекет қайраткері үшін аса қажет екі-үш қасиетті атап өте аласыз ба? — дейді.

— Әрине!

— Қандай-қандай?

— Кәдімгі мақсат-жігер тұтастығы. Кісілік. Ұлылықпен шектесіп жатқан кішіпейілділік!

— Сол сіз айтқан үш қасиеттің үшеуі бірдей өз бойынан түгелдей дарыған бір қайраткерлердің атын атаңыз!

— Атайын, Хо Ши Мин, мысалы!

Сальвадор Альенденің өзі тегін адам емес. Бірақ кемеңгерге де күдікпен қарайтын сәттер болады.

Белгілі қоғам қайраткері және бір мемлекеттің аяқ астынан опат болған жаңа президентінен басқаның атын атаса бірсәрі, Хо Ши Миннің атын атауын күткен жоқ едім. Жалма-жан Евгений Кобелевтің ЖЗЛ-дан шыққан Хо Ши Мин туралы кітабын сөреден суырып алып, тез-тез оқып шықтым. Одан кейін Вьетнам көсемінің өлендері мен мақала-

сөздері жинақталған шағын томымен қоса таныстым. Көзім жетті. Альенде айтқан үш қасиеттің үшеуі де тұтас дарыған кемеңгер адам екен. Жаның сүйсінеді.

Мемлекет қайраткерлерінің бәрі бірдей көсем, бәрі бірдей кемеңгер десек, қателесеміз. Өз халқын өзі тобыр деп санайтын топас патшалар тарихта көптеп кездеседі. Сөйте тұра елім деп, жерім деп, жақсылық үшін жанын пида қылған әулие адамдар да аз емес. Олардың негізгі және басты қасиеті – Кісілік!

Кісілік кісі тандамайды. Ол қой бағып жүрген қатардағы қазақтан бастап, ел басқарып жүрген елеулі азаматтарға шейін, бір де біреуін жатырқамайды. Иә, жатырқамайды. Бірақ ол екінің біріне бұйырмайтын, адамның адамына ғана, соның жүрегіне ұя салатын қымбат қасиет.

Жасыратыны жоқ, елдің тағдыры, негізінен, ауыл әкімдерінен бастап, ел басқарып отырған ірі мансап иелеріне, солардың пенделігі мен кісілігіне байланысты. Сондықтан да біз әңгімемізді бір кездегі патшалар мен көбіне-көп осы соңғы заманғы, соңғы бір-екі ғасыр төңірегіндегі ел басшыларының төңірегінде дамытқанды дұрыс көрдік.

Мәселе – жай мәселе, кіші-гірім мәселе емес. Әңгіме Кісілік туралы болмақ. Ал енді кісіліктің қадір-қасиетін түсіну үшін пенделік, тіпті иттік хақында да әңгіме айтуға тура келеді. Айтқың келмейді, өрине. Бірақ айтпасқа амал жоқ!

Кеше ғана өте шыққан Кеңес өкіметінің толып жатқан жағымды жағы болса да, жанымызды жегідей жеген жұғымсыз жақтары да аз болған жоқ. Соның бірі – цензура.

Жетпісінші жылдары “Жазушы” баспасында

бөлім меңгерушісі болып қызмет істеп жүргем, бір күні жұмыс телефоны шылдыр ете түсті.

– Маған Мырзалиев жолдас керек еді.

– Ол кісі тындап тұр.

– Өте жақсы. Мен – Литоданмын /цензура деп түсініңіз/. Осы қазір менің алдымда Сырбай Мәуленовтың жаңа жинағы жатыр. Сонда “Алматының аспанында көк түгін” деген өлең жолы бар. Қалай жіберіп қойғансыздар?

– Онда тұрған не бар екен?

– Бар. Олай жазуға болмайды. Түзетіңіздер!

– Олай болса, Сіз Алматының аспанын тазалап беріңіз! Сонда біз оны, сізге ұнамаған өлең жолын оп-оңай алып тастаймыз! Ал егер тазалай алмасаңыз, өленде шаруаңыз болмасын! – дедім мен. Ол тарс еткізіп телефонның трубкасын қоя салды.

Осы әңгімеден кейін менің ойыма Түркияның бір кездегі падишасы Абдулхамид екіншінің кісі күлерлік қылықтары түсті.

Көзінің тірісінде ол баспасөзде “динамо” деген сөзге тыйым салған. Айттырмаған. Өйткені ол “динамит” деген сөзді еске түсіреді деген. Оның осы мінезін жақсы білетін баспасөз қызметкерлері “таз”, “жексұрын” деген сөздерден де ат-тондарын ала қашқан. Абдулхамит екінші соның бәрін өз адресіне қабылдаған. “Пьесаларда қалай жазылса, олай жазылсын. Бірақ театр сахнасында патшаларды өлтіруші болмандар!” деп қатты ескертпе жасаған. Басқа басқа, тіпті көп нүктелердің өзіне тыйым салған. “Барлық пәле сол көп нүктелерде жатады!” деген ол.

Павел бірінші таққа отырғаннан кейін ұзақ жыл патшалық құрып, Ресей үшін аяусыз еңбек еткен Екатерина екіншінің бүкіл еңбегін жоққа шығарып, тарихтан сызып тастауға әрекет еткен. Бір-біріне

қайшы келетін бес жүзге жуық заң шығарған. Дөңгелек қалпақтар мен қонышын қайырған етіктерге, тіпті ұзын баулы ботинкаларға тыйым салған. Мемлекеттің бүкіл шекарасын түгелдей жауып, шетел кітаптарын әкелген адамдарды жазалайтын болған. Елді үрей билеген. Кешкі сағат тоғыздан кейін астана көшелерінде шамдарды жаппай өшіруге бұйрық берген. Өлерінің алдында туған шешесі Екатерина екінші мен өзінің мұрагер баласы Александр біріншіні қамап қойған. Іші ыза мен кекке толы мұндай адам елдің қамын, халықтың қамын ойлап жатушы ма еді?!

Күндердің күнінде дүниені дүркіреткен Кеңес өкіметі қирады. Күйреді. Күйреген коммунизм идеясы емес. Коммунизм идеясын мүлдем басқа мақсатқа пайдаланып, тоталитарлы қоғам құрған нағыз таяз, коммунизмге үш қайнаса сорпасы қосылмайтын отаршыл мемлекеттің кесірінен құлады. Менің өз ойым: оның басында үнемі Ленин сияқты коммунизм идеясына шын берілген пәк адамдар отырғанда заман мүлдем басқаша болар ма еді, қайтер еді?! Дүние жүзіндегі бірінші социалистік ел болған Кеңес өкіметін аз ғана жыл басқарған Ленин ғұмыры – ғибратты ғұмыр. Халықтың қамын Лениндей ойлаған бір де бір ел басы болмаған. Лениннің хатшысы болып істеген Фотеева деген әйел өзінің естелігінде Лениннің Кремль комендантына жолдаған шағын хатын мысалға келтірді. Төлеу сөзбен айтқанда оның мазмұны шамамен мынандай: Анаған барып, мынаған барып, маңдайы тасқа тірелген қам көңіл халық маған арызданбағанда, кімге арызданады? Ал сен оларды маған жібермейсің. Жіберген күннің өзінде, бір емес, екі-үш есікте тексеріп, итін шығарасын. Менің атыма жазылған

шағымдар да менің қолыма өте кешігіп жетеді. Спасс қақпасының іргесінде пошта жәшігі бар. Соған түскен хаттарды әр он-он бес минут сайын тексеріп, менің қолыма шұғыл жеткізіп тұр. Бұл менің үшінші рет ескертуім. Алдын ала ескертіп қояйын: төртінші ескерту болмайды. Бұл бұйрық. Бұйрықты бұлжытпай орындаған дұрыс!

Жаңылмасам, жетпісінші-сексенінші жылдары Ленин туралы естеліктердің бес томдығы жарық көрді. Сол естеліктерді жүгіртіп бір оқып шыққан адам Владимир Ильичке амалсыз бас иіп, оны өмір бойы әулие тұтып кетеді. Кенес өкіметінің сорына ол өте ерте дүние салды. Өкінішті!

Ленин туралы сол бестомдық түгелдей кісілік туралы дүние деп есептеуге әбден болады. Онда жұрттың бәріне таныс бір ғажайып әңгіме бар. Онда Надежда Константиновна екеумізге оның жартысы да жетеді деп, өз еңбекақысының жартысын Владимир Ильич өз еркімен қысқартып тастайды. Ал біздің шенеуніктердің қатардағы қызметкерлер болса бірсәрі, дәулетті шенеуніктердің, тіпті министрлердің, депутаттардың ертеден кара кешке шейін ойлайтындары кара бастың камы, кайткенде еңбекақыларын сәл өсіру, көлденең табыстың көзін карастыру.

Лениннің осынау бір азаматтық әрекетін қайталаған тарихта тағы бір мықты болған. Ол — Юзеф Пилсудский. Ол өзінің маршалдық еңбекақысынан түгелдей бас тартып, каламақысымен күн көрген.

Лениннің кеменгерлігі Кремль комендантына арнайы хат жазып, оны жерден алып, жерге салғанымен немесе бұл бізге көптеу деп, еңбекақысының жартысынан бас тартуымен шектелмейді. Оның өмірі ұлы мақсаттарға ғана емес, ұлы әрекеттерге де

толы. Соның бірі – финдердің өтінішін орындап, оларға бостандық-еркіндік беруі. Қай ғасырда, қай елде отаршылар басқа бір бұратана халыққа күрессіз егемендік берген?! Берген болса, қазіргі Ресей чешендерге неге соны істемейді? Ресейдегі барып тұрған ең басты шовинист Солженицынның өзі Ресей бүкіл Кавказдан бас тартуға тиіс деп жүр. Ал Ресей басшылығы бұл ақылды өліп бара жатса тындамайды. Өйткені бүгінде Лениндей бір де бір көсем, бір де бір гуманист жоқ. Иә. Ресейде жоқ. Бірақ дүние кең. Көсемге, президентке, елбасына жарыған халықтар бар. Солардың бірі – вьетнамдықтар. Хо Ши Мин өз халқы, өз ұлты үшін жар сүймей, сәби сүймей, бүкіл өмірін, бүкіл тірлігін еліне арнаған.

Америка Құрама Штаттарымен соғысқан кезде вьетнамдықтар қардай жауған бомбадан ғана емес, аштықтың өзінен баудай түсіп, қырылып жатқан. Екі миллион халық аштан өлген. Сол кезде Хо Ши Мин отандастарына әркім бір күндік тамақтан бас тартып, оны аш-жалаңаш халыққа берейік деп ұран тастады. Тастап қана қойған жоқ, өзі бас болып, аптасына бір күн аш жүрді. Елі оны бірауыздан қолдады.

Жалпы Хо Ши Миннің кісілігінде, кішіпейілдігінде шек жоқ. Ол өзі хан сарайынан бас тартып, сол сарайдың жанынан шағын құжыра салдырып алып, сонда өмір сүрген. Американдықтар күндізтүні Ханойды тынымсыз бомбалап жатқан шақта, Вьетнам көсемі бас сауғалап, басқа жаққа кетпей, сол құжырасында отырып, ел басқарды.

Сарай демекші, үй демекші... Франсуа Миттеран да Франция президенті болып сайланғаннан кейін президент сарайына ауыспай, өзінің бұрынғы үйреншікті баспанасында тұра берген.

Бұл мәселеде Миттеран да жалғыз емес. Египеттің бірінші президенті Гамаль Абдель Насер де Әскери Академияда сабақ беріп жүрген кезінде жалдап алған шағын вилласын тастамай өле-өлгенше сонда тұрған.

Елім деп еміренген елеулі азаматтардың армандары да, әрекеттері де ұқсас бола ма қалай? Панама президенті болған Омар Торрихос та Абдель Насер тәрізді. Ол да генерал. Египет президенті Суэц каналы үшін қалай айқасса, Панама каналы үшін ол да солай айқасты. Панама каналы – панамалықтардың каналы. Бірақ оның пайдасын тек қана АҚШ көрген. Ал панамалықтарды каналдың жанына жуытпаған да. Содан да болса керек, Торрихос: “Я не хочу войти в историю, я хочу войти в зону канала!” деген. Түгелдей болмаса да, панама халқының асқан патриоты сол арманына жартылай болса да жетіп өлді. Ал американдықтар оның түбіне жетіп тынды. Авиа апатын ұйымдастырды. Және оның ісін жалғастырмақ болған қажырлы ізбасарын, генерал Норьегоны, наркобизнеспен күрескен болып, тұтқындады. Аз күннің ішінде Панаманың тас-талқанын шығарды. Генерал Норьего әлі де түрмеде. Ресей бір кезде қалай Еуропа жандармына айналса, Америка Құрама Штаттары бүгінде дүниежүзілік жандармға айналды. Оның Ауғанстан мен Иракқа жасаған шұғыл шабуылын мен өз басым солай түсінем.

Гамаль Абдель Насерден кейін мемлекет басқарған Әнуар Садат бүкіл Египеттің түкпір-түкпіріндегі әдемі үйлердің бәрін президенттің билігіне көшірген болса, Садаттан кейін келген Хосни Мұбарак оның ол бұйрығын бұзып, бір кездері өз қаржысына тұрғызған ескі үйінде өмір сүріп жатыр.

Жаксыдан шарапат демекші, Хосни Мұбарак мұнымен тынған жоқ. Абдель Насер сияқты мемлекет басшысын жөнді-жөнсіз мадақтауға тыйым салды. Бір үлкен салтанатты кеште сахнада өзін мадақтап ән салған жарамсақ әншінің өзін ортасынан үзіп, бұдан былай қарай мұны қойындар деп, жанындағы ірілі-ұсақты министрлеріне ескертпе жасайды. Насер тәрізді туған күнін тойлатпайды. Газеттердің күн сайын шығып жататын жаңа сандарында портретін жиі басып, тынымсыз мақтап-мадақтауды пышак кескендей тоқтатады. Онымен де шектелмей: “Менің отбасымнан да аулақ жүріңдер! Египетте бірінші леди деген болмайды!” деп айтылады. Президенттің сөзі – бұйрық. Айтты – бітті!

Осыған ұқсас әңгімені Иордания королі Хусейн бен Талал да айтқан еді.

Кісілік деген ұлы қасиет. Кісіліктің үлкен-кішісі болмайды. Оның қай-қайсысы да бағалы, қай-қайсысы да қымбат. Мысалы, генерал Де Голль қай-қай жағынан да ірі, қай жағынан келсең де кісі. Ол президенттіктен кететін кезде әскери медальдан да, Францияның ең үлкен награда-сы “Күрметті легион” орденінен де, тек Де Голль үшін арнайы берілмек болған жаңа атак “Азаттық генералы” атағынан да бас тартқан.

Әдетте, биікке шығу қиын, әрине. Өте қиын. Ал түсіне білген адамға төмендеу одан да қиын. Ауыр. Келесі президенттік сайлау кезінде де Голль мен Франсуа Миттеран амалсыз бәсеке болып қалады. Сонда генерал командасындағы бір мықты:

– Миттеранның абыройын төгетін оқыс бір әрекет істеп көрсек қайтеді?! – дегенде, Де Голль:

– Жок! – деп кесіп тастайды. – Ерте ме, кеш пе президент бола алатын адамның намысына тию жігіттікке жатпайды.

Не деген азаматтық! Не деген рыцарьлық! Жан беріп, жан алысатын сын сағатта, өзге түгілі, өзінен өзін биік болу тіптен ақылға сыймайды. Бірақ факт. Екінші бірінші қолынан келмейтін ерлік.

1963 жылы Вьетнам халқының ұлттық жиынында Хо Ши Минді “Алтын жұлдыз” орденімен наградтау туралы шешім қабылданады. Бірақ жауынгер елдің көсемі ешкімнің көңілін қалдырмай, рахмет айта тұра мәртебелі марапаттан бас тартады. “Халықтың хал-жағдайын жақсартып алмай, бөлініп жатқан екі елдің басын қоспай тұрып, мен бұл сыйлықты ала алмаймын!” дейді.

Адам деген қызық қой, әңгіменің дәл осы тұсына келгенде менің есіме марқұм Леонид Брежнев түсті. Омырауын бір тонна металмен құрсаулаған Орталық Партия Комитетінің Бас секретары көз алдыма келді. Осы адамның орденқұмарлығында шек болмайтын.

Гамаль Абдель Насер келесі мерзімге, яки тағы бір алты жылға президент болып сайланады. Ал Халық ассамблеясы кезінде Біріккен Араб Республикасының президентіне өле-өлгенше отыратындай етіп сайлау керек деген ұсыныс айтылып қалады. Сол кезде Абдель Насер мінбеге шығып: “Президенттің құқығы онсыз да үлкен. Онда шек жок. Қабылдауға бола ма бұл ұсынысты? – деп өзіне-өзі сұрақ қояды да, – Болмайды, әрине! Бірақ сіздердің ықылас-ниеттеріңе мың да бір рахмет! Мұндай шаруаларды сезім жетегіне еріп, лапылдап отырып шешу керек. Аса үлкен жауапкершілікпен қарау керек!” деп түйеді.

Халық пен президенттің арасында жүрген ортаңғы және төменгі сатыдағы шенеуніктер Елбасына қанткенде де бір жылы сөз айту керек. Мақтап қойғанның да зияны жоқ деп есептейді. Сөйтіп елде, елдің басшысын да қолансыз жағдайда қалдырды.

Югославияның елбасы Иосиф Броз Тито да үш мәрте Социалистік Еңбек Ері атағын алып, Кеңес өкіметінің де біраз орденіне ие болған-ды. Және өле-өлгенше президент креслосын да ешкімге бере қойған жоқ. Міне, сол Тито туралы отандас және партиялық әріптесі М. Джилас "И Тито корольдер секілді шатқып өмір сүреді. Оның сарайларындай сарай, оның салтанатындай салтанат, оның дәулетіндегі дәулет көрген жоқпын!" деп жазды. Несі бар, ағайындар ішінде де мұндайлар кездеседі. Олар және аз емес. Бірақ халық олардан гөрі басқаларды жақсы көреді. Сондай басқалардың бірі Панама президенті Омар Торрихос. Марқұмның ортақолдау үйі, тамақты да жөндей пісіре алмайтын қызметкері ғана болған. Өзі үнемі жұпыны киінген. Көнетоздау шалбары, етегі шалбардың сыртына қоя беретін жеңдесі және ескілеу сандалы болған. Оның өзін көбіне-көп шұлықсыз киеді екен. Мұны мен контраст үшін айтып отырмын. Біреуінікі дұрыс, біреуінікі бұрыс деуден аулақпын. Соның екеуіне де елдің көзіне түспейтін әп-әдемі тұруына болатын еді ғой.

Марқұм Дж. Неру өлерінде өзінің орнына Бахадүр Шастриді ұсынып кеткен. Ал сол Бахадүр Шастри қайтыс болғаннан кейін көңіл айтуға келген Кабинет мүшелері марқұм премьер-министрдің соншалық жұпыны, тіпті жарлы тұратынына таң қалған. Өз көздеріне өздері сенбеген. Екі-үш күннен

кейін Шастридің артында қалған әйел мен екі қызының нан алып жетін тиындары болмаған. Оның солай аса кедей тұратынын, бірақ жаны таза иманды адам екенін Дж. Неру өте жақсы білген. Сондықтан да өз орнына басқаны ұсынбай, соны ұсынған той! Шастри оны ақтады. Пенделікке берілмеді. Ал берілуді он-оңай еді. Оған, премьер-министрге бір құжатқа, небары бір құжатқа қол қойса жеткі жатыр емес пе? Байыр жүре беретін мүмкіндік бар-ды. Әкіздің арбауына түсіп, онық жеген адамдар аз ба? Сол пара деген төленіп келірінен Оңтүстік Кореяның екі президенті, Жапонияның бір премьер-министрі істі болмап па еді?

ЦРУ-дың адамдары бір кезде Абдель Насердің өзін сатып алмақ болған. Бұл туралы сол кезде ЦРУ-дың агенті былай деп жазды: “Хасан /Насердің адамы/ жанындағы оққағар екі нөкерімен мені Маадидтағы үйінде қарсы алды. Онда ешқандай қысылу, қымтырылу немесе қаймығу байқалмады. Чемодандағы ақшаны бір емес, бірнеше мәрте есептеп көріп еді, үш миллионға он доллар жетпеді. Яки 2999999 болды да тұрды”.

— Жә, он долларға бола бекерге күйіп-іспейік! — деді де қатанның қарама-қарсы жағына орналасқан президенттің резиденциясына қарай тартып отырды.

Абдель Насер бір чемодан долларды көргенде қатты ашуланды. Менің өліме бұлай істегенде, менің шенеуніктеріме не істемейді бұлар деп қала болды. Баспасөзге жария етіп, ЦРУ-дың әрекетін әшкерелесек пе деп ойлады. Мұндай оқиғалар бұрында болмаған. Тура осынша долларымен американдықтар Сингапур президентіне де шыққан... Бірақ ойлана-ойлана келе Насер бұл райынан қайтып, өлгі үш миллион долларға Америка Құрама Штаттары-

ның барлаушылық құпия хабарларын ұстап, талдап отыратын радиостанция тұрғызуды құп деп табады.

Баспасөз, ақпарат құралдары арқылы жақсы білеміз: біздің республикамызда да коррупциямен аяусыз күрес жүріп жатқан тәрізді. Бірақ президент қаншама жанын салғанмен парақорлық, жемқорлықтың тамырына түбегейлі балта шабылды деп айта алмаймыз. Әйтсе де, ерте ме, кеш пе — шабатын шығармыз.

Өзімді өзім шеттеп, өзімді өзім тежемесем бұл әлқиссаның аяқталар түрі жоқ. Өйткені кісілік туралы әңгіме бір күннің ғана проблемасы емес — әңгімелік проблема. Бір емес, бірнеше мәрте оралып соғатын әңгіме... Рас, жылдар өткен сайын заман күрделеніп, адамдардың өздері өзгеріп барады. Бірақ қанша өзгерсе де, қанша құбылса да кісілік жоғалып кете қоймас. Тек соны әркім — қатардағы қарапайым адамнан бастап ел басына дейінгі қалың ел түгел сезінуге тиіс.

Қазіргі жыл санауымыздың ең басында өмір сүрген Рим императоры Әулие Тит /Тит Флавий Веспасиан/ көңілі кіршіксіз таза, аса жомарт, еліне сондай жайлы жан болған екен. Оның алдына арызбен барған, бірдене сұрай барған адам құр шықпайтын болса керек. Ең бастысы — келген адамның көңілін қалдырмағанға ең алдымен өзі риза боп, күні бойы көңілді жүреді екен. Сол бірде тәулік бойына ешкімге, тіпті адамға жақсылық жасай алмай қалып: “О, Жасаған-ай! Бүгін бір кісіге кісілік көрсете алмадым. Сөйтіп бір күнім босқа өлді!” — депті.

Біздің қанша күніміз босқа өліп жатыр екен!

МАЗМҰНЫ

Иірім

Иірім (эссе)..... 6

Көсемсөз

Отызыншы жылдар ойраны 336

Кісілік 347

Художественное издание

КАДЫР МЫРЗА АЛИ

ОМУТ

(на казахском языке)

Бас редакторы *Ә. Пірманов*

Редакторы *А. Дәдебаев*

Көркемдеуші редакторы *Ә. Жақсылықова*

Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*

Корректоры *Ә. Кенжалина*

Компьютерде беттеген *С. Төлегенова*

ИБ №014

Теруге 12.12.2003 берілді. Басуға 28.01.2004 кол қойылды.

Пішімі 75×90¹/₃₂. «Балтика» гарнитурасы. Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 14,06. Есептік баспа табағы 14,12.

Таралымы 10000 дана. Тапсырыс №163.

«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия
комбинаты, 480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.